Sosyologca/H. Bayram Kaçmazoğlu Kitapları 2

H. BAYRAM KAÇMAZOĞLU

Türk Sosyolojisinde Temalar 2

KURAM
UYGULAMA
SOSYALİZM

DOĞU KİTABEVİ

H. BAYRAM KAÇMAZOĞLU

Türk Sosyolojisinde Temalar 2
Kuram-Uygulama-Sosyalizm

DOĞU KİTABEVİ
'biz kimiz' diyenler için...

H. Bayram Kaçmazoğlu

H. Bayram Kaçmazoğlu 1963 yılında Bayburt'ta doğdu. 1981'de Ümraniye Lisesi'ni, 1986'da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü'nü bitirdi. Aynı bölümde Prof. Dr. Baykan Sezer'in yönetiminde Yüksek Lisans ve Doktora yaptı. 1989-1999 yılları arasında Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü'nde, 1999-2005 yılları arasında Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nde çalıştı. Halen İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışan Kaçmazoğlu, Türk sosyologları, Türk düşünce tarihi, Türkiye'nin sosyal ve siyasal yapısı, eğitim sorunları gibi konularda çalışmaktadır. Sosyoloji alanında birçok makalesi bulunan Kaçmazoğlu'nun yayınlanmış kitapları şunlardır:

- **27 Mayıs'tan 12 Mart'a Türkiye'de Siyasal Fikir Hareketleri** (1995 ve 2000).
- **Demokrat Parti Dönemi Toplumsal Tartışmaları** (1998 ve 2012).
- **Türk Sosyoloji Tarihi Üzerine Araştırmalar** (1999, 2002, 2007, 2010).
- **Türk Sosyoloji Tarihi I: Ön Koşullar** (2001, 2010).
- **Türk Sosyoloji Tarihi II: II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e** (2003, 2011).
- **Türk Sosyoloji Tarihi III: Yeni Türkiye'de Sosyolojinin Düşünsel ve Kurumsal Temelleri** (2011).

Kızım Göze Kaçmazoğlu'na...

Doğu Kitabevi
Sosyologca Dizisi - 13
Sosyologca H. Bayram Kaçmazoğlu Kitapları 2
Türk Sosyolojisinde Temalar 2
Kuram-Uygulama-Sosyalizm

T.C
Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 16997

Sosyologca Dizisi Genel Yayın Yönetmeni:
Ertan Eğribel, Ufuk Özcan

Kapak ve Sayfa Düzeni:
Mehmet Lütfü Özdemir

Baskı:
Ofis Matbaa Yayın Kağıt San. Ltd. Şti.
Davutpaşa Cad. Güven İş Merkezi
B Blok No: 388 Topkapı - İstanbul
Tel: 0212 576 47 15

İstanbul, 1. Baskı, Kasım 2012

Bu kitabın tüm yayın hakları Doğu Kitabevi'ne aittir.
Tanıtım için yapılacak alıntılar dışında tüm alıntılar ve görseller
Kültür Bakanlığı Telif Hakları Sözleşmesi
gereği yayınevinin iznini gerektirir.

ISBN: 978-605-5296-07-0

Doğu Kitabevi
Cağaloğlu Yokuşu, Narlıbahçe Sokak, No: 6 Cağaloğlu İstanbul
Tel: 0212 527 29 26 Faks: 0212 527 29 26

www.dogukitabevi.com

İÇİNDEKİLER

Sunuş 7

İnsanlık için İnsan Kaynaklı Yeni Değer Arayışları:
Değerlerin Kaos Hali ve Hilmi Ziya Ülken'in Aşk Ahlakı 9

İkinci Kuşak Türk Sosyologlarında Toplumsal Değişme Anlayışı:
1923-1945 Dönemi 17

Türkiye'de Amerikan Sosyolojisinin Etkisi:
Ankara Ekolü ve Köy-Şehir Çalışmaları 25

Ankara'da Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi ve
Sosyoloji Kürsüsü'nün Kuruluş Misyonu ve Ankara Ekolünün Tasfiyesi 37

Çağdaşlaşma Teorisyeni Bir Sosyolog: Niyazi Berkes 55

Türk Sosyologlarının Bilim Kavrayışları ve
Bilim Anlayışlarının Değişmesi Üzerine 91

1960'larda Ortaya Çıkan "Yeni Düzen" Arayışları ve
Nedenleri Üzerine Kısa Bir Değerlendirme 109

Bazı Bilim İnsanlarının Türkiye'deki Siyasal Düşün
Tarihine Katkıları Üzerine Bir Deneme 117

Türkiye'de Sosyal Bilimlerin Biçimlenmesinde Derneklerin Rolü:
Türk Sosyal Bilimler Derneği ve Sosyoloji Derneği 143

Türkiye'de Kadın Sorunu Üzerine Sosyolojik Bir Yaklaşım 155

"Türkiye'de Siyasi Kutuplaşmalar ve Seçmen Davranışları"
Adlı Kitabın Düşündürdükleri 165

Kaynakça 175

Sunuş

Sosyoloji ile uğraşmak sadece bir mesleki zorunluluğu yerine getirmek değildir. Sosyoloji ve diğer tüm sosyal bilimlerde üretici olmanın yolu; özveriden, çalışma güdüsünden ve eleştirel bakıştan geçer. Aksi halde bilim yolunda bazı zorunlulukların yerine getirilmesinden öteye gidilemez. Bu da bilim insanını kendine yabancılaştırır.

Meslek hayatıma başladığım tarihten sonra kaleme aldığım makalelerin bir kısmını *Türk Sosyoloji Tarihi Üzerine Araştırmalar* başlığı ile 1999'da yayınlamıştım. O çalışma yayınlandıktan sonra birçok baskı yaptı. Bu durum diğer makaleleri de bir araya getirerek yayımlamam konusunda beni cesaretlendirdi.

Makalelerin önemli bir kısmını, *Türk Sosyolojisinde Temalar* genel başlığı altında ve belirli bir konu bütünlüğü içerisinde, üç kitap halinde düzenlendi. Kitaplardaki makalelerde belirli bir konu bütünlüğü gözetildi. Ancak bunun mutlak bir ayrım olduğu söylenemez. *Türkçülük, İslamcılık ve Muhafazakârlık* başlıklı kitapta yer alan bir yazı *Kuram, Uygulama ve Sosyalizm* veya *Doğu - Batı Çatışması* içerisinde de yer alabilir, tersi de olabilirdi. Kitap isimleri ise Türkiye'nin Batıcılaşma tarihi ile birlikte süreklilik gösteren konularından, sosyolojide yer edinmiş tartışma başlıklarından esenlenerek üretildi. Makaleler tasnifinde zaman zaman tarihsel süreç izlendi, zaman zaman da konu ardışıklığı gözetildi.

Türk Sosyolojisinde Temalar 1: Türkçülük, İslamcılık ve Muhafazakârlık'ta; siyasal koşullar, siyasal arayışlar, siyasal düşünce, iktidar mücadeleleri, zihniyet değişimleri, düzen içerisindeki muhafazakâr arayışlar, Batı yanlılığı içinde yerini bulma çabaları ve Türk sağının, düşününün, sosyolojisinin önemli isimlerinden Baltacıoğlu, Topçu ve Ülgener'e, milliyetçi-bütüncü sosyoloji anlayışına ve benzeri konulara yer verdim. *Türk Sosyolojisinde Temalar 2: Kuram, Uygulama ve Sosyalizm*'de özellikle sosyolojik yaklaşımlarla ilgili tartışmaları öne çıkardım. *Türk Sosyolojisinde Temalar 3: Doğu – Batı Çatışması*'nda ise Doğu – Batı çatışması kapsamına değerlendirilebilecek makalelere, bazı övgü yazılarına ve bunların dışında kalmasına karşın kitaba almak istediğim birkaç yazıya ver verdim.

Kitapların adından dolayı Türk sosyolojisi deyimine de kısaca açıklık getirmek istiyorum. Türk sosyoloji dünya sosyolojisinden ayrı ve bağımsız değildir, olamaz, olmamalıdır da. O zaman nedir Türk sosyolojisi? Dünyadaki olayları, dünyayı biçimlendiren büyük devletlerin bakış açıları, onların bakışlarını biçimlendiren sosyologların değerlendirme biçimleri ve teorileri ile değil, Türkiye'nin koşullarını, özelliklerini esas alarak, genel ve özel, mikro ve makro konuları değerlendire-

bilme yaklaşımına sahip olmaktır. Bir başka anlatımla, dünyada mutlak ve geçerli tek bir gelişme seyrinin olmadığı anlayışından hareket ederek, insan-doğa ve siyaset ilişkilerine farklı coğrafyalarda gerçekleşen farklı çözümlerin üretildiğini, bunun en geçerli örneklerinden birinin de bizim coğrafyamız olduğunu, bu nedenle, tarihsel süreçte ortaya çıkan farklı özelliklerimizin bilinciyle, ezbere ve Batılı paradigmalara bağlı, Batı merkezli, pozitivist bakış açısıyla açıklama yanlışlığına düşmeden kendi toplumumuzu nesnel özellikleriyle açıklama çabasıdır. "Sosyal bilimlerde evrensellik" safsatası ile sosyolojinin sadece Batılı teorilere mahkûm edilerek kendisi ile çelişmesini önleme bilincine, anlayışına sahip olabilmektir.

Bu çalışmalar nedeniyle teşekkür edeceğim isimlerin başında, Baykan Sezer hocamızın başlattığı birlikte çalışma geleneğini sürdüren, onun ölümünde sonra *Sosyoloji Yıllığı*'nın yayınlanmasını üstlenen ve Sosyologca dergisinin yayınını başlatan, değerli dostlarım ve meslektaşlarım Prof. Dr. Ertan Eğribel ve Doç. Dr. Ufuk Özcan gelmektedir. Onların üstün çabaları olmasaydı ne *Sosyoloji Yıllığı* ne Sosyologca ne de başka çalışmalar yayınlanabilirdi. Onlar yayınlanmasaydı bu yazıların önemli bir kısmı da kaleme alınmazdı. Diğer bir teşekkürüm de, kitapların tashihine emek veren, eşim Yrd. Doç. Dr. Emine Kaçmazoğlu ve kızım Göze Kaçmazoğlu'nadır.

İnsanlık için İnsan Kaynaklı Yeni Değer Arayışları: Değerlerin Kaos Hali ve Hilmi Ziya Ülken'in Aşk Ahlakı[1]

1923'Te Cumhuriyet'in ilanı ile yeni Türkiye kurulmuş ve ardından gerçekleştirilen devrimlerle toplumun geçmişiyle, değerler dünyasıyla, yakın tarihiyle olan ilişkileri tamamen koparılarak bunların yerine yeni değerler, yeni tarih, yeni sosyal-siyasal özellikler ve toplumsal yapı ikame edilmeye çalışılmıştır. 1930'lar bu yeni politikaların resmi anlayış haline getirildiği, Batıcılaştırma-çağdaşlaştırma kapsamında kurumsallaştırıldığı yıllardır. Yine bu yıllarda çağdaş-Batılı özellikleri halka benimsetmenin önündeki en büyük engel olarak geleneksel değerler ve inançlar görülmüş, bunların topyekûn değiştirilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bu değişimin gerçekleştirilmesinde laiklik en önemli ilkelerden biri olarak uygulamaya konulmuş ama yeterli olmamıştır. Yapılması gereken olumsuz özellikler taşıyan Doğu Dünyası'nın değer ve inanış biçimlerinin ortadan kaldırılması ve yerine yeni değerlerin konulmasıdır. İşte bu devasa sorun karşısında sosyologlar harekete geçerek ve öncelikle din-devlet, din-toplum, din-akıl ilişkilerini değerlendirmiş; yeni Türkiye'nin laiklik politikalarını desteklemişlerdir. Sosyologlara göre toplumsal yapı hızla değişmektedir. Bu değişimle birlikte bilimsel anlayışın yaygınlaşması, pozitivizmin benimsenmesi, bireylerin ve toplumların geleneksel değer ve inançlarını zayıflatmakta ve hatta yok etmekte; çağdaş ve uygar toplumların yeni değerlere, inançlara olan ihtiyacını ortaya çıkarmaktadır.

Dönemin sosyologlarından Hilmi Ziya Ülken, bu genel anlayışın kabul gördüğü bir ortamda dinsel, geleneksel ve mistisizme dayalı değerlerin yerine insan merkezli, insan kaynaklı, evrensel ahlakı ve değerleri esas alan yeni bir değerler sistemi arayışına girişmiştir. Ülken'in *Aşk Ahlakı* denemesi, çağdaş insanın içinde bulunduğu bunalım ortamına bir çözüm üretme arayışıdır. Temel iddiaya göre, çağdaş insan, değerler açısından bir kaos ortamındadır. Bu değer buhranlarına kapitalist ve komünist sistemler bir çözüm getirememişlerdir. Sosyal değişmeyi durdurmadan her dönemde geçerli olabilecek şekilde, toplumlara ideal değerler bulmak gerekir. Yıllar sonra Ülken durumu şöyle özetler: Manevi ve ahlaki kaos hali beni kitle seviyesine inerek bu sorunları ele alan eserler yazmaya yöneltmişti.

Hiçbir felsefi sistemin, ideolojinin, düşüncenin yetmediği, tatmin etmediği, her

[1] Bu yazı, **Sosyologca 2**, Temmuz-Aralık 2011'de yayınlanmıştır.

zaman arayış içerisinde olan Ülken, değişirken yabancılaşan insan için hiçbir çıkar gözetmeyen, adaleti, hırsı, özgürlüğü merkeze alan bir ahlak sistemi geliştirmeye çalışır. Bir bilim insanı olan Ülken, çağdaş toplumun bunalımına çözüm üretmek adına yeni değer arayışlarına giren bir 20. yüzyıl peygamberi rolündedir. 1930 yılında *Aşk Ahlakı*'nı yazdığında 29 yaşında Galatasaray Lisesi'nde genç bir felsefe öğretmenidir. Bu denemesini İnsani Vatanperverlik adlı eser ile tamamlamaya çalışır. Ülken'in *Aşk Ahlakı*'nı dönem koşulları kapsamında, insan, ahlak ve siyaset sorunlarını birleştirerek, halk için yeni değer arayışının bir ürünü olarak değerlendirmek olasıdır.

H. Ziya Ülken, *Aşk Ahlakı*'nın bir bilim eseri olmadığını belirtir. Ona göre bilim parçanın bilgisini verir. *Aşk Ahlakı* ise kazanılan ve bütünün içsel duygu ile kavranmasını sağlayan bir irfan eseridir. *Aşk Ahlakı*; yeni insanı, insan ruhunu, insan bedenini, ahlakı, siyaseti sorunlarıyla birlikte kavramaya çalışan bütünlükçü bir girişimdir. Evrendeki pek çok alanı sadece bir yanı ile inceleyen bilimle adalet ve siyaseti bir bütün olarak ele alınamaz. Yani kısmi gerçekleri bilim bulmaya çalışsa da amaç total gerçeğe erişmektir.

Çağdaş insanın bunalımını kendi düşünsel yaşamında derinden hisseden Ülken, yine çağdaş bir kurtarıcı rolü ile değerler çatışması yaşayan modern insanın değerler sorununa çözüm bulmaya çalışır. Bir başka ifadeyle, yeni Türkiye geleneksel değerleri tasfiye edip laikliği merkez alırken Ülken de geleneksel - dinsel değerler yerine insani değerleri yapılandırmaya çalışan bir şahsiyet olarak ortaya çıkar.

Ülken'e göre, çağımızdaki gelişmeler pek çok insanı bunalıma sürüklerken, değişmeye uğramayan, etkilenmeyen hatta bunlardan haberi bile olmayan bir de halk kesimi bulunmaktadır. Bunlar, yani değişimin farkında olanlarla olmayanlar, aydınlarla halk birbirinden büsbütün ayrılmışlardır. Aydınlar arasında ortaya çıkan manevi boşluk hızla artmaktadır. Değişmeden hiç haberleri olmayanlarla ondan tamamen ayrılmış olan aydın arasındaki manevi boşluğu doldurmak gerekmektedir. Bu sorun nasıl çözülecektir? Sorunu çözmek için öncelikle halka dini ahlak yerine, yeni bir ahlak ve ideal telkin edilmelidir. Bu sorunun çözümünün ardından aydınların sorunları üzerine kafa yorulmalıdır.

Tarih boyunca pek çok ideoloji ve siyasal sistem, halka rağmen halk için daha ideal, daha özgürlükçü ve paylaşımcı düzen kurma peşinde olmuştur. Kemalizm'in hedefi de halka rağmen Türk insanını çağdaşlaştırmak, gelişmiş bir toplum haline getirmektir. Halka rağmen halk için karar alan yönetimler, bunları halkın geleceği, iyiliği ve çıkarı için yaptıkları iddiasındadırlar. Hilmi Ziya Ülken'in yeni değer arayışı da aynı mantığa dayanmaktadır.

Ülken'in yeni değerler sisteminde halk merkezi bir konumdadır. Her şey halka rağmen halk içindir. Halk ahlaken "adam" edilmelidir. Çeşitli ideolojiler nasıl ki anlayışları doğrultusunda halkı değiştirip dönüştürmek istiyorsa, *Aşk Ahlakı*'nda da Ülken aynı yaklaşımı yansıtmaktadır. *Aşk Ahlakı*'nda amaç halka inmek değil, halkı yükseltmek adına halkla aydın arasında köprü kurmaktır. Yine bir başka

amaç da aydın zümrenin biricik ilham kaynağı olan rasyonel düşünce ile halkta devam eden mistik düşünce arasındaki uçurumları görmek ve ikincisinden (mistik) birincisine geçişin (rasyonel) çarelerini aramaktır.

Ülken, evrenin merkezine insanı yerleştirir. Evrende ham gerçeğe katılmış ne varsa, saraylar, abideler, bilimler, felsefeler, dinler ve ahret insanın eseridir ve insan içindir. İnsan, her şeyden önce ahlaki bir varlıktır. İnsan ancak doymak bilmez ihtiraslarından oluşmuş kişiliği ile insandır. O nihayetsiz bir ruh ve beden gücüdür. Fikrin açılması ruh ve beden kaynağından gelir, onların eseridir. Halk, çoğu kere bu gerçeklerden habersizdir. O sadece bedenin yetişmesiyle bir amaca erişeceğini sanmaktadır. Halk, fikirleri beslemekle insana ulaşılacağına inanır. Ülken'e göre, bu mümkün değildir. Amaç ve tatmin nedir bilmeyen arzular, yani ihtiraslarla beslenen bir ruh lazımdır. Ruh sürekli gelişmeye elverişlidir. Gerçeklerin gerçeği insan gerçeğidir.

Aşk Ahlakı adlı kitap üç temel bölüm etrafında kurgulanmıştır: Ruh-beden, ahlak ve siyaset. Bu üç bileşen aynı zamanda aşk ahlakının bileşenlerini ortaya koymaktadır. Bu üç alan kapsamında, aşk ahlakı ruh, beden ve siyasetin bütünleşmesi ile yeni bir değerler sistemi inşa etmektedir. *Aşk Ahlakı* natüralist felsefe anlayışı ile kurgulanmıştır. Madde ile ruh, beden ile ruh, ahlak ile siyaset sentezlenmiş, uzlaştırılmış, birlikte işlenmiştir. Biyolojik, psikolojik ve sosyal gerçekler belirlenip yeni ahlak anlayışı oluşturulmuştur. Ülken'in iddiasına göre bu bir mistik ahlak denemesi değildir. Psiko-sosyal değerlendirmelere, organik bir temele dayanır. Kişi nefsini, içindeki birçok çatışmayı aşarak seçkinleşir, olgunluğa ulaşır. Merkezinde insan bulunan bu ahlak anlayışı onları görülmeyen tabakalara ayırır. Üstatlığını Hilmi Ziya Ülken'in yürüttüğü bu ahlak sisteminin en üstünde; çıkar ve tatmine köle olmayan, örf ve adetlere bağlı bulunmayan, dıştan gelen emirlere boğun eğmeyen, sevgiyi ve aşkı temel ölçü olarak alan insan bulunmaktadır. Ülken, sosyolojik, sosyal ve bütün bilimci ahlak anlayışlarının yetmezliğini görerek natüralist temelli ve insan felsefesine dayalı bir ahlak inşa etme iddiasında olmuş; aşk ahlakını, gerçeklerin toplamı, realizm ile idealizmin sentezi, Muhammet ile Gandi'nin buluşması olarak tanıtmıştır.

Ülken, aşk ahlakını metafizikten rasyonel zihniyete ulaşma isteği olarak tanımlar. Bu nedenle aşk ahlakını metafizik bir anlayış olarak değerlendirenlere şiddetle karşı çıkar. Aşk ahlakı, topluma tek açıdan, madde veya mana açısından, vatan veya evrensellik açısından değil, tümü ile birlikte bakma anlayışıdır. Bu sistemde ahlak; yurtseverlik ve insan severlik ideallerini bir dünya tasarısı haline getirmiştir. Yine kozmopolitlik ve milliyetçilik yerine ikisini birleştiren bir ahlak ve toplum anlayışı geliştirilmiştir. Ahlakta milli unsurlarla insani unsurların aynı derecede önemli olduklarını, vatansever misin, insan sever misin ikilemini ortadan kaldırıldığını, milliyetçilik ile evrenselliğin insani vatanseverlik kavramında birleştirdiği öne sürülmektedir.

Bu aşamalı sistemin en altında halk, en üstünde aşk ahlakının üst derecelerine ulaşmış insani vatanseverlik mertebesinde olanlar bulunmaktadır. Alt kat, hal-

kın bulunduğu bölüm en geniş alanı ve sayıyı oluşturmaktadır. Hiyerarşik olarak ve piramit şeklinde giderek daralan üst katlara, sınıflara aşama aşama geçmek olasıdır. Aynen Batılı sosyologların az gelişmiş olarak nitelendirdikleri toplumların sosyal sınıflarını tanımlarken kullandıkları bir piramitle süreç anlatılmaktadır. En alt sınıf yoksul kitlelerden oluşmakta ve üste çıktıkça gelir düzeyi artmaktadır. Ülken, çağdaş insana, sınıfsız ancak ahlaki mertebelere dayalı bir toplum önermektedir. Zira sınıflı toplumlarda insanlar birbirlerinden uçurumlarla ayrılmışlardır. Orada merhamet, riya ve insanlık bir tuzaktır. Bu tuzak, sınıfların kinini yumuşatmak ve rakibin gazabını uyuşturmak içindir. Sınıflı bir toplumda adalet de olamaz. Egemen sınıfın ezilen sınıfa, egemen sınıftan birinin aşağı sınıftan birine adil olması olanak dışıdır. Zira refah içinde olan sefalet çekenin, olgunluk iddia eden eksikliğini ilan edenin halinden anlamaz.

Ülken, 1930'lar Türkiye'sinin de reddettiği klasik liberal ekonomiye dayalı kapitalist ve komünist devlet sistemleri dışında bir arayış içerisindedir. Ütopik bir devlet biçimi önermektedir. Liberalizm ile komünizm birbirinin zıttıdır. Birinde yalnız iş özgürlüğü ötekinde yalnız görev disiplini hâkimdir. Onun önerdiği ve aşk ahlakının geçerli olduğu toplumun devlet şekli; iş ile görevi, özgürlük ile disiplini, birey ile toplumu, vatan ile insanlığı birleştiren bir sistemdir.

Ülken'e göre, komünist devlette iş bakımından rekabet ve özgürlük olmadığından, kişilerin özel yaratılış gücüne değer verilmediği için mertebeleri kurmak ve aşağı mertebelerden yukarıya doğru yükselmek olanaksızdır. İş özgürlüğünün olmadığı bir sistemde sanat, fikir ve ahlak yarışmasıyla büyük eserlerin ve orijinal yaratışların doğması da çok güçtür. Toplumda tek fikri, tek sanatı ve tek görüşü zorla egemen kılmak demek eski çağlarda olduğu gibi derin bir fanatizm içine yeniden düşmek demektir. Liberal devlette de insan, siyasi ve ekonomik açılardan anarşi içerisinde bulunduğundan bu iki devlet şeklinde de aşk ahlakı üzerinden bir düzen kurulamaz.

Ülken, *Aşk Ahlakı*'nda hiyerarşik bir ruh dünyası oluşturur. Bu hiyerarşik düzende eşitlik yoktur ve eşitlikçi anlayışın da adaletli bir sistem olmadığı yargısı işlenir. Ülken'e göre, Aşk ahlakındaki mertebeler bizi eşitlik hayalinden kurtarır. Sınıf kavgası yolundan aşarak daha ileriye ulaşmak için çokluktan geçileceğini, daha iyiye varmak için noksanlıkta geçiş verileceğini öğretir. Bu değerler dünyasının alt katında bulunan kişi belli aşamalardan geçmeyi başardıkça üst katlara doğru yol alabilecektir. Aşk ahlakı aşamalı bir birlikteliği kapsar. Mertebeler, ruh ve eylem kudretine göre insanların derecelere ayrılması demektir. Öyle bir takım dereceler ki, birinden ötekine geçmek yalnız içimizdeki çaba ile mümkündür.

Ülken, yeni değerler sisteminde, "ahlaki mertebeler"e göre sınıflandırılmış bir toplum yapısı kurgulamaktadır. Buna göre, halk yani vatandaşlar arasında zengin, yoksul, bilgin, cahil, seçkin, halk, meslek, statü ayrımı yapmadan, ahlak üzerinden yeni bir tabakalandırma yapılarak seçkinci bir toplum anlayışı ortaya konulmaktadır. Aşk ahlakının egemen olduğu toplum; kişiliği gelişmemiş, iç özgürlüğü bulunmayan yapılardan başlayıp, özgür insanların, bağımsız kişilerin toplumuna

yükseltmek şeklinde kurgulanır. Bu devletin hiyerarşik yapısının birinci katında halk, ikinci katında vatandaş, üçüncü katında vatansever ve dördüncü katında insani vatansever bulunmaktadır. En alt katta bulunan halktan biri ahlaki açıdan gerekli koşulları yerine getirdikçe, sınavları geçtikçe önündeki bariyerleri atlaya atlaya en üst dereceye ulaşır.

Mertebeler toplumda başlamakta kişilikte bitmekte, vatanda başlamakta ve insanlıkta sona ermektedir. İçinde kişilik olmayan ve iç özgürlüğe olanak vermeyen kütleden hareket ederek, özgür insanların ve bağımsız kişilerin toplumuna kadar yükselir. Bu uzun yolculuk üç büyük aşamayı geçmek ve dördüncü aşamaya ulaşmak içindir. Halk, vatandaşlık, vatanseverlik aşamalarını geçerek insani vatanseverliğe ulaşacaktır. Mertebeler birbirinin üzerine kurulmuştur. Birini inşa etmeden diğerine geçilemez. Bu binaya düşünce ve fikirle değil, ahlaki deneyimle girilir ve deneyimler, insanı olgunluğa eriştirerek bir kattan diğer kata geçme olanağı sağlar. Her kat bir sınav alanıdır. Olgunluğa ve birliğe erişmek için bütün deneyimlerden geçmek, bütün ahlak sınavlarından başarıyla çıkmak gerekir.

Ülken'e göre, herkes kendi çabasıyla dördüncü aşamaya ulaşıp ruhunu kurtuluşa kavuşturabilir. Aşamalar; insan, toplum ve insanlık içindir. Birinci aşama korku, ikinci aşama ümit, üçüncü aşama gurur, dördüncü aşama aşktır. Bir insan kendi yetenekleriyle aşamaları geçebileceği gibi, her kuşak devlet eğitimiyle bütün aşamalardan geçebilir. Ve insanlık ilkel toplumlardan büyük uygarlıklara kadar bu aşamaları adım adım geçmiştir. Ülken, aşk ahlakının aşamalarını Batılı sosyologların tek yanlı geliştirdikleri toplumsal evrim aşamalarıyla, birey, toplum ve ahlak bazında eşleştirerek yeni değerler teorisini, aşk ahlakını açıklamayı dener. Buna göre, büyücü medeniyetleri korku ahlakında (birinci aşama), akıl dinleri ümit ahlakında (ikinci aşama), saltanatlar ve mutlakıyetler gurur ahlakında (üçüncü aşama), uluslar ve uluslar arası toplumlar aşk ahlakındadır (dördüncü aşama). Çocuk korku ahlakında, gençlik ümit ahlakında, delikanlı gurur ahlakında ve yetişkin insan aşk ahlakındadır.

Her toplumda kütleler kendiliğinden mertebelere ayrılır: Halk, vatandaş, vatansever, insani vatansever aşamalarıyla her türlü sosyal sınıf altında birbirinden ayrılmıştır. Ülken, bu yorumlarıyla bireyi, toplumu ve ruhu birbirinden tamamen ayrı şekilde, evrimci bir anlayışla yorumlamaktadır. Bireyin, toplumun ve ahlakın dört aşamalı evriminin ortaya konulduğu iddia edilmektedir.

Ülken aşk ahlakının farklı aşamalarında bulunan insanların genel ahlaki özelliklerini çalışmasında ayrıntılandırır. Bu ayrıntılı açıklamalarla halkın, vatandaşın, vatanseverin ve insani vatanseverin "ahlaki sınıf" olarak genel özellikleri hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür. Ve Ülken, aşk ahlakının ilk derecesini oluşturan halkı tanımlayan ve ona karşı yürütülecek stratejileri şöyle açıklar.

Aşk ahlakı kuramında, birinci basamak halka aittir. Bu halk bizim toplum içerisinde algıladığımız genel kitleye benzer. Ayrım ise diğer değişkenlere göre değil ahlaki karşılaştırmalara göredir. Ülken'in Aşk Ahlakı'ndaki halk, her zaman bir şeyin hükmü altındadır. Halka korku ahlakı egemendir ve niçin bir kitleye bağ-

lı olduğunu bilmeden ona bağlanmıştır. Halk korku ile boyun eğer. Hüküm olunmak ve idare edilmek ister. Korku ahlakı toplum düzeninin ilk temelidir. Korku saygıya hazırlamak içindir. Saygı itaat olunmak içindir. Kanun olmayan yerde toplum yoktur. Kanuna boyun eğilmeyen yerde ahlaki âleme girecek kapı kalmamıştır. Kanun korkusu, Allah korkusu, sultan korkusu ve silah korkusu halka düzen vermiş, kütleleri vahşice boğazlanmaktan korumuştur. Acımak, ümit etmek ve affetmek halkın üzerinden asla eksik edilmeyecek üç esaslı görevdir. Halk çocuk gibidir. İçinden sevmek, fakat yüzüne gülmemek gerekir. Halka vaat etmek, güçlü ve kısa söylemek, korku ve ümit arasında bırakmak gerekir. Bu sistemde halkın pozisyonu yine alt sıralardadır.

Aşk ahlakının ikinci aşaması vatandaşlık bilincine sahip olmakla gerçekleşir. Noksanlık, yetmezlik, azap duyarak daha güzel ve daha yüksek bir hayata susamış olan herkes bu aşamaya yükselmiştir. Vatandaş, gelecek ümidiyle toprağına bağlanan, daha güzel bir hayata erişmek için bu günün kahrına katlanandır. Onu faziletli yapan güç, ümit ahlakıdır. Vatandaş ümit ile itaat eder. Takdir edilmek ve yükselmek ister. O toplumun yasalarına daha çok özgürlükle bağlanmıştır. Çünkü bu yasalara yarının hülyasıyla boyun eğecek ve onların daha mükemmel, daha güzel olmalarında kendisinin de bir yapı olduğunu bilecektir. Gelecek ümidi, ahret ümidi, ikbal ümidi ve cennet ümidi vatandaşı hayırlı olmaya, vazifesini bilmeye, fedakârlık ve feragat göstermeye sevk etmiştir.

Aşk ahlakında üçüncü aşama vatanseverliktir. İçinde gurur olan, benlik davasından geçmeyen ve kendi özgürlüğünü her şeyin üstünde gören herkes bu aşamaya ermiştir. Yurtsever kendini dünyanın merkezinde görür. O hiçbir şeyin hükmü altında değildir. Kimseye boyun eğmediği için ve gururundan başka hiçbir kudrete bağlanmadığı için iyidir. Onu faziletli yapan gurur ahlakıdır. O kendine göre, hiçbir kütleye, hiçbir zümreye, hatta âleme bağlı değildir. Hiçbir kuvvet ve hiçbir kanun ona dizgin vuramaz. O yalnız kendi kuvvetine bağlıdır. Vatansever başını yere eğmemek için nefsini feda eder, takdir edilmek, "ne büyüktü" denilmek için özveriye katlanır. Kitlelerin başına geçmek, onların alkışıyla karşılanmak ister. Gurur ahlakı vatansevere düzen verir, şahlanan ihtiraslarına dizgin vurur. Mertlik, cesaret, benlik ve asalet gururu onu fazilete, cürete, kendini fedaya sevk eder.

Aşk ahlakının zirvesine ulaşanlar hangi özelliklere sahiptir? Aşk ahlakının dördüncü aşaması insani vatanseverliktir. İhtirası aşarak aşka ulaşan, varlığın oluşuna katılan ve kemal için yola çıkan herkes bu aşamaya ermiştir. Benlik davasından vazgeçen, kendini aradan silerek ruhun kaderi ile âlemin kaderini birlik ve bütünlük içinde gören her insan bu aşamaya ulaşmıştır. Vatanı insanlık için ilk konak, toplumu ruha ve ahlaka ulaşmak için ilk adım yapan her yolcu, insani vatanseverdir.

Yalnız ihtiras, yalnız sevgi üzerine kurulmuş bir ahlak olabilir. Eğer yaptığımız hareketi ondan hiçbir fayda ve hiçbir tatmin beklemeden yapıyorsak; yaptığımız hareketi yalnız içimizden gelen sonsuz bir şevkin kudretiyle gerçekleştiriyorsak,

bu hareket gerçekten ahlaki olabilir. İhtiras ahlakı, örf ve âdete bağlı olmayan, zamanla ve mekânla değişmeyen ahlaktır. Sevgi ahlakı, çıkara ve tatmine köle olmayan, dıştan veya sırlardan gelen hiçbir emre boyun eğmeyen, yalnız içten gelen mutlak emirlere, ruhun kudretine bağlı olan ahlaktır. İnsanlık ahlakıdır.

Aşk ahlakı, iyimser bir ahlaktır. İnsanı bencillikten, olumsuz tutkulardan, o tutkıuların baskısından kurtaran bir özgürlük ahlakıdır. Toleransı esas alır. İnsanın değerler açısından yaşadığı çıkmazlardan, bunalımlardan bir çıkış arayışıdır. Ruhlarında özgürlük ateşi bulunanlar aşk ahlakına ulaşır. Dışlarındaki hiçbir kuvvete, hiçbir var olana, hiçbir kütleye muhtaç olmadan kendi başlarına bir şahsiyet olanlardır. Çünkü onlar kalplerini âleme açmışlar ve ruhun kaderiyle âlemin kaderini bütün haline koymuşlardır. Yalnız onların arasında birlik vardır. Ancak onların kalpleri birbirine açılmıştır.

Ülken'in değer anlayışına göre toplumun bütün yükü aşk ahlakında olanların omuzlarındadır. En ağır görevler, fayda gütmez işler onlara verilecektir. Cesareti, arzuların esiri olmamayı, özveriyi onlardan beklemek hakkımızdır. Özgürlük ve yetki onlara bahşedilecek, büyük sorumluluk yine onların omuzlarına yüklenecektir. Aşamaları belirlemek ve adaleti uygulamak onların görevi olacaktır. Görev zorunlu olmaktır ve zorunlu olmak iç kaderin emirlerine bağlanmaktır; iç kader yalnız ihtiras ve aşk olduğu için, aşk ahlakına yükselenlerin de tam görev duygusu var olacaktır. Kısaca, melekler sınıfı ile toplumu yönetme anlayışı.

Ülken'e göre insan toplumun pasif bir unsuru olarak doğar, zincirler içerisinde uyanır. Fakat kendi çabalarıyla bu zincirleri birer birer kırarak, büyük emekler ve kurbanlar karşılığında özgürlüğünü kazanır. Hayatın direnme ve tepkileriyle gittikçe daha fazla kişi olmaya ve iç özgürlüğünü kazanmaya başlar. İnsanın özgürlüğü kişi olmaktır. Kişi olmak duygu yoğunluğu bakımından tutku-ihtiras haline gelmek, sonsuz ve sürekli arzulara sahip olmaktır. Çünkü tutku haline gelen arzu amaçsız ve tatminsiz olmuş ve bu suretle bir amaca, bir tatmine bağlanan kesintili, süreksiz arzuları aşmıştır. Bedensel arzular bedensel amaçlara bağlıdır. Onların gerçekleşmesiyle sona erer. Fakat ihtiras sonuçsuzdur. Hedefleri ve amaçları kendi içindedir. Bireyin veya genelin yararı için değildir. Ruhun gücü bedeni ve toplumu aştığı zaman kişilik kazanır ve iç özgürlüğe ulaşır. Ruhun özgürlüğü, arzuları öldürmekle değil, onları olağanüstü şekilde gerçekleştirmekle kazanılır. İhtiraslar böyle güç bulur. Yüksek hedeflere çevrilerek sevgi halini alır. Kişilik gücünü buradan alır. Eski ve yeni bütün ülkücü hareketlerin kaynağı ihtirastır. Büyük dinler, büyük ahlak eylemleri, bilim hareketleri, keşifler ve icatlar ihtirasın ve aşkın eseridir.

Ülken'e göre, toplumda eşitlik değil, ruhsal özgürlük, sonsuzluk ve adalet esas alınmalıdır. Bütün faziletler adalette toplanır. Ruhun kudreti ancak hak önünde irkilmemek içindir. Doğruluk ancak adil olmak içindir. Adalet bizi insanlık ülküsüne – idealine, ruh özgürlüğüne ve kişiliğin özerkliğine götürür. Adaletin en büyük ideali, insanı özgürlüğe taşımaktır. İnsani vatansever kanunları aşk ahlakiyle, birlik ve bütünlük bilgisiyle koyan ve insani mertebelere göre adaleti tatbik eden

demektir. Cumhura rağmen, fakat yalnız cumhur için olan demektir. Kütlenin bütün yükü, toplumun bütün sorumluluğu insani vatanseverin omuzlarındadır.

Aşk ahlakını insani vatanseverlik anlayışı ile tamamlayan Ülken, dinlerin, ulusların, sınıfların ve grupların karşıtlarına duydukları kin ve düşmanlıkların da ortadan kaldırılabileceğini öne sürmektedir. Ona göre, özellikle ulusal kinler, farklı milletlerin birbirlerine karşı keskin önyargılar geliştirmelerine neden olmuştur. Oysa ulusallık ile insanlık, insani vatanseverlik anlayışı ile birleştiğinde tüm bu anlamsız düşmanlıklar da ortadan kalkacak ve çok daha hümanist, yaşanabilir bir dünya kurulacaktır.

Hilmi Ziya Ülken'e göre 20. yüzyılın çağdaş insanı geleneksel inanç ve değerleri arkasında bırakmış; ancak onların yerine yeni değerler koyamadığından bunalım içerisindedir. Çağdaş insanın ruhundaki boşlukları giderecek, bunalımlarını çözecek, arayışlarına cevap verebilecek yeni bir değerler sisteminin oluşturması gerekir. Bu boşlukları Ülken, *Aşk Ahlakı* ve İnsani Vatanperverlik çalışmalarında ortaya koyduğu değerlerle doldurma iddiasındadır.

1930'ların başlarında sınıf, sosyal grup, din, ulus, bilim merkezli ahlak anlayışlarını aşan değerler sistemi üreterek bununla dinselliğin, ulusallığın ötesinde insanı ve dünyayı birlikte kucaklayan yeni tinsel değerler ortaya koyan Ülken, Türkiye'nin yeni yapısına uygun değerler oluşturma iddiasını evrensel boyutlara taşımış ve tüm insanlığı içine alan felsefi bir arayış içerisinde olduğunu göstermiştir. 19. yüzyılın toplum, birey, sınıf, ulus karşıtlıklarını gidererek bunlar arasında uzlaşma sağlayan, sentez yapan bir anlayışla çatışmasız bir dünya hedeflemiş; Batı burjuva toplumlarının içinde bulunduğu çöküntüyü giderecek önlemler alma adına yeni değerler sistemi ikame etmeye çalışmıştır. Ülken, bu insan kaynaklı metafizik önerilerini asıl Türkiye Cumhuriyeti ve Türk aydını için kurgulamıştır.

1933 yılında ise *Telifçiliğin Tenakuzları* başlıklı çalışmasıyla tüm bu sentezci arayışlardan vazgeçen Ülken, uzlaşmacı ve toplumsal sorunlara kişisel çözüm bulma çabalarını reddetmiş, tarihi maddeciliğe yönelmiştir.

İkinci Kuşak Türk Sosyologlarında Toplumsal Değişme Anlayışı: 1923-1945 Dönemi[2]

Bu yazıda, ikinci kuşak Türk sosyoglarının Tek Parti Dönemi'nde, toplumsal değişme konusundaki görüşlerine yer verilecektir. Konuyu toplumsal değişme olarak belirlemiş olsak da, bu aslında Batıcılaşma anlamına gelmektedir. Yani toplumsal değişmenin genel hedefi Batılı toplumlara benzemek, onlara doğru evrilmektir. Başka bir cümle ile Türk toplumu mevcut özelliklerden ne kadar uzaklaşırsa o kadar Batı'ya benzemiş, ne kadar Batıcılaşırsa o kadar başarılı bir toplumsal değişme sınavı vermiş olacaktır.

İkinci kuşak sosyologlardan, Ziya Gökalp ve Prens Sabahattin'den sosyoloji bayrağını teslim alarak sosyoloji üreten bilim insanları kastedilmektedir. Bu görev teslimi Cumhuriyet'in kuruluşuna denk gelmektedir. İkinci kuşak sosyologlar arasında birçok isim yer almaktadır. Ancak Cumhuriyet'in 1945'e kadarki dönemi ile sınırladığımız bu yazıda, toplumsal değişme konusunda, özellikle belli isimler öne çıkmaktadır. Bunlar arasında Hilmi Ziya Ülken, İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, Mehmet Saffet Engin ve Ankara ekolü sosyologları Behice Boran ile Niyazi Berkes bulunmaktadır.

Bu yazıda, genel olarak, ülkemizde toplumsal değişme kavramının nasıl algılandığına, daha sonra, Tek Parti Yönetimi'nin toplumsal değişme anlayışına ve yine aynı dönem Türk sosyologlarının bazen resmi anlayışla örtüşen, bazen de çatışan toplumsal değişme ile ilgili görüşlerine yer verilecektir. Sonuç kısmında ise kısa bir değerlendirme yapılarak yazı bitirilecektir.

Değişme kavramı sosyolojide bir durumdan başka bir duruma geçişi ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu kavramı icat edip kullananların zihni algılarına göre değişme kaçınılmaz bir olgudur; az veya çok ama her toplumda mutlaka değişme görülür. Doğada ve toplumda durağanlık söz konusu değildir. Toplumsal değişme, toplumun sosyal, ekonomik, siyasal ve diğer tüm kurumlardaki değişmeleri içerir. Toplumsal değişme kavramı bizde genellikle gelişme anlamında kullanılsa da, gerilemeyi, çökmeyi, hızla ilerleyen toplumlara göre yerinde saymayı da kapsar. Toplumsal değişme, ileriye dönük ve evrensel ise olumlu; geriye dönük, karmaşayı ve anarşiyi kapsıyorsa olumsuz olarak değerlendirilir.

Ülkemizde toplumsal değişme, genellikle gelişme anlamında algılanmıştır. Ge-

[2] Bu yazı, **Sosyoloji Yıllığı 21: Değişim ve Sosyoloji: Dünyada ve Türkiye'de Toplumsal Değişme**, İstanbul, 2011'de yayınlanmıştır.

lişme kavramı ise, belirli alanlarda ve istenilen doğrultuda gerçekleştirilen değişmeleri kapsar şekilde kullanılır. Ancak bu noktada, kime göre ve neye göre gelişme sorusu önem kazanmaktadır. Gelişmenin önceki duruma göre olumlu değişmeyi kanıtlayacak bazı verilere sahip olması gerekir. Bir değişmenin gelişme olarak kabul edilmesi başka toplumların benzer verileri ile karşılaştırılmasına dayanılarak varılan bir sonuçtur. Böyle bir karşılaştırma ne kadar sağlıklı sonuçlar verebilir. Diğer yandan, gelişmenin kabul edilmesi ideolojiden ideolojiye değişir. Bir düşüncede gelişme olarak kabul edilen bir durum, bir başka düşüncede gerileme anlamına gelebilir. Değer yargılarıyla biçimlendirilen gelişme unsuru bilinçli ve belli bir yöndeki çabayı içerir. İstenilen yöne doğru mesela Batıcılaşma yönündeki gelişmeler pek çok çevre için olumlu görülmektedir. Devlet ve onun siyasi tercihi, toplumsal değişmenin hızını denetim altına alabilir, değişme anlayışını, bireysel özgürlüklere tanıdığı sınırı kısıtlayabilir veya tüm bunları özgür bırakabilir.

Toplumsal değişme, sosyal hayatın işleyişini, yapısını önemli ölçüde etkiler. Değişmeyi zaman, mekân, demografik yapı, tarihi koşullar, teknoloji, ekonomi, kültür, bilgi, eğitim, ideoloji ve daha birçok faktör belirlemektedir. Her ne kadar toplumsal değişme kontrol altına alınmaya çalışılsa da geçmiş yüzyıllarla karşılaştırdığımızda, toplumların ve bireylerin teknolojik olanaklara bağlı olarak çok hızlı bir şekilde değiştiği görülür. Yani Batıcılaşma yönündeki değişmelere eleştirel bakmamıza rağmen, yine de hepimiz yavaş yavaş ve karşı konulamaz bir biçimde değişmekteyiz. O nedenle, sosyologlar ve sosyoloji kuramları da baştan beri sosyal değişmenin farklı boyutlarını incelemektedirler. Batılı toplumları merkeze alarak dünyanın diğer toplumlarını buna göre tanımlayan sosyoloji kuramları, bazı toplumları gelişme konusunda ilkel, geri kalmış, az gelişmiş, gecikmiş toplumlar olarak değerlendirirler. Buna göre değişme, aynı zamanda gelişme olarak da görülmektedir. Tüm toplumlar için değişme ve ilerleme, geleneksellikten modernleşmeye ve küreselleşmeye doğru evrimci bir süreci kapsamaktadır.

Türkiye'nin Batıcılaşma tarihi kapsamında Batı'yı örnek model olarak alan siyasetçi, yazar ve sosyologlar da medenileşme, asrileşme, muasırlaşma, çağdaşlaşma, modernleşme, hatta kültür değişmeleri, sekülerleşme, sanayileşme, gelişme, bireyselleşme gibi kavramları hep Batı'ya dönük değişim isteklerini merkeze alan ve savunan bir zihniyeti yansıtmak üzere kullanmışlardır. Batıcılaşma doğrultusunda gerçekleştirilen hemen hemen her gelişmeyi değişme adına olumlu bulan bu çevrelerin bilim, kültür, gündelik yaşam, giyim tarzı, eğlence ve dinlenme biçimlerini de aynı doğrultuda dönüştürmeye çalıştıkları görülür.

Sosyologlar, değişmeyi benzer hatta aynı anlama gelen kelimelerle karşılayıp tekâmül, ilerleme, inkılâp, devrim olarak ifade etmişlerdir. Batılı sosyologların pozitivist ve determinist sosyoloji anlayışlarına bağlı kalarak, toplum yani değişim yasalarının varlığına inanan Türk sosyologları da, Batıcılaşmayı bu determinist anlayış çerçevesinde algılamışlardır: Toplumsal ilerleme yasaları kapsamında biz de bir gün onlarla aynı özelliklere sahip olacağız.

Sosyal değişme, yani Batı'ya benzeme, kültür değişmeleri başta olmak üze-

re pek çok faktöre bağlanmaktadır. Sosyoloji, sosyal psikoloji, iktisat, antropoloji gibi bilim dalları konuyu kendi çalışma alanları açısından incelemektedirler. Doğal olarak toplumsal değişmeyi etkileyen birçok değişken bulunmakta ve toplum kesimleri bu süreçten farklı boyutlarda etkilemekte ve değişmektedir.

En basit anlamıyla herhangi bir yapıdan başka bir yapıya doğru yönelme, değişimdir. Bizi ise toplumsal değişme ilgilendirmektedir. Her dönemin farklı egemen değişme anlayışları olabilmektedir. Günümüzün kabul gören değişme anlayışı, liberalizme dayalı dünya görüşü, değer yargıları ve algılarının benimsenmesidir. Bu çerçevede, 1930'lar Türkiye'sinde ulusalcı, Batıcı ve laik bir toplumsal değişme anlayışı esas alınmıştır. 1930'lara kadar Batıcılaşma yönünde epeyce bir mesafe kat edilmişti. Tanzimat'tan günümüze kadar toplumsal değişmenin yani Batıcılaşmanın oldukça fazla bürokrat-aydın taraftarı olmuştur. Bu çevreler Batıcılaşma yönündeki sosyal değişme anlayışlarını vatan, millet, özgürlük, ilerleme, uygarlaşma gibi kavramlar eşliğinde savunmuşlardır. Bu çevrelerin Türkiye'deki toplumsal değişme anlayışları, Doğucu, kamucu, gelenekçi, kutsal ve kırsal yapıdan Batıcı, modern, laik, kentsel ve bireyci yapıya doğrudur. Hedef; toplumu, toplumsal değerleri, inançları ve mevcut kültürü kökten değiştirmektir.

Türkiye'de Tanzimat Fermanı ile başlatılan Batıcılaşma yani Batı'ya özenme, Batılı yapıları ülkeye aktarma girişimleri, toplumun tüm kurumlarını baştan aşağı etkilemiş ve değiştirmiştir. Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde üst yapı kurumlarını değiştirme ve dönüştürme anlayışı, ülkede bir ikili yapı ortaya çıkarmıştı. Bu anlayış Cumhuriyet ile birlikte değiştirilmiştir. Batıcı, ulusalcı ve laik bir toplum oluşturmak adına halkçılıkla kentlilere, köycülükle köylülere yönelik politikalarla toplumun bütününü değiştirmek üzere harekete geçilmiştir. Halkçılık genel bir ilkedir. Köylüyü, kentliyi, bütün halkı kapsamaktadır. Ancak köyden başlatılacak değişimler daha esaslı ve derindir. Zira ülke nüfusunun yüzde sekseni köylerde yaşamaktadır. Böyle bir gerçeğe el atmadan topluma istenilen şekilde yön vermek, değişimi gerçekleştirmek olanaksızdır. Yani, Cumhuriyet'in değişme anlayışı, üst ve alt yapıların tümünü kapsamaktadır. Topyekûn siyaset değişikliğine paralel olarak değişimi halkın tüm kesimlerine yayacak yeni kurum ve kuruluşlar oluşturulmuş ve özellikle üst yapı kurumları doğrudan Batı'dan aktarılmıştır.

1930'lar halkçılığın, köylülüğün yüceltildiği; milliyetçiliğe romantik, duygusal ve öz açısından kökler arandığı, bu doğrultuda yeni kurumların, tezlerin oluşturulduğu yıllardır. Halkçılıkla devrimlere ve yeni rejime meşruiyet kazandırılırken, fiili girişimlerle köylü ve kentli kitlelerin zihniyet dünyasında değişimler gerçekleştirilerek rejimin tanımladığı vatandaşlar oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu amaçla örgün ve yaygın eğitim olanakları geliştirilir. Dönemin etkili politikacılarından Recep Peker, "Okul eğitimi yanında ve ondan sonra mutlaka bir halk terbiyesi yapmak ve halkı bir arada ve birlikte çalıştırmak esasının kurulması lazımdır" der. Bu işlevi yerine getiren kurum Halkevleri'dir. Peker'e göre, Halkevleri'nin takip ettiği amaç, milleti şuurlu, birbirini anlayan, birbirini seven, ideale bağlı bir

halk kütlesi halinde teşkilatlandırmaktır.[3]

Cumhuriyet'in meşruiyet ilkesi halkçılıktır ve halkçılıkla kentli kitleler birbiri ile kaynaştırılacaktır. Halkevleri'nin temel amacı budur. Kültür evleri görevini yerine getiren Halkevleri, halkın yetişmesi, kaynaşması, sosyal ve etik değer ve zevklerinin geliştirilmesi, sanat ve edebiyat anlayışlarının ilerlemesi için kurulmuşlardır. Diğer yandan, Türkiye'nin gerçek sahibi ve efendisi, üreticisi köylüdür. Memleketin efendisi olan köylü, bozulr ıamış yapısı ve milli karakteri ile Türk milletinin öz değerlerini, saflığını temsil etmektedir. O nedenle nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan köylü için bir şeyler yapılmalı ve sisteme kazandırılmalıdır. Köylünün kültür, ekonomi, eğitim, sağlık, tarım ve benzeri alanlardaki sorunları ele alınıp Cumhuriyet'in temel hedefleri doğrultusunda çözüme kavuşturulmalıdır. Bu girişimlerle köylü rejimin bireyi haline getirilecektir.

Dönemin yaygın anlayışına göre köylü yüzyıllarca ihmal edilmiştir. Artık sistem köylüye dönmektedir. *"Ancak senin kucağında, kollarında, senin dilinde en yüksek, en asil duyguları bulmak mümkün olabilir. Seni asırlarca ihmal ettiler. Her şey sendedir. Her şey senindir. Onun hizmetine, onun yükselişine koşmak"* gerekmektedir. *"Kafası işler, dili söyler, eli yazar vatandaş yararlıdır. Köylüyü bu anlayışla yetiştirmek gerekmektedir. Bundan 10 bin yıl önce Sümer medeniyetinde harikalar yaratan insanların torunları bugün dünyadan habersiz, etkileri bütün dünyayı sarmış koca bir inkılâptan habersiz ilkel bir hayat sürmektedirler."*[4] Köylüyü bu zihniyetten ve hayattan kurtarmak Cumhuriyet'in görevidir.

Nüfusun yüzde doksanı henüz okuma-yazma bilmemekte, bir takım hurafelerin etkisi altında bulunmakta, birçok köy Sünnilik-Alevilik sorunu ile birbirine düşmanlık beslemekte, bazı tarikatlar başka tür fenalıklarla köylünün temiz ruhunu ve ahlakını kullanmakta; kadercilik, tevekkül gibi skolâstik zihniyetin hâkimiyeti sürmektedir. Yine belli zamanlarda köylere giden vaizler bozulmuş bir takım inançları telkin etmekte dini fikirler adına ülkede yapılan yenilik ve inkılâp hareketlerine karşı köylüyü soğutmakta ilgisiz hale getirmektedirler. Oysa inkılâbımız halk egemenliğine dayalı bir inkılâptır. Halkın büyük çoğunluğunu oluşturan köylü bunu anlamadıkça bu inkılâp gerçekleşmiş olmaz. Yanlış siyasi akımların tehlikesine her zaman açık bulunur. Köylüye milli görevleri ve Cumhuriyet kanunlarından kendisine ait olanlar öğretilecek, genel bir yurt sevgisi ve bilgisi telkin edilecektir. Köylerin ıslahı ve istenilen şekilde gelişmesinin gerçekleştirilmesinde en önemli rol köy öğretmenlerine düşmektedir. Bu işi değerli ve idealist köy öğretmenleri başaracaktır.[5]

Dönemin önde gelen bürokrat aydınlarından Mehmet Saffet Engin'e göre, köylüyü yetiştirmek için şu hedefler mutlaka gerçekleştirilmelidir:

Köylünün kazancını artırmak ve her bireye milli iktisattaki rolünü tanıtmak ve vermek,

---

[3] Recep Peker, "Halkevleri Açılma Nutku", **Ülkü Halkevleri Mecmuası**, Sayı: 1, Şubat 1933, s. 6.

[4] Mehmet Saffet Engin, "Kültür İnkılâbımız", **Ülkü Halkevleri Mecmuası**, Sayı: 5, Haziran 1933, s. 352-361.

[5] Mehmet Saffet Engin, "Köycülük Nedir?", **Ülkü Halkevleri Mecmuası**, Sayı: 6, Temmuz 1933, s. 424-428.

Köylünün sosyal düzeyini yükseltmek,

Köylüyü rejimi kavramış, görevlerini anlamış ve yapar vatandaş olarak yetiştirmek,

Köylüyü ırkının ruhi özelliklerine sahip ve üstün geleneklerine sadık bir Türk olarak yetiştirmek.[6]

1930'lu yıllarda toplumsal değişme adına toplumun kültürel değişimine yönelik topyekûn bir seferberlik uygulanır. Kemalizm, toplumun önceki bütünlüğünü çözerek yeni ilkeler etrafında, üstten belirlenen özelliklere uygun şekilde ve bir değişim modeli öncülüğünde yeniden bütünleştirmeye çalışır.[7] Her sosyal değişme Türkiye'yi bir adım daha Batı'ya yaklaştıracaktır. Değişme, toplumu Batı'ya yakınlaştıran bir süreç şeklinde algılandığı için de kutsanır. Dönemin önde gelen sosyologlarından Hilmi Ziya Ülken, devrimleri, yani toplumsal değişimleri bir Türk Rönesansı olarak değerlendirir. Öncelikle tarihi, dili, mevcut kültürü, yaşam biçimini yok sayma, silme, ortadan kaldırma ve bunların yerine Batı'dan aktarılan ögeleri ikame etme anlayışı esas alınır. Eskiye göre farklı bir gündelik yaşam biçimi, din, hukuk, ekonomi, eğitim, müzik, sanat anlayışı benimsenir. Bütüncül bir paradigma değişimi gerçekleştirilir. Bu paradigmayı benimsetme görevi de sosyolojinin ve sosyologlarındır. Türk sosyologlarının görevi de Kemalist devrimleri gelecek kuşaklara tanıtmak ve sevdirmektir. Kemalizm'in ifade ettiği büyük ideali telkin etmek ve benimsetmek, pozitivist, ilerlemeci aydınlara ve sosyologlara düşmektedir. Toplumun bilimsel gelişmeler ışığında ve düzen içerisinde ilerlemesi esastır. Türk devrimi toplumun ve ülkenin kurtuluşunu ve yükselişini amaçlamaktadır.

Mustafa Kemal Atatürk başta olmak üzere dönemin bürokratları, yazarları ve sosyologları, milliyetçi bir yaklaşımla, *"Türkün ahlakta, hukukta, muaşerette, mimaride, tezyinî sanatlarda, resimde, mobilyede, tiyatroda, mantıkta, hikmette, efsanede, menkıbede, hayat anlayışında ve felsefede her milletten üstün bir millet olduğuna"* inanır ve bu inançlarını ulusal ve uluslar arası düzeyde yaygınlaştırmaya çalışırlar.[8]

Dönem yöneticilerinin toplumsal değişme anlayışlarını, dönem sosyologlarının aynı konudaki görüşleriyle karşılaştırdığımızda, farklı bir düşünce ile karşılaşma olanağına sahip olmadığımız görülür. Sosyologlar da toplumsal değişmeyi, eski düzenden kurtulma olarak görürler. Dönemin sosyologlarından İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, toplumsal değişmeyi şöyle anlatmaktadır: *"Yeni Adam'ı eski adamdan ayıran en büyük, en mühim fark eski adamın katılmış gibi kalması, değişmemesi, Yeni Adam'ın aksine, her gün biraz daha değişir olmasıdır. Yeni cemiyetler eski cemiyetler gibi değildir. Orada nüfus, makine, bilgi, sanat, ahlak, her şey, her*

[6] Engin, "Kültür İnkılâbımız", s. 357.

[7] Nazım İrem, "Bir Değişim Siyaseti Olarak Türkiye'de Cumhuriyetçi Muhafazakârlık: Temel Kavramlar Üzerine Değerlendirmeler", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Muhafazakârlık**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 105.

[8] İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, "Yeni Adam Ailesine", **Yeni Adam**, Sayı: 363, 11 İlk Kanun 1941, s. 2.

şey pek çabuk değişiyor. Eski cemiyette hiçbir şey değişmez veya pek az değişirdi."[9]

Dönemin bir diğer sosyoloğu Hilmi Ziya Ülken, toplumsal değişme konusunu çok daha geniş boyutları ve farklı açıları ile ele alır. Ülken'e göre, toplumsal değişmenin iki görünümü vardır: Doğrudan doğruya gözlemleyerek kavradığımız ve tekrar edebilen değişmeler ve dolaylı gözlemlerle kavradığımız tekrar edilemeyen değişmelerdir.[10] Ancak Ülken de toplumsal değişme konusunu devrimler ve Doğu toplum yapısından Batı toplum yapısına doğru gerçekleştirilen bir dönüşüm olarak değerlendirir. Ona göre bu değişim, bir uygarlığı bırakıp bir başka uygarlığa geçmekten çok öte bir şeydir. Kapalı bir uygarlık çerçevesini kırarak uluslar arası uygarlığa doğru yürümektir. Gevşek imparatorluk üretiminden silkinerek yoğun üretime doğru gitmektir. Ülken'e göre, Türk milleti, Türk inkılâbının ekonomi, dil, tarih, sanat ve bilim hamleleri ile tezgâh sanayinden büyük sanayiye, yarı bağımlılıktan milletleşmeye, kapalı-mistik ilişkiler sisteminden, uluslar arası insani ilişkiler sistemine, yeryüzü ile ilgili fevkalade zayıflamış fani insan anlayışından, yaratıcılık gücünü kazanmış gerçek insan ve dünya cenneti anlayışına geçmekteyiz.[11]

Ülken'e göre, Tanzimat Batı'yı boş bir kalıp, soyut bir şekil olarak almıştı. Özgürlük ve eşitlik fikirleri canlı değildi. Bu düşüncelerin karşılıkları toplumsal yapıda yoktu. Bu görüşlerin dayanması gereken sosyal yapı kurulmamıştı. Çiftçi ve memurlardan ibaret bir toplum vardı. Üretimi idare eden iktisadi bir sınıf ortaya çıkmamıştı. Bu yüzden Batı'dan gelen her şey boşlukta kalıyordu. Cumhuriyet ise devrimlerle gerçek ve tek yola girdiğimizin göstergesiydi. Batı medeniyeti Rönesanstan sonra bir dünya medeniyeti olmuştu. Batılı olmak bütün işleyiş, duyuş ve düşünümüzle bu medeniyete girmek demektir. Gerçekten bu medeniyetle kültür arasındaki bu ayrılış yapay oluyordu. Batı medeniyeti müziği, edebiyatı, mimariyi, resimi, felsefeyi, tekniği ve bilimi ile bir bütündür.[12]

Dönemin sosyologlarının ve aydınlarının genel kanısı, Ülken'in de anlatımı ve yorumu ile şöyledir: Türk milleti bir yüzyıldır Doğu ile Batı arasında kararsız bekliyordu. Karşılaştığı uygarlığın teknik üstünlüğünü görüyor; fakat eski dünyanın değerlerini de terk edemiyordu. Bu kararsızlık onu zıtlıklar ve bunalımlar içerisinde bırakıyordu. Onu kımıldamaktan meneden kabuğu kırmak ve Batı'nın üstünlüğünü temin eden nedenlere, bu uygarlığın köklerine kadar inmek gerekiyordu. Büyük bir irade hamlesi bu işi tamamladı. Türk inkılâbı Tanzimat'ta yapması lazım gelen Rönesansı ancak bir yüzyıl sonra yapabildi.[13]

Batı karşıtı bir kavramı içine alan Doğu'ya İslam, Hint ve Çin medeniyetlerini koymak gerektiğini belirten Ülken'e göre öncelikle Doğu ile Batı arasındaki belirgin farkların neler olduğunu ortaya koymak gerekmektedir. Ülken, Doğu ile Batı'yı karşılaştırmak adına ortaya konulan ölçütleri sorgulamakta ve bu ölçüt-

[9] İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, "İçtimaiyat", **Yeni Adam**, Sayı: 24, 11 Haziran 1934, s. 8.
[10] Hüseyin Draman, **Toplum Felsefecisi Hilmi Ziya Ülken**, Boyut Kitapları, İstanbul, 2007, s. 100.
[11] "Maksad", ***İnsan* Dergisi**, Sayı: 1, 15 Nisan 1938, s. 1-2.
[12] Hilmi Ziya Ülken, "Tanzimata Karşı", **İnsan Dergisi**, Sayı: 1, 15 Nisan 1938, s. 8-12.
[13] "Maksad", s. 1.

lerin esas farklılığı çeşitli nedenlerle tam gösteremediğini belirtmektedir. O zaman iki dünya, iki kavram arasındaki temel fark nedir? Ülken'e göre Doğu ile Batı'nın farkını daha derinlerde, sistemli ve sistemsiz "tefekkür"de aramak gerekir. Doğu'nun "tefekkürü" sistemsizdir. Doğu düşüncesinde kavramlardan kurulan bina, birbirini tamamlayan düşünce zinciri yoktur. Birçok gereksiz taşlar, yanlış kurulmuş kemerler vardır. Batı düşüncesi ise sistemlidir. Orada kavramlar birbirlerini gerçeklik temelinde tamamlar. Her yükselen sütun kuvvetini zeminden alır. Her şeyin bir karşılığı ve fonksiyonu vardır. Orada düşünceler birbirlerine zincir halinde bağlanmış ve hepsi birden sonuca kadar götürülmüştür. Düşünce yöntemi, yöntem bilimi ve bilim tekniği doğurmuştur.[14]

H. Ziya Ülken'in Batı hayranlığı yukarıdaki övgüleriyle de sınırlı değildir. Ülken'e göre, Batı'yı Doğu karşısında üstün kılan özellikleri, düzenli ve sistemli düşünceye sahip olması, özgürlük ve kişiliğe önem vermesidir. Yine Batılı insan, iç yaşamında bağımsız ve özgür olduğundan, kendisini sosyal sorumluluk ve düzene tabi kılmak, düşüncelerini bir düzen içerisine sokma güç ve yeteneği kazanmıştır. Batı'yı Doğudan ayıran en önemli özelliği kişiliğidir. Kişilik, özgürlük ve düzen bireyin ve toplumun bilincinde sistem halini almıştır. Her sistem insani gerçeğe bağlı ve ona yönelen bir kuvvetler toplamını gerçekleştirir. Her kuvvetler toplamı bilimi, tekniği ve onların sonucu olan bilinçli siyaseti doğurur.[15]

Dönem sosyologları Batıcılaşmaya ve toplumsal değişmeye bağlı olarak, devletin ve toplumun belirleyiciliği, mutlaklığı anlayışından uzaklaşarak, Batı'da olduğu gibi birey ile toplumu uzlaştırmaya, bireyin önemini ortaya koymaya yönelirler. Bu yaklaşım, bir sonraki dönemin, 1950'lerin liberal ve Anglo-Sakson merkezli anlayışını öncelemek şeklinde de okunabilir. Devleti ve toplumu mutlaklaştıran, kutsallaştıran anlayış sorgulanarak, ancak Batı'da olduğu gibi, tam da bireyi öne çıkarmadan, bir geçiş dönemi yaklaşımı ile bireyi toplumdan, "toplumu da bireyden ayrı ve üstün görmemek lazımdır" yaklaşımı savunulur. Buna göre, ikisi arasında büyük ayrılıklar yoktur. Bireyci bir unsur da toplumun bünyesinden çıkmıştır ve toplumsaldır. Toplumca talep edilen bir olay da mutlaka bireyci bir aşamayı kapsar. Toplumun da bireyin şahsiyetten ayrı bir anlamı yoktur. Nerede toplum varsa orada birey ve nerede birey varsa orada toplum vardır. Devletin görevi toplumu ve bireyi uyumlu bir şekilde geliştirmektir. Ne birey ne de toplum üstündür.[16]

Ankara ekolü sosyologlarının 1940'lı yıllarda gerçekleştirdikleri çalışmalarda, toplumsal değişme konusunu köyden başlattıkları görülür. Ekolün temel problemi, toplumsal yapıyı hangi faktörler, ne oranda etkilemektedir? sorusuna cevap aramaktır. Hangi yapıdaki köyler toplumsal değişmeyi daha hızlı gerçekleştirmektedir. Karayollarına, demiryollarına, kentlere yakın köyler ile bunlara uzak köyler ve dağ köyleri arasında sosyal değişim açısından ne gibi farklılıklar vardır?

[14] Hilmi Ziya Ülken, **İnsani Vatanperverlik**, Remzi Kitaphanesi, İstanbul, 1933, s. 163-168.
[15] A.g.e., s. 165-166.
[16] Mehmet Saffet Engin, "Devlet ve Vatandaş", **Ülkü Halkevleri Mecmuası**, Sayı: 3, Nisan 1933, s. 181-183.

Köyden kente göçü etkileyen sosyo-ekonomik faktörler nelerdir?

Ankara ekolüne göre, toplumsal değişmenin Türkiye'deki temel dinamiği, köyden kente göç ve kentlere göçen köylülerin emekçi sınıfa katılmaları ile harekete geçecektir. Ankara ekolü, Marksist bir yaklaşımla, köydeki toplumsal değişmeyi feodalitenin çözülmesi, burjuva-emekçi sınıf çelişkisinin ortaya çıkması şeklinde değerlendirip sosyolojik açıdan böyle bir süreci kanıtlamaya çalışmıştır. Ekolün yaklaşımına göre, köy sorunu aynı zamanda kentleşme ve sanayileşme sorunudur. Kentlerdeki nüfusun artması ile endüstrinin ihtiyaç duyduğu emek gücü karşılanır. Kentlerin büyümesi, sadece kentin kendi içindeki nüfusun doğurganlığı ile gerçekleşmez. Kentleri asıl büyüten ve gelişmelerinin önünü açan faktör, kentlerin köylerden göç almasıdır. Köylerden kentlere doğru meydana gelen göçler, kentlerdeki sanayi kuruluşlarının emek ihtiyacını karşılayacak ve böylece kentler de gelişeceklerdir.

Ankara ekolüne göre, toplumsal değişmenin yönü Doğu toplum yapısından Batı toplum yapısına, köyden şehire ve tarımdan sanayiye doğrudur. Buna karşı önlem almaya çalışmak sosyolojinin yasalarını bilmemek anlamına gelir. Batı medeniyeti kentli bir medeniyettir ve Türkiye'nin de Batıcılaşması için önce kentli olması zorunludur.[17]

Görüldüğü gibi, ikinci kuşak sosyologlarının, Tek Parti Dönemi yöneticilerinin ve siyasetçilerinin toplumsal değişmeden anladıkları şey, Türk toplumunun Batılı toplumsal özelliklerle benzerlik gösteren bir yapıya dönüştürülmesidir. Devlet eli ve devlet gücü ile Doğu'ya ait özelliklerin hızla tasfiye edilip, onların yerine Batı'dan ithal edilen yapıların ikame edilmesidir. Cumhuriyet ideolojisi, 1930'larda toplumsal değişme ve Batıcılaşma adına toplumsal hareketlilikten yanadır. Türkiye'nin geleneksel ve anonim özellikli kültürü yerine, Batı'nın birey merkezli kültürel yapıları yerleştirilir. Mevcut toplumsal özelliklerden ne kadar hızla uzaklaşılıp Batılı özelliklere benzer bir yapıya kavuşulursa, değişme konusunda o kadar başarılı olunacaktır. Toplumsal değişme, siyasal elitler tarafından toplumun tüm kurum, kuruluş ve yapılarını Batı örneğine göre şekillendirmek biçiminde planlandığından sosyologların konuya yaklaşımı da bu paraleldedir. Onlar, Batı'nın üstünlüğünü kanıtlamaya, uygarlığının övgüsünü yapmaya dönük metinlerle, sürece uygun görüşleri savunma görevini yerine getirirler.

[17] H. Bayram Kaçmazoğlu, **Türk Sosyoloji Tarihi Üzerine Araştırmalar**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 48-58.

Türkiye'de Amerikan Sosyolojisinin Etkisi: Ankara Ekolü ve Köy-Şehir Çalışmaları[18]

Batılı devletlerde doktora yaparak memleketlerine dönen bilim insanları, genellikle doktora yaptıkları devletlerde egemen olan bilim anlayışını ve ekollerini ülkelerine aktarmaktadırlar. Bu durum, Almanya, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde doktora yapan pek çok bilim insanı için gözlenen bir olgudur. 1930'lar ve daha sonraki tarihlerde ABD'de doktora yaparak Türkiye'ye dönen Niyazi Berkes[19], Behice Boran, İbrahim Yasa ve daha sonra Mübeccel B. Kıray[20] gibi sosyologlarda da yukarıda belirttiğimiz eğilim gözlenmiş ve bu sosyologlar Türkiye'de Amerikan sosyoloji anlayışının temsilciliğini yapmışlardır.

1910'larda, 1920'lerde, 1930'larda ağırlıklı olarak doktora eğitimi için Almanya tercih edilirken, 1930'lardan itibaren yavaş yavaş Amerika da işin içine girmeye başlamıştır. Hilmi Ziya Ülken örneğinde olduğu gibi yurt dışı doktora eğitiminde Atatürk'ün tercihi Almanya iken, Behice Boran örneğinde Amerikan üniversiteleri de aynı yıllarda Türkiye'den burslu öğrenci bulmaya çalışmıştır.[21] Diğer yandan, devlet de Amerika'ya Milli Eğitim Bakanlığı adına öğrenci göndermeye başlamıştır.[22] Devlet tarafından Amerika'ya öğrenci gönderilmeye başlanması, gelecekte Türkiye'de egemen olacak bilim anlayışının da habercisidir.

Amerika'da sosyoloji eğitimi gören ve ülkeye döndükten sonra Dil ve Tarih-

[18] Bu yazı, **Sosyoloji Yıllığı 15: Sosyoloji ve Coğrafya**, Kızılelma Yayınları, İstanbul, 2006'da yayınlanmıştır.

[19] 1935 yılında doktora yapmak üzere Amerika'ya gönderilen Niyazi Berkes, çalışmalarını Amerika'da bir ekol oluşturan Chicago Üniversitesi'nde sürdürür. 1939'da Türkiye'ye dönen Berkes, ABD'ye gitmeden önce asistanlık yaptığı İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde kadro olmadığını öğrenince Ankara'da yeni kurulmakta olan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sosyoloji Kürsüsü'nde göreve başlar.

[20] Mübeccel Belik Kıray, anılarında, 1940'larda, Amerika'da sosyoloji eğitimi almanın memnuniyetini ve savunusunu şöyle dile getirmektedir: Sosyal Bilim okuyacaksanız ABD'ye gideceksiniz. "Ne doğru dürüst Almanya'da sosyal bilim var, ne Fransa'da. Fransa'da sosyoloji bir felsefe meselesidir." Kıray'ın bu konudaki görüşleri için bakınız; Mübeccel B. Kıray, **Hayatımda Hiç Arkaya Bakmadım**, 2. Baskı, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2002, s. 97.

[21] Behice Boran'ın Amerikan Kız Koleji'nde öğrenim görmesi, kendisine Michigan Üniversitesi'nden burs kazandırmaya yetmiştir. Boran 1934'te Amerika'ya gider ve 1939'da doktorasını bitirip Türkiye'ye dönerek Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sosyoloji Kürsüsü'nde doçent olarak göreve başlar.

[22] Amerikan sosyoloji anlayışını Türkiye'ye taşıyan sosyologlar arasında bulunan İbrahim Yasa, 1934 yılında devlet bursu ile Amerika'ya gönderilmiştir. Yasa, Missouri Üniversitesi'nde köy sosyolojisi konusunda lisans ve yüksek lisans, Cornell Üniversitesi'nde ise 1940'da doktorasını tamamlayarak 1942'de Türkiye'ye dönmüştür. 1948'e kadar Hasanoğlan Köy Enstitüsü'nde hocalık yapan Yasa'nın Siyasal Bilgiler Fakültesine geçişi 1956'dır. Yasa, Türkiye'ye döndükten sonra köy sosyolojisi çalışmaları yapmaya başlamış ve bu doğrultuda 1945'te Hasanoğlan ve 1950'lerde Sindel çalışmasını tamamlamıştır.

Coğrafya Fakültesi Sosyoloji Kürsüsü'nü oluşturan ve yüksek lisans çalışmamda Ankara ekolü olarak tanımladığım sosyologlar, Amerikan sosyolojisinin 1930'lardaki ana eğilimlerini, çalışmaları ile Türkiye'de uygulamaya koymuşlardır.

1930'lu yıllarda Amerikan sosyolojisine damgasını vuran yapısal fonksiyonel yaklaşım ve Chicago okulunun uygulamaya dayalı kent sosyolojisi çalışmalarında kullandıkları teknikler Ankara ekolü sosyologları tarafından da benimsenir. Gerçi Ankara ekolü sosyologları Türkiye'de kent sosyolojisi çalışmasından çok, köy sosyolojisi çalışması yürütmüşlerdir. Ancak bu çalışmalar, klasik köy sosyoloji çalışması değildir. Köy sosyolojisi çalışmalarına ağırlık verilmesi Türkiye'nin kendine özgü koşullarından kaynaklanan bir durumdur. Ekol, köy çalışmaları yanında, 1940'larda, olabildiğince kent sorunlarına yönelik araştırmalara da imza atmıştır. Bu bağlamda köy ve kent sosyolojisi alanlarındaki çalışmalarında Amerikan sosyolojisinin yöntem anlayışına bağlı kalınmıştır. Bir başka anlatımla, Ankara ekolü olarak adlandırdığımız grup, 1940'lar Türkiye'sinde Amerikan sosyolojinin konu ve anlayış temsilciliğini üstlenmiştir.

Yapısal-fonksiyonel yaklaşıma dayalı ve alan araştırması ağırlıklı sosyoloji anlayışı Türkiye'de 1940'lı yılların başından itibaren egemen olmaya başlamıştır. Bunun anlamı, Fransız ve Alman sosyoloji anlayışlarının yanında bir üçüncü sosyoloji anlayışı olan Amerikan sosyolojisinin ülkeye girmesi ve Türkiye'de yapısal-fonksiyonel modellerin sosyolojide egemen konuma gelmesidir. Böylece, Türk sosyolojisinde o tarihe kadar geçerli olan Fransız sosyoloji anlayışı ve onun ardından gelen Alman sosyoloji anlayışına bir üçüncü sosyoloji anlayışı daha eklenmiş, İstanbul ekolüne karşı alternatif bir sosyoloji ekolü oluşmuştur.

Ankara ekolü sosyologları, Amerikan sosyoloji anlayışını ve yapısal-fonksiyonel yaklaşımı Türkiye'ye yerleştirmek için İstanbul Üniversitesi sosyologlarıyla sosyolojinin tanımı, araştırma teknikleri, içeriği gibi konularda tartışmaya, kendi üniversitelerinin bazı hocalarıyla da ideolojik mücadeleye girişmişlerdir. Ankara ekolüne göre, Almanya'da doktora yapan hocaların çoğu, Alman yanlısı ve ırkçıdır. İstanbul ekolünü oluşturan sosyoloji hocaları ırkçı ve Alman yanlısı değildir belki, ancak onlar da Ankara ekolünün değerlendirmesine göre, sosyoloji yerine felsefe yapmakla meşguldürler. Dolayısıyla, Ankara ekolü, alan araştırmalarını sosyolojik çalışma olarak değerlendirirken, yoruma ve tarihe dayalı olanları; spekülatif, felsefi, soyut çalışmalar olarak nitelendirmiştir.

Sosyoloji eğitimlerini ABD'den almış ve Amerikan sosyoloji anlayışını Türkiye'ye taşımış olan Ankara ekolü sosyologlarına göre, *"Amerika'da değişik toplumsal koşullar farklı bir ideolojik durum ile ifadesini bulmuştur. Feodal bir geçmişin yokluğu, hızla genişleyen ekonomi, toplumsal sınıfların akışkanlığı, burjuva demokratik toplumsal düzenin toplumsal değerlerini Avrupa'ya göre, Amerika'da gerçek olmaya daha yakınlaştırmıştır; ve hem eylem hem de ideoloji düzeylerinde sınıf çatışması Amerika'da, Avrupa'daki kadar keskin değildir. Bundan dolayı, genel olarak sosyalizm, özel olarak Marksizm Amerikalı düşünürler arasında Avrupalılarda görülen aynı etkileri oluşturmamıştır."* Bu özelliklere sahip Amerikan

sosyolojisi, ekole göre, tarih felsefesi engelini atlamış ve kendisini ondan tümüyle kurtarmış; grup, kalabalık, kitle ve benzeri bir terminoloji üreterek, Batı Avrupa sosyolojisinden oldukça farklı, siyasal tartışmalardan uzak bir işlev yüklenmiştir.[23]

Ankara ekolüne göre, Kara Avrupa'sı ve İngiltere'de sosyoloji önemli bir gelişme göstermemiş, genel-geçer ortak araştırma yöntemlerine kavuşamamış ve felsefi düşünceden bir türlü kurtulamamıştır. Oysa Amerika'da sosyoloji oldukça önemli bir düzeyde gelişmiş, çeşitli toplumsal sorunlar etrafında araştırmalar yürütmüş ve yürütmeye de devam etmektedir.[24]

Fransız ve Alman sosyoloji anlayışlarını temsil eden İstanbul Üniversitesi hocalarının tarihi, kültürü, düşünsel geçmişi işin içine katan çalışmaları, Amerika'da eğitim alan sosyologlar tarafından olumsuz değerlendirmelere maruz kalırken, kendileri tarih ağırlıklı çalışmalar yerine, Amerikan sosyoloji anlayışını temsilen ampirik-pragmatist araştırmalar gerçekleştirmişlerdir.[25] Ankara ekolünün bu anlayışını sadece bir karşıtlıkla, zıtlıkla (İstanbul'a karşı) açıklamak mümkün değildir. Karşıtlığın bireysel nedenleri olsa bile sorunun kaynağı daha derindedir ve siyasal bir içeriğe sahiptir. Hilmi Ziya Ülken ile Ankara ekolü sosyologlarının siyasal-düşünsel yakınlığı ve işbirliğine karşın, Ankara ekolünün daha genç yaşta olan ve mesleki formasyonlarının başında bulunan sosyologları, Batıcı-modernist anlayışın ilerici kanadının sözcülüğünü üstlenmekte, onun adına geçmişi tümden reddetme eğilimi sergilemektedirler.

Tarihsiz bir toplum olan Amerika'nın pragmatist-pozitivist sosyoloji anlayışı, 1940'larda Ankara ekolüne radikal bir açılım sağlar. Tarihsiz Amerika'nın dünya liderliğini ele geçirmesi, Amerikan sosyoloji anlayışını benimsemiş ve o yıllarda Marksist düşünceyi kısmen kabul etmiş sosyologlarımızın ilham kaynağını oluşturur. Kısaca, Ankara ekolü sosyologları, dönem koşulları açısından ampirizm ve pragmatizmden yana olmayı modernist-devrimcilik; teoriye ve tarihe önem vermeyi geleneksel-muhafazakârlık anlamında yorumlamışlardır.

Sosyolojimizin çok sesli bağımlılığının oluşma süreci, aslında ülkemizdeki ve dünyadaki bazı gelişmelerin ürünüdür. 1940'larda Türkiye'de çok partili demokrasi yolunda bir potansiyel oluşmuş ve aşağıdan yukarıya doğru varlığını hissettirmeye başlamıştır. Ankara Üniversitesi'nin yapısından kaynaklanan yeniliklere açık oluş da toplumdaki gelişmeleri üniversite bünyesine yansıtmıştır. Amerika'nın dünya hâkimiyetini kesin şekilde ele geçirmesi de Türkiye'yi kısa zamanda etkilemiştir. Dolayısıyla, 1940'ların resmi ideolojisine Ankara ekolü çok daha yakındır. 1950'lerde Amerikan etkinliği Türkiye'de arttıkça ve dünya güç dengeleri daha da netleştikçe roller değişecek ve bu sefer muhafazakâr bilim insanları başrolü oynayacaktır.

Ankara ekolünün Amerikan sosyoloji anlayışını Türkiye'ye taşıması, Türk sos-

[23] Behice Boran, "Geriye Dönüp Baktığımızda Sosyoloji", **Bilim ve Sanat**, Sayı: 83, Kasım 1987, s. 33.
[24] Behice Boran, "Sosyolojide Bocalamalar", **İnsan Mecmuası**, Sayı: 21 ve 22, 1943.
[25] Boran ve Berkes'in o yıllardaki çalışmalarına bakınız.

yolojisi açısından bir öncülük olarak kabul edilebilir. Amerika; siyasal, ekonomik ve askeri sistemleriyle Türkiye'yi kontrol altına almadan, bilim anlayışı ile Türkiye'ye girmiştir. Bu konudaki öncülük Ankara ekolüne aittir. Amerika'nın dünya egemenliğini ele geçirme, dünya politikalarını biçimlendirme ve Akdeniz'de İngiltere'nin sürdürdüğü politikaları devralmasından, bir başka anlatımla, Amerika, İngiltere ve SSCB Yalta'da dünyayı paylaşmadan, Türkiye Amerika'nın çıkar bölgesine dönüştürülmeden hemen önce Amerikan sosyolojisini Türkiye'ye taşımak, Türkiye'nin 1945 sonrası politikaları doğrultusunda Amerikan sosyoloji anlayışını temsil etmek ve Türkiye'deki bilim anlayışının Anglo-Sakson bilim anlayışı doğrultusunda evrilmesine öncülük etmek önemli olsa gerek.[26] Bir başka anlatımla, ilerleyen yıllarda Ankara ekolü sosyologlarının yatay ve dikey zaman diliminde yönlendirdiği ve etkilediği pek çok sosyolog dünya konjonktürünün de katkısıyla Amerikan sosyoloji anlayışını benimsemiş ve Amerikan sosyolojisi, Türk sosyolojisinin en önemli kaynağı haline getirilmiştir.

Ankara ekolü sosyologları, Türkiye'de mücadelelerini sadece Amerikan sosyoloji anlayışına dayalı olarak sürdürebilselerdi belki kendileriyle ilgili bir sorun çıkmayacak; siyasal yapının en gözde bilim insanları olarak da takdir edileceklerdi. Bu sosyologlar, Amerikan sosyoloji anlayışını Türkiye'ye taşımakla, gelecekte Türk bilim dünyasına egemen olacak Anglo-Sakson bilim anlayışına öncülük etmişler, Türk sosyolojisine zenginlik ve çeşitlilik kazandırmışlardı. Ancak, ideolojik bir mücadeleye girişmeleri, özellikle Amerika'nın çıkarları ile ters düşmeleri, onların 1940'lı yılların sonlarında tasfiyesine neden olmuştur. İstanbul ekolüne mensup bir sosyoloğumuz yıllar sonra tasfiyeyi şöyle değerlendirmiştir: *"Hitler Almanya'sının bir tür Beşinci Kol'unu temsil eden Üniversite'deki ırkçı ve faşist kadroların baskısı altında onların görevlerine son verildi."*[27]

1940'lar Türkiye'sinde Alman yanlısı olanlarla Amerika'nın önderliğinde Anglo Sakson yanlılarının çatışması bilim düzlemine kadar yansımıştır.[28] O yıllarda Marksist fikirleri savunanlarla liberal Batı yanlısı fikirleri savunanları kesin çizgilerle ayırmak da mümkün değildir. İki karşıt takımın çatışması, "millilik"-"evrensellik" gibi kavramlar üzerinden somutlaştırılmaktadır. Anglo-Sakson bilim anlayışına sahip olmalarına karşın Ankara ekolü sosyologları içerdeki "takım" çatışmasında "komünist" olarak nitelendirilerek ve siyaset alanında Hasan Ali Yücel'in tasfiyesine bağlı olarak üniversiteden uzaklaştırılmışlardır.

Ankara ekolü sosyologlarının sosyoloji anlayışlarındaki ortaklık siyasal görüş-

[26] 1950'li yıllarda da Amerika'nın bölgedeki çıkarları doğrultusunda, onun maddi ve manevi yardımları ile Ankara'da ODTÜ, Doğu Anadolu'da Atatürk Üniversitesi kurulmuştur.

[27] Cahit Tanyol, "Boran'ın Ahlaki Kişiliği ve Niyazi Berkes", **Toplumbilim**, Sayı: 2, Ekim 1993, s. 39.

[28] Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ndeki çatışma Alman yanlıları ile karşıtları arasındadır: *"Fakültedeki öğretim üyelerinin iki zıt fikre bölündüklerini ilk zamanlardan beri gözlemliyordum. Almanya'da okuyanların büyük çoğunluğu Nazi fikirlerini benimsemişlerdi. Demokrasinin hâkim olduğu ABD gibi ülkelerden gelen bizim gibiler ise o tür fikirlerin karşısında idiler. Yani sağcılarla solcular ayrılmışlardı. Sağcılar ırk ayrımına ve Nazilere inanıyorlardı; solcular ise karşıt fikirlere sahiptiler"* (Mediha Esenel, **Geç Kalmış Kitap**, Sistem Yayıncılık, İstanbul, 1999, s, 6-7.).

lerine doğrudan yansımaz. Anılar okunduğunda Behice Boran'ın Marksist olmasına karşın Berkes'lerin Kemalizm'in sol yorumuna daha yakın bir çizgide durdukları, bu doğrultuda yazdıkları ve Ortodoks Marksizm'e uzak oldukları görülür. Niyazi Berkes, ilerleyen yıllarda Kemalizm'in sol yorumu olan Yön-Devrim Grubunun önemli isimleri arasında yer alır. Bu yanı ile Türkiye'nin tarihsel özgünlüklerine dayalı Batı ve SSCB dışında "milliyetçi-devletçi" bir sosyalizm anlayışının savunucusu konumundadır. Behice Boran ise giderek Marksizm'e kaymış ve 1960'larda tamamen SSCB'nin politikalarını destekler bir çizgiye gelmiştir. Kıray, anılarında, Ankara ekolünün Kemalizm'e yakınlığı konusunda şunları söylemektedir: *Yurt ve Dünya* ile *Adımlar*'da hiçbir zaman Cumhuriyet'in ilk yıllarında yapılan inkılâplar aleyhinde bir görüş bulunmaz. Yapılan devrimlerin tümü kabul edildiği gibi daha çok niye yapılmadığı mesele edilir.[29] Mediha Berkes ise, aynı konuda şunları yazmaktadır: *"Ben, köye, Atatürk devrimleri ile yetişmiş bir toplumbilimci gözüyle bakmak istiyordum. Geniş anlamıyla amacım, Atatürk devrimlerinin köyde ne dereceye kadar benimsendiğini saptamak, köyün bu devrimler doğrultusunda gelişmesine hizmet edebilecek bilgileri toplamaktı."*[30] Kurtuluş Kayalı'nın belirttiği gibi, Behice Boran 1940'larda diğer arkadaşlarından daha radikal ve daha ayrı bir yerde durmuş sonraki yıllarda da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nden kendisi ile birlikte uzaklaştırılan arkadaşları ile yolları bir daha yakınlaşmamıştır.[31]

1940'larda evrenselliği ve hür dünyayı Amerika, İngiltere gibi ülkeler, milliyetçiliği ve ırkçılığı Almanya savunmaktadır. Bu ayrıma karşın Almanya'dan gelenkaçan Yahudi ve sol eğilimli hocalar milliyetçi hocalar üzerinde etkilidir. Dolayısı ile olay ikili ayrımların ötesinde derindir. Ayrıca H. Z. Ülken de o yıllarda sağdan çok solun güçlü isimleri arasında yer almaktadır. Diğer yandan, İngiltere ve Amerika'nın sol eğilimlerle ilgisi yoktur. Onların temel özelliği anti-komünist ve anti-faşist olmalarıdır. "Hür"lükleri de bu duruştan kaynaklanmaktadır.

Ankara ekolünün sosyoloji anlayışını ve bu anlayışın biçimlenmesinde esas rol oynayan Amerikan sosyolojisinin o dönem geçerli olan temel özelliklerine kısaca değinelim. Ardından Amerikan sosyoloji anlayışı doğrultusunda, ekolün 1940'lı yıllarda yaptığı köy ve kent sosyolojisi çalışmalarını ele alalım.

Ankara ekolünün yapısal-fonksiyonel sosyoloji yaklaşımına dayalı Amerikan sosyolojisini Türkiye'ye aktardığı ortak bir görüştür.[32] Amerikan sosyoloji anlayışının temel özelliklerine gelince; Amerikan sosyoloji anlayışını 1930'larda Chicago ekolü biçimlendirmiştir. Chicago ekolü Amerika'da kent sosyolojisi çalışmalarına ağırlık vermiş, bu araştırmalarda yeni teknikler geliştirmiştir. Bu teknikler

[29] Ayşegül Yaraman, "Mübeccel Kıray'la Söyleşi", **Biyografya 2: Behice Boran**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2002, s. 106.

[30] Esenel, **Geç Kalmış Kitap**, s. 4.

[31] Kurtuluş Kayalı, "1960'lı Akademisyenlerin Üzerindeki Bir Entelektüel Silueti: Behice Boran", **Biyografya 2: Behice Boran**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2002, s. 89.

[32] Bu çalışmadaki dipnotlarda yer alan farklı makaleler Ankara ekolünün sosyoloji anlayışının ortak yanları konusunda yeterli bilgi vermektedir.

daha sonra Amerika'da ve Amerika'nın yayıldığı ülkelerde çok etkili olmuştur. Amerikan sosyoloji anlayışı, sosyoloji çalışmalarını sayılara dökmeyi, verileri istatistik teknikler kullanarak ortaya koymayı ve çeşitli tekniklerle sayıları konuşturmayı, sosyolojinin olmazsa olmaz bir kuralı haline getirmiştir.

Amerikan sosyolojisinin en önemli çalışma alanını, kent araştırmaları oluşturmaktadır. Zira Amerika göçlerle kurulan ve biçimlenen yeni kentler ülkesidir. Kentlerse karmaşık ve farklı yapılara sahiptirler. Geleneği olmayan, hızla göç alan ve veren kentler aynı zamanda pek çok toplumsal soruna da kaynaklık etmektedirler. Kentlerde ortaya çıkan her türlü suçun sosyolojik araştırmalara konu olması mümkündür. Karmaşık yapılara ve sorunlara sahip kentleri sosyolojik tekniklerle incelemek gerekmektedir. Kentlerde gelir farklılıklarının yarattığı sorunlar başlı başına önemlidir. Göçlerle gelen nüfusun dikey ve yatay yer değiştirmesi şehirlerde karmaşık bir kültürün oluşmasına, farklı kesimlerin yerleştiği bölgelerin ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Yeni yeni alt kültürler oluşmaktadır. Toplumda statü farklılıkları büyümekte, gelir grupları arasında uçurumlar artmaktadır. Kentlerde oluşan alt kültürler arasındaki farklılıklar, sapma davranışlarını hızla yaygınlaşmakta; denetlenemeyen bireysel özgürlükler de sapma ve suç işleme kapsamını genişletmektedir. Bireyler arasındaki toplumsal dayanışma zayıflamakta, birey toplumda yalnızlaşmakta, uyuşturucu kullanımı, gençlerin suça yönelimi, fuhuş, alkolizm, kumar, eşcinsellik, intihar ve benzeri sorunlar artmaktadır. Bir kentin ve toplumun sürekliliği, sorunlarının çözümü ile mümkündür. O nedenle mevcut sorunların tespiti ve çözümü için sosyologlara büyük görevler düşmektedir. Kısaca, kentlerde ortaya çıkan anominin ortadan kaldırılması için sosyolojik araştırmalara ihtiyaç duyulmuş ve Amerikan sosyolojisi kent merkezli sorunların çözümünde birçok yöntem ve kuram biçimi geliştirerek kent sosyolojisini, sosyolojisinin temel alanlarından biri haline getirmiştir.

Tarihsiz ve "toplama" Amerikan toplumu, bilimsel bir geleneğe sahip değildir. Önceki yüzyıllarda olduğu gibi 19. ve 20. yüzyılda da dünyanın farklı ülkelerinden aldığı göçler nedeniyle çok değişik sorunlarla karşılaşmıştır. Ortaya çıkan sorunlara bir an önce çözüm bulunması gerekmektedir. Bu bağlamda Amerikan sosyolojisi bir yanı ile küçük çaplı alan çalışmalarına, diğer yanı ile de sorunların hızla çözülmesi gerektiği anlayışından kaynaklı olarak pratikliğe dayanmaktadır. *"Amerikan sosyolojisinin pratikçi özelliği ile pragmatizmin Amerika'daki yaygınlığı arasında paralellik kurmak da mümkündür."*[33] Bir başka anlatımla, *"pragmatist düşünce egemen Amerikan düşünce biçimi"*dir.[34]

"Amerikan sosyolojisinin en belirgin niteliklerinden birisi de psikolojiye sosyolojik çözümlemede önemli bir yer ayırmasıdır. Psikolojik eğilim sosyolojiye davranış, tutum gibi inceleme alanlarını sokmuş", psikoloji, ilk Amerikan sosyologlarının

[33] Köksal Alver, "Türk Sosyolojisinde Amerikan Sosyolojisi Etkileri: Başlangıç Dönemi", **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı** (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2000, s. 28.

[34] Ertan Eğribel, "Amerikan Kimliği", **500. Yılında Amerika**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1994, s. 150.

önemli bir kısmının katkılarıyla sosyolojide yer edinmiştir.[35] Amerikalı sosyologlar psikolojiden oldukça fazla kavram ve yöntem alarak, bir anlamda sosyoloji ile psikolojiyi ortak bir bilim dalı haline getirmeye çalışmışlardır. Özellikle küçük gruplar üzerinde yapılan araştırmalarda psikolojiye oldukça fazla yer verilmiş; insanlar arası ilişkiler psikoloji aracılığı ile çözümlenmeye çalışılmıştır. Sosyal etkileşim, iletişim, kişilik, uyum, davranış, rekabet gibi psikolojinin temel kavramları sosyolojiye de kazandırılmıştır. Bu bağlamda, Amerikan sosyoloji ekolünü benimsemiş sosyologlar psikolojiye hep yakın durmuşlardır.

Amerikan sosyolojisinin temel ilgi alanlarının başında sosyal değişme konusu gelmektedir. Bunun başlıca nedeni; Amerika'ya dünyanın çeşitli bölgelerinden ve özellikle Avrupa'dan göç eden insanların geldikleri ülkeler ile Amerikan toplumunda yaşadığı sorunları incelemek, Amerika'ya gelen göçmenlerin hangi ölçülerde değişime uğradıklarını ve Amerikan toplumuyla entegre düzeylerinin ne durumda olduklarını tespit etmektir. Sosyal değişmenin diğer adı Amerikan toplumu ile bütünleşmedir ve bu bütünleşmenin en az sorunsuz halledilmesi görevi de sosyologlara düşmektedir.

Avrupa sosyolojisinin aksine, Amerikan sosyolojisinde orta ve küçük boy sosyoloji kuramları geçerlidir. Yapısal-fonksiyonel yaklaşım da Amerikan sosyolojisinin orta boy kuramları arasında değerlendirilir.[36] Grup ve kişileri merkeze alan sosyal psikoloji ve psikoloji ağırlıklı çalışmalar ise küçük boy kuramlar kapsamındadır. Amerikan sosyolojisi bireyci, pozitivist, pragmatist özelliklere sahip olmakla birlikte ilerleyen yıllarda Max Weber, Emile Durkheim, Herbert Spencer, Karl Marx gibi Batılı sosyologlardan da büyük oranda etkilenmiş ve bu etki ile yeniden şekillenmiştir.

Amerikan sosyoloji eğiliminin oluşmasında önemli yer tutan alanlardan biri de antropolojidir. Etnik azınlıklar sorunu ve göçler, ABD için önemli bir konudur. Bilindiği gibi, Batı emperyalizminin 19. yüzyılda sömürgelerini daha iyi çözümlemek üzere geliştirdiği bir bilim dalı olan antropoloji, 20. yüzyılda çalışma alanını genişletmekle birlikte ana eksenini sürdürmüştür. Antropoloji 20. yüzyılda özellikle Batı dışı "geri kalmış kültürler" üzerindeki çalışmalarına devam etmiştir. Bu çerçevede özellikle Amerikan yerlileri ve İngiltere'nin egemenliği altındaki sömürge toplumların kültürel özellikleri üzerine sayısız araştırma yaptırılmıştır.

Ankara ekolünün görüşlerinin şekillenmesinde psikolojinin, istatistiğin, pragmatizmin yanında antropolojinin de ayrı bir yeri vardır. Ankara ekolüne mensup sosyologlar, anılarında, Amerika'daki eğitimleri sırasında antropoloji dersleri almalarının kendilerine sağladığı yararları öve öve bitirememişlerdir.[37] Dolayısıyla

---

[35] Alver, a.g.ç. s. 29.

[36] Yapısal-fonksiyonel modelin en önemli isimleri Talcott Parsons ve Robert King Merton'dır.

[37] Bu bağlamda Behice Boran Uğur Mumcu ile yaptığı söyleşide, "Sosyal antropoloji dersi, benim için sosyoloji derslerinden çok daha aydınlatıcı oldu" derken; Mediha Esenel, *"Sosyal antropoloji dersi de önümde çok zengin ufuklar açmıştı. İleride Anadolu köylerinde yapacağım araştırmalarda bana büyük yararı dokunacaktı. Bu ders sayesinde Eskimo'lardan, tropik bölgelerde yaşayan ilkel topluluklara kadar her yandan bilgi edinmiş oldum"* demektedir. Ankara ekolünün çizgisini 1960'lı yıllarda devam ettiren Mübeccel Belik Kıray ise yine

Ankara ekolü sosyologları Türkiye'nin köy toplumsal ve kültürel unsurlarına, etnik ve dini yapısına antropolojik gözle bakmışlar, araştırmalarında sosyal antropolojinin kavramlarından geniş ölçüde yararlanmışlardır.

Ankara ekolünün sosyoloji anlayışını oluşturan bileşenler arasında Marksizm,[38] pozitivizm, yapısal fonksiyonalizm ve yukarıda belirttiğimiz gibi psikoloji ve sosyal antropoloji bulunmaktadır.[39] Ekolün önde gelen isimlerinden Behice Boran'a göre sosyoloji, Avrupa ve Amerika'da burjuva sınıfının ideolojik özelliklerini savunmaya yazgılı bir bilimdir. *"On dokuzuncu yüzyılın ortalarına geldiğimiz zaman toplumun ayrıldığı iki temel bölünmeye karşılık olan ve toplumsal olguları bilimsel inceleme savında bulunan iki tür ideolojik sistem görüyoruz: (1) Sosyalist sistemler– Marxizmin ortaya çıkışından sonra çok ağırlıklı olarak Marxist–Sosyalist bir sistem ve (2) burjuvazinin sözde-bilimsel ideolojisini oluşturan sosyolojik sistemler."*[40] Sosyolojiyi burjuva bilimi olarak eleştiren Ankara ekolü, diğer yandan Amerikan sosyolojisinin övgüsünü yapar. Boran'a göre, Fransa ve Almanya'da sosyoloji Auguste Comte'un öngördüğü özelliklere kavuşamamıştır. Sosyoloji, özgünlük ve yerellik peşinde koşmak yerine, evrensel kurallara ulaşmak için çaba göstermelidir.[41] Amerikan sosyolojisi içinse gelecek hepten karanlık değildir. Amerikan sosyolojisinde hem doğru yolda atılan, verimli olabilecek adımlar hem de çıkmaza saptanacak yönler bulunmaktadır.[42] Bu etkilerin tümü Ankara ekolünün yürüttüğü köy ve kent çalışmalarının biçimlendirilmesinde yakından etkili olmuştur.

Ankara ekolü, 1940'larda Avrupalı sosyologların görüşlerini de ayrıntılı şekilde bilmekte, değerlendirip eleştirel olarak yorumlamaktadır.[43] Ekolün 1940'larda-

anılarında, Amerika'daki eğitimi sırasında sosyolojiden antropolojiye kaydığını, farklılaşmamış toplumlar ve kültürler hakkında çok zengin bilgiler edindiğini, toplumların evrimlerini, farklılaşmalarını bu ders sayesinde anladığını belirtir.

[38] Ekolün önemli isimlerinden Behice Boran'a göre insan ilişkileri hangi mekân ve zaman koşulları altında olursa olsun her zaman iki ana temele dayanır. Bunlardan birincisi toplum-doğa, ikincisi de insan-insan ilişkisidir. Bu iki ilişki birbirinden bağımsız değildir. Ancak toplum-doğa ilişkisi, temel ilişkidir. Toplum ilişkilerinden doğan kurumlar yani mülkiyet ve ona bağlı olarak iş bölümü sistemleri diğer sosyal kurumlardan daha önemlidir, sosyal yapının temelini oluşturur. Mülkiyet ve ona bağlı olarak iş bölümü, topluluğun bütününe egemendir. Mülkiyet şekli, en hayati bir konu olan tabiat kaynaklarının ve işletme vasıtalarının topluluğun içinde dağılışını, mülkiyet ilişkilerine göre nüfusun tabakalaşıp tabakalaşmayacağını ve tabakalaşma halinde, bunun nasıl olacağını belirler. Bugünkü toplumlardaki patron-işçi ayrılığı birinci derecede mülkiyet durumlarındaki farklılığı ifade eder. Fonksiyon farklılığı buna bağlı olarak belirir. Mülkiyet şekline ve ilişkilerine göre topluluğun bütünü içten farklılaşır ve şekillenir (Behice Boran, **Toplumsal Yapı Araştırmaları: İki Köy Çeşidinin Mukayeseli Tetkiki**, s. 14 ve 26.).

[39] Pozitivist anlayışının boyutlarını göstermesi bakımından Ankara ekolünün, "manevi olaylar da fiziki olaylar gibi gözlenebilir, gösterilebilir, hatta ölçülebilir özellikler" taşıdığına inandığını belirtelim. Yine, Yapısal Fonksiyonalizm anlayışa örnek olması açısından Behice Boran'dan bir alıntı yapalım: *"Müesseseler, gördükleri fonksiyonlara göre birbirlerinden ayırt edilip sınıflandırılır; mesela, din, devlet, aile müesseseleri dediğimiz zaman bu şeçit bir sınıflandırma yapmış oluruz"* (Behice Boran, **Toplumsal Yapı Araştırmaları: İki Köy Çeşidinin Mukayeseli Tetkiki**, s. 8.).

[40] Boran, "Geriye Dönüp Baktığımızda Sosyoloji", s. 31.

[41] Behice Sadık Boran, "Sosyoloji Anlayışında İkilik", **DTCF Mecmuası**, Cilt: 1, Sayı: 3, 1943.

[42] Boran, "Sosyolojide Bocalamalar", **İnsan Mecmuası**, s. 25.

[43] Bu konuda iki makaleye dikkat çekmek istiyorum: Niyazi Berkes, "Bir Araştırma İlmi Olmak Üzere Sosyoloji", **Siyasi İlimler Dergisi**, Sayı: 107, Şubat 1940 ve Boran, "Geriye Dönüp Baktığımızda Sosyoloji."

ki yazıları incelendiğinde, Batı tipi kapitalizme, kapitalizmin bir ürünü olan faşizme ve ırkçılığa karşı keskin eleştiriler yöneltildiği görülür.

Bu eleştirel bakışa karşın, Ankara ekolünün sosyolojiden, sosyoloji araştırmalarından beklentisi, çeşitli toplum tiplerinde, farklı zaman ve mekân koşulları altındaki temel ilişkilerin, doğa-insan ilişkilerinin somutta gösterdiği farklılıkları ortaya çıkarmak, sosyal değişme kapsamında kurumların değişme yönünün ve ölçüsünün ne olduğunu tüm boyutlarıyla ortaya koymaktır.[44] Bu bakış açısıyla katı bir pozitivist-determinist sosyoloji anlayışı sergileyen ekole göre, insanın doğa ve insanın insanla kurduğu ilişkilere bağlı olarak toplumlar, farklılaşmamış toplum yapılarından sosyalist toplum yapılarına doğru bir evrim çizgisi izlemektedirler.[45]

Bu yazıdaki tartışmanın temel tezi, Ankara ekolünün Türkiye'de ağırlık verdiği köy araştırmalarını doğrudan köy sosyolojisi çalışmaları olarak görmenin hatalı bir değerlendirme olacağıdır. Bu çalışmaların temelinde toplumsal yapının, toplumsal değişmenin dinamiklerini belirlemek, toplumsal evrim, toplumsal atlamalar, modernite ve benzeri konuları araştırmak ve Batı ile bütünleşmenin yol haritasını çıkarmak vardır. Ankara ekolünün temel konusu, toplumsal değişmenin belirlenmesidir. Ankara ekolü ve bu ekolün önde gelen isimlerinden Behice Boran, Niyazi Berkes ve Mediha Berkes'in (Esenel) çalışmalarındaki ortak hedef, Türk köyünün değişime açık olup olmadığını kanıtlamaktır.[46] Köylü aileleri dış etkilere ne kadar açıktır? Kente göç, köylü aileler arasında geleneksel yapının sürüp sürmediği, evlilik ilişkilerindeki değişim, ağa-bey-köylü, sınıflar arası ilişkiler gibi konularda durum nedir? Hangi yapıdaki köyler değişime daha hızlı ayak uydurmaktadır?[47] Sınıfsal farklılıklar hangi koşullarda ortaya çıkmakta ve artmakta, ayni ekonomik yapıdan pazar ekonomisine geçiş nasıl gerçekleşmektedir?

Ankara ekolüne göre, şehir medeniyetinin ürünü olan modern teknikler köye girmedikçe köylerimiz maddi ve manevi açıdan ani bir değişme gösteremezler.[48] *"Umumi iktisadi ve teknik şartlar aynı olmak şartı ile bir köy ne derece şehire yakınsa ve yakın olduğu şehir de ne derece büyük bir şehirse, o büyük cemiyet hayatı o derece şehirinkine benzer ve o derece süratle değişir."*[49] *"Köye davası 'köy dönmek', köyü kendi iktisadi ve sosyal şartları içinde bırakmak değil, bilakis o şartları değiştirmektir... Şehirli ve köylü iş bölümü sisteminde ayrı ayrı işler gören fakat teknik ve*

---

[44] Behice Boran, **Toplumsal Yapı Araştırmaları: İki Köy Çeşidinin Mukayeseli Tetkiki**, 2. Baskı, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1992, s. 9.

[45] Ali Erkul, "Toplumbilimci Kimliğiyle Behice Boran", **Sosyal Bilimler Dergisi**, C.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi, Sayı: 18, Aralık 1995, s. 33-34.

[46] Köylerdeki evlenme adetleri üzerine şehrin etkisi adlı çalışmasında, Mediha Berkes, köyler etki altında kalmadıkça adet ve geleneklerini sürdürdüklerini, büyük bir değişime uğramadıklarını; şehire yakın ve şehirle sıkı ilişkileri bulunan köylerde ise manevi kültürden önce maddi kültürün değişime uğradığını belirtir (Mehida Berkes, "Evlenme Adetleri Üzerine Şehrin Tesiri", **Siyasi İlimler Mecmuası**, Sayı: 117-118, 1940-1941.).

[47] Behice Boran'da dağ köyü-ova köyü; İbrahim Yasa'da demiryolu/karayoluna yakın veya uzak köy ayrımı ve bu köylerin değişim karşısındaki tutumlarının farklılığı hatırlanmalıdır.

[48] Niyazi Berkes, "Köy Nüfusu", **Yurt ve Dünya Dergisi**, Sayı: 4, Nisan 1941, s. 25.

[49] Behice S. Boran, "Değişme Halinde Köylerimiz", **Adımlar Dergisi**, Sayı: 4, 1943, s. 124.

kültür seviyesi aynı olan insanlar olacaktır."[50]

Bu alıntılardan da anlaşılacağı gibi, Ankara ekolünün Türkiye'deki köy davasına bakışı, köylerin sosyo-ekonomik yapı ve toplumsal ilişkiler bakımından Batı burjuva toplumlarındaki köy yapılarıyla benzer özelliklere sahip olmaları için nasıl bir değişim programına tabi tutulmaları gerektiği konusunun araştırılmasıdır. Amaç Türk toplum yapısını Batı toplum yapısına, sınıf düzenine, üretim ve mülkiyet ilişkileri düzenine benzetmektir.

Ankara ekolü sosyologları, toplumsal değişmenin kurallarını, hızını, yönünü belirlemeye çalışırken, Türkiye'nin Batı medeniyetine erişme sorununa çözüm arama çabasındadırlar.[51] Ekole mensup sosyologların doktora konularına bakınca bu anlayış daha net ortaya çıkmaktadır. Niyazi Berkes'in doktora konusu Türkiye'de Çağdaşlaşmaktır.[52] Mübeccel Kıray'ın 1946 yılında bitirdiği ve Behice Boran'ın yönettiği birinci doktora tezinin başlığı *Ankara'da Tüketim Normları*'dır. Bu çalışmada Kıray, Ankara'nın yoksul, orta halli ve zengin mahallerini, üç farklı gelir grubu şeklinde seçmiştir. Behice Boran'ın Amerika'daki doktora konusu "sınıflar arası hareketlilik"tir.

Ekole göre, Türkiye'nin kalkınması ancak sanayileşmekle mümkündür. Sanayi ziraata, şehir köye hakimdir. Sanayileşme gerçekleştirilmeden sadece tarımla kalkınmak mümkün değildir. Avrupa bunun en açık örneğini vermektedir. Gelişmemiz ve Batılılaşmamız tarımı, Batı tipi üretim ilişkilerine dönüştürmekle, makineleşen tarımdan arta kalan nüfusun kentlere göç ederek sanayinin emek ihtiyacını karşılaması ile mümkündür. Bir başka ifadeyle, tarımdan geri kalan fazla nüfus sanayi alanında kullanılarak Türkiye'nin kalkınması sağlanabilir. Sanayinin kullandığı emek her zaman toprağından kopmuş nüfus tarafından temin edilir. Köylerimizin nüfusunun kentlere göçmesini sağlayarak sanayimize emek gücü temin etmek gerekmektedir. Sanayileşmiş ülkeler her zaman tarım ülkeleri üzerinde siyasi hâkimiyete sahiptir. Türkiye'nin sanayileşmesi toplumsal yapıyı değiştirecek, uluslar arası alandaki konumunu güçlendirecektir.[53]

Görüldüğü gibi, Ankara ekolü, Türkiye'nin kalkınması için klasik Batılı görüşleri aktarmaktan öte alternatif bir düşünce, proje, toplumsal yapı anlayışı önermemektedir. Yukarıda ifadesini bulan bu tezler tamamen Batılı siyaset bilimcilerin ve ekonomistlerin 18. yüzyıldan itibaren geliştirdikleri görüşlerin kısaca özetlenmesinden öteye geçememektedir.

Tüketim normları, sınıflar arası hareketlilik, çağdaşlaşma gibi Ankara ekolü sosyologlarının doktora tez konularının ortak yanlarına bakıldığında, Batı tipi toplumlarda geçerli olan özelliklerin 1940'lar Türkiye'sinde hangi düzeyde geçerli olduğunu araştırmaya yönelik bir yaklaşım sergiledikleri, durum tespitinde bulundukları görülür. Bu tespitin ardından gelen aşama, eksik yanlar ortaya ko-

[50] Behice S. Boran, "Şehir ve Şehirleşme Davamız", **Yurt ve Dünya Dergisi**, Sayı: 3, Mart 1941, s. 33

[51] Uğur Mumcu, **Bir Uzun Yürüyüş**, Tekin Yayınları, İstanbul, 1988, s. 23.

[52] Niyazi Berkes, **Unutulan Yıllar**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s. 134.

[53] Behice S. Boran, "Sanayide Köylü-İşçi", **Yurt ve Dünya Dergisi**, Sayı: 15-16, Mart-Nisan 1942, s. 80-84.

nulduktan sonra, ayni ekonomiden pazar ekonomisine, geleneksel toplum yapısından "tam Batıcılaşmış" toplum ve sınıf yapısına geçilmesi için neler yapılması gerektiği konusunda bir yol haritası çizmektedir. Genel amaç; yaşam biçimi, tüketim alışkanlıkları, ekonomik, sosyal ve siyasal yapısıyla Türkiye'yi tam teşekküllü bir Batı toplum modeline dönüştürmektir.

Ankara ekolü, Amerikan sosyolojisinin kent çalışmaları bağlamında yaptığı araştırmaların benzerlerini, Chicago ekolünün yöntemleri ve teorilerini de kullanarak, Türkiye'de yapmaya kalkışmış ve bu doğrultuda 1940'lı yıllarda birkaç çalışmaya imza atmıştır. Ankara ekolünün kent sosyolojisi çalışmaları ile Chicago ekolünün bulgularını okumak arasında bir fark bulunmamaktadır.

Ekol, Batıcılaşma ile kentleşmeyi medeniyetin temel ölçüsü olarak görmekte ve bu iki konuyu birlikte ele almaktadır. Buna göre, *"garp medeniyetine karşı sadece alakasız bir seyirci olarak kalmak istemiyoruz; onunla aramızda adeta bir mukadderat birliği tasavvur ediyoruz."*[54] *"Garp medeniyeti şehirli bir medeniyettir. Bu medeniyetin memleketimizde yayılması memleketimizin de şehirleşmesi olacaktır. Şehirlerimiz Garp medeniyetinin memlekete girmesinde ve yayılmasında vasıta olmak rolünü şimdiden görüyorlar. Köy kalkınması da şehirleşmenin genişlemesinden başka bir şey değildir."*[55]

Kentleşmenin Batıcılaşma anlamına geldiği, bunun gerçekleşmesi için de köy nüfusunun kentlere göç etmesi gerektiği görüşü yukarıdaki alıntılardan net bir şekilde anlaşılmaktadır. Bu alıntılar aynı zamanda Ankara ekolünün köy sorunu ve kent sorunundan ne anladıklarını da açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Ekol; memleketimizde teknik, iktisat, kültür alanlarında başarmak istediğimiz şeylerle, toplumumuzu Batı medeniyet çizgisine sokmaya çabalamaktadır.

Şehirler, tarihin her döneminde medeniyetin beşiği ve medeni olmanın merkezi olmuşlardır. Modern teknik, gelişmiş iletişim, ekonomik kurumlar, bilim, eğitim, sanat şehirlerde gerçekleştirilebilir. Bunların gerçekleştirilmesiyle Batıcılaşmak mümkün olur. Şehirler; işbölümü, yoğun toplumsal ilişkileri, sosyal tabakalı yapıları ile Batı medeniyetine açılan pencerelerdir. Modern şehirler eski kasabalar gibi homojen bütünler değildir. Birbirlerinden çok farklı bölgelere ayrılmışlardır. Günümüzün modern kentleri; iş, ticaret, mali, idari, eğlence, ikamet alanları gibi fonksiyonları olan merkezlerden meydana gelir. Kent nüfusunun ikamet ettiği bölgeler de ekonomik gelir durumuna göre farklılıklar gösterir, her sosyal tabakanın oturduğu semt ayrılır. Şehirlerin semtleri de her 20-25 senede bir nüfus hareketlerine sahne olur ve buna göre semtlerin itibarları değişir. En itibarlı semtlerde oturanlar yeni bölgelere göç ettikçe onların yeri göçmenler ve işçiler tarafından doldurulur ve semtin seçkinliği de azalır. Nüfusun semtlere göre oluşan tabakalı yapısı, hızlı göç, bireye daha özgür bir ortamın sunulması, şehirde bazı suç bölgelerinin oluşmasına, alt kültürlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlar. Kentlerde kendiliğinden suç işlenen, zararlı alışkanlıkların geliştirildiği, sefalet, batakha-

[54] Niyazi Berkes, "Garp Medeniyeti ve Biz", **Yurt ve Dünya Dergisi**, Sayı: 9, Eylül 1941, s. 135.
[55] Boran, "Şehir ve Şehirleşme Davamız", s. 25.

ne gibi semtler oluşur.[56]

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Ankara ekolü sosyologları, 1940'lı yıllarda gerçekleştirdikleri birçok köy ve kent sosyolojisi araştırmaları, ileri sürdükleri görüşler, araştırmalarına egemen olan yöntem anlayışı ile Chicago ekolünün Amerika'da yapmış olduğu çalışmaların benzerlerini Türkiye'de tekrarlamışlardır. Diğer yandan, Batı medeniyeti şehirli ve ileri bir medeniyettir anlayışı ile Batı düşüncesinin Türkiye'de sözcülüğü yapılmış, 1940'lar Ankara'sı Batı tipi kentleşme ölçülerine tabi tutularak, "modern şehir" olup olmadığı araştırılmıştır.

Genel hatları ile baktığımızda, Ankara ekolünün Türkiye'nin Batı ile bütünleşmesi yönünde çaba harcadığı, toplumsal yapıyı Amerikan sosyolojisi ve Marksist terminolojiyi kullanarak çözümlemeye çalıştığı, alan araştırmalarında, Chicago ekolünün geliştirdiği yöntem ve bakış açısını Türkiye'de uygulamaya çalıştığı, Amerikan sosyoloji anlayışının kentleşme tezlerini kanıtlamak adına Türkiye'yi bir uygulama alanı şeklinde kullandıklarını söylemek mümkündür. Bir başka anlatımla, Ankara ekolü, Anglo-Amerikan bilim anlayışı çerçevesinde, Türkiye'nin toplumsal yapısı üzerine belli bilgiler elde etmeye çalışmıştır.[57]

Bugün Avrupa Birliği yanlılarının ileri sürdüğü pek çok tez 1940'larda Ankara ekolü sosyologları tarafından söylenmiştir. Ankara ekolü sosyologlarının Batıcılaşmaya bakışına göre, Batı'nın konumu evrenseldir. Bilim, sanat, kültür ve medeniyet, demokrasi, insan hakları, hümanizma ve benzeri maddi ve tinsel unsurlar Batı'nın elinde bulundurduğu evrensel özelliklerdir. Dolayısıyla Türk toplumu da bu özelliklerin öncülüğünü yapan Batı toplumlarına dönüşmeye, uygarlaşmaya, Batı ile bütünleşmeye çalışmalıdır.

Bu bağlamda, Amerikan sosyoloji anlayışına dayalı araştırma alanları ve konularıyla Türk sosyolojisine bir yenilik ve zenginlik kazandırmış olan Ankara ekolünün gerçekleştirdiği köy ve kent eksenli çalışmalarını, klasik köy ve kent araştırmaları olarak görmek yerine, bunları Batı hizmetine daha hızlı şekilde girme yolunda toplumsal dönüşümün koşullarını saptamaya çalışan araştırmalar olarak görmek mümkündür.

[56] Behice S. Boran, "Modern Şehir Örneği", **Yurt ve Dünya Dergisi**, Sayı: 6, Haziran 1941, s. 10-11.

[57] İsmail Coşkun, "Niyazi Berkes Üzerine", **Sosyoloji Dergisi**, 3. Dizi-2. Sayı:1990-1991, İstanbul, s. 77.

Ankara'da Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi ve Sosyoloji Kürsüsü'nün Kuruluş Misyonu ve Ankara Ekolünün Tasfiyesi[58]

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu, Kurtuluş Savaşı'nın kesin askeri başarısı ile birlikte, savaş sırasında ve sonrasında Batı içi çatışmalardan ince diplomatik manevralarla yararlanma sürecini de içerir. I. Dünya Savaşı'nın son yıllarında Rusya'da sosyalistlerin iktidara gelmesi, Batı'daki dengeleri tamamen değiştirmişti. Batı dünyasında Doğu Sorunu'nun etkin tarafları arasındaki keskin ideolojik bölünme, kısmen de olsa Türkiye'nin çıkarına olan gelişmelerin önünü açmış; her şeyden önce uluslar arası arenada ve özellikle Batı dünyasında yalnız kalan iki yeni siyasal oluşumun birbirlerine olan ihtiyaçları, ezeli düşmanlar Türkler ve Rusları birbirine yakınlaşmaya zorlamıştı. Kurtuluş Savaşı'nı yürüten Türkiye'nin maddi ve tinsel açıdan uluslar arası desteğe ihtiyacı vardı ve bu siyasi destek kapsamında yanında yer alan tek ülke SSCB oldu. Yine uluslar arası ilişkiler açısından dışlanan SSCB'nin de Türkiye'nin müttefikliğine ihtiyacı vardı. Batı emperyalizminin kendilerine karşı olmalarından dolayı birbirlerine olan ihtiyaçları; ideolojik içerikli olmasa da her iki toplumu/devleti yakın bir siyasal ilişkiye zorladı.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna giden süreç sadece dışa karşı verilen bir mücadele sonucunda gerçekleşmedi. Türkiye Cumhuriyeti aynı zamanda eski düzeni sürdürmek için dışarıda düşmana boyun eğen, içeride ülkenin ulusal güçlerine karşı isyanlar planlayan ve idare eden İstanbul yönetiminin kalıntılarına ve o siyasetin son temsilcilerine karşı da kazanılmış büyük bir başarının eseridir. İçte ve dışta yürütülen mücadele sonucu artık yeni devletle yeni bir siyasal çözüm üretilmiştir. Geçmişle, "eski rejim"le bağların tamamen koparıldığı bir ortamda 1923 Türkiye'sinde sosyolojinin konumu da değişmiş ve önceki etkinliğini kaybetmiştir. II. Meşrutiyet döneminde, şöyle ya da böyle, ülkenin geleceği ile ilgili olarak, sosyoloji ekolleri üzerinden yürütülen siyasal kutuplaşma ve çatışmalar, Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte siyasal bir çözüme kavuştuğu için sosyolojinin etkinliği de geri plana düşmüş, yurttaşlık bilgisine dönüşmüştür. Sosyoloji adına böyle bir durumun ortaya çıkması sadece siyasal çözüme de bağlanamaz.

[58] Bu yazı, **Sosyoloji Yılığı 18: Türkiye'de Toplum Bilimlerinin Gelişimi I**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009'da yayınlanmıştır.

II. Meşrutiyet döneminin iki büyük sosyoloğundan biri olan Ziya Gökalp daha Cumhuriyet'in birinci yılında ölmüş, Prens Sabahattin ise yurt dışına çıkarılmıştır. Başka bir anlatımla, Prens Sabahattin'in sözcülüğünü yaptığı sosyoloji anlayışı, siyaseten tasfiye olduğundan o cephede söylenecek ve savunulacak tezler de tamamen geçersizleşmişti. Diğer yandan, Ziya Gökalp'in erken ölümü ve onun yerini dolduracak, onun çapında bir başka sosyoloğun veya sosyologların olmaması, Kemalizm'i ve devrimleri farklı açılardan yorumlayacak isimlerin bulunmaması, siyasal çevreler tarafından eleştirel görüşlerin oluşmasına izin verilmemesi de sosyolojinin gerileme nedenleri arasındadır. Sosyolojinin yeniden canlanması için farklı siyasal koşullar gereklidir. Ancak bu koşullar ortaya çıkana kadar, yeni devleti yapılandıracak resmi ideologlara ihtiyaç duyulur. Bu bağlamda, 1930'larda devletin resmi ideolojisini biçimlendirecek birçok devlet adamı (bürokrat-bakan) ortaya çıkacak ve devletin ulusalcı, Batıcı-laik resmi ideolojisinin sınırları yorumlanıp tespit edilecektir. İşte bu sınırlar çerçevesinde devletin özellikleri belirlendikten sonra, kısmen de olsa, sosyolojinin yeniden canlanmasına izin verilecektir. Ancak beklentilerle birebir örtüşmeyen sosyoloji anlayışları ortaya çıktıkça iç ve dış koşullar çerçevesinde değerlendirmeler yapılıp bu ekollerin devam etmesine izin verilmeyecektir.

Bu makale, Ankara'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin neden ve hangi siyasal koşullarda, hangi amaçlarla kurulduğunu; bu fakülteye bağlı Felsefe Bölümü içerisindeki Sosyoloji Kürsüsü'nün hangi nedenlerle oluşturulduğunu ve ilerleyen yıllarda neden tasfiye edildiğini ele almaktadır.

Cumhuriyet devrimci bir anlayışla kuruldu. Siyasal ve sosyal yapıda radikal değişiklikler yapılarak geçmişle olan tüm idari, siyasi, kültürel ve sosyal bağlar kesildi. En azından yönetim erkinin temel tezi, geçmişi bir daha hatırlanmamak üzere tarihin derinliklerine, karanlık sayfalarına gömmekti. O nedenle, yeni devletin yapılanmasında geçmişi hatırlatacak maddi ve tinsel hiçbir bağ, simge, unsur bırakılmamaya çalışıldı. Her şeyden önce İmparatorluk yerine ulusal bir devletin inşası söz konusu idi. Bu yeni devletin başkenti de dahil olmak üzere, ideolojisine kadar her şeyi Osmanlı'dan farklı olmalıydı. Yeni devletin temel hedefi, geçmişi tamamen silmek, yok etmek ve "asrileşmek" için ne gerekiyorsa yapmaktı. İlk yapılması gerekenlerin başında İstanbul dışında yeni bir başkent belirlemekti. Kurtuluş Savaşı'nı, yeni devleti, devrimleri birlikte simgeleyecek bir başkent tercihinde bulunmak ve bu başkenti cadde ve sokakları, konut alanları, meydanları, park ve bahçeleri, sanat ve kültür merkezleri, bilim kuruluşları ile sıfırdan inşa etmek zorunluydu.[59]

Ankara'nın başkent oluşu, her şeyden önce siyasal bir karardı. Bu tercih yeni yönetimin kimliğini ve eskisinden farklılığını, yaptırım gücünü gösteriyordu. Kozmopolit Osmanlı imgesiyle bütünleşmiş İstanbul'dan İç Anadolu'ya geçiş, aynı zamanda devrimci ve radikal bir tavır, ideolojik bir karardı. Ankara, Kurtu-

[59] Sibel Bozdoğan, "Architecture, Modernism and Nation-Building in Kemalist Turkey", **New Perspectives on Turkey**, *No:10, Spring 1994, s. 39.*

luş Savaşı ile başlayıp onunla bütünleşen tek kentti.[60] *"1923 yılında başkent ilan edilen Ankara'nın, Cumhuriyet'in getirdiği yeni politik modelin ve modern dünya görüşünün sahnesi olmak gibi önemli bir görevi ve zorunluluğu vardı. Her şeyden önce, yeni bir başkent yaratılması Osmanlıdan kopuş anlamında simgesel bir değer taşımaktaydı."*[61] İstanbul ticaret alanında önderliğini korurken, Ankara kültürel ve entelektüel bir merkez haline getiriliyordu.[62] Bu bağlamda, tiyatro, opera, bale grupları, devlet konservatuarı, senfoni orkestrası gibi kültür ve sanat birimleri oluşturularak Ankara Batılı hayat tarzının Türkiye'deki merkezi yapılıyordu. Hatta bu çağdaş görüntüyü bozmamak adına "milletin efendisi" Türk köylüsünün, köylü kıyafetleri ile gündüz vakitlerinde Ankara'ya girmesi bile yasaklanıyordu.[63]

1930'larda eskiye ait tüm simgeler ve kurumlar kaldırılmış yerine yenileri getirilmiş veya getirilmeye çalışılıyordu. Laik ve Batıcı görüntülere sahip bir toplum yaratmak için pek çok dönüşüm gerçekleştiriliyordu. Diğer yandan, biçimsel değişiklikler yanında, çeşitli ekoller ve isimler Kemalist anlayışı sistematik şekilde ifade edecek ve bunu devletin resmi ideolojine dönüştürecek denemelerde bulunuyordu. Bu uygulamaların, ideoloji oluşturma denemelerinin ve siyasal, hukuksal, kültürel, eğitimsel dönüşümlerin arkasında, ağırlıklı olarak, CHP üst yönetimi bulunuyordu.[64]

Türkiye 1930'lara geldiğinde devletin idari ve hukuki yapısı Batılı örnekler üzerinden biçimlendirilmiş, muhalif ve muhalif olabilecek çevreler tasfiye edilmiş, ülkede tek parti egemenliği mutlak anlamda sağlanmıştı. Dış ilişkilerde ise, SSCB ile 1925 yılında imzalanan bir dostluk antlaşması çerçevesinde iyi ilişkiler sürdürülürken makul bir anlayış çerçevesinde İngiltere ile yakınlaşma sağlanmıştı. Mustafa Kemal'in "yurtta sulh, cihanda sulh" ilkesine bağlı olan Türk dış politikası 1930'larda kendi içine kapalı, ancak bağımsız ve bağlantısızdı.

İdari ve hukuki devrimlerden sonra sıra kültürel devrimlere gelmişti. Artık laik, Batıcı ve milliyetçi bir model üzerinden topluma biçim verecek, toplumun farklı kesimlerini merkeze bağlayacak faaliyetlere girişilebilir, devletin resmi ideolojik aygıtlarını oluşturma süreci başlatılabilirdi. Bunun için Osmanlı'dan kalan toplum sembolleri tasfiye edilerek medeniyetçilik, milliyetçilik ve laiklik gibi yeni siyasetin sembollerini yerleştirecek kurumlar oluşturuldu.[65] Türk Tarih Kurumu (1931), Türk Dil Kurumu (1932), Halkevleri (1932), Köy Enstitüleri (1940) bu bağlamda kuruldu. Yeni devlete tarih ve dil tezleri oluşturmak, Asya'dan ve Anadolu'dan Hi-

---

[60] Afife Batur, "Ankara'nın Başkent Oluşu ve Kentsel Kuruluşu", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi 5**, İletişim Yayınları, İstanbul, Tarihsiz, s. 1384.

[61] Ethem Murat Anaç, "Yeni Türkiye ve Ankara'nın Başkent Olarak Yapılanması", **Sosyoloji Yıllığı - Kitap 15: Sosyoloji ve Coğrafya**, Kızılelma Yayınları, İstanbul, 2006, s. 724.

[62] Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1995, s. 133.

[63] Niyazi Berkes, **Unutulan Yıllar**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s. 88.

[64] Hakkı Uyar, "Resmi İdeoloji ya da Alternatif Resmi İdeoloji Oluşturmaya Yönelik İki Dergi: Ülkü ve Kadro Mecmualarının Karşılaştırmalı İçerik Analizi", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 74, Güz 1997, s. 190.

[65] Serdar Şengül-Fuat Kardeş, "Bir Hafızasızlaştırma ve Yeniden İnşa Projesi Olarak Türk Tarih Tezi ve Kürt Tarihyazımı", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 96, Bahar 2003, s. 38.

titler ve Etiler aracılığı ile derin köklere ulaşarak onu Müslüman ve Osmanlı geçmişinden, etkisinden kurtarmak veya bu köklerin etkisini en aza indirgemek üzere Türk Tarih Tezi, Türk Dil Tezi geliştirildi. Osmanlı İmparatorluğu'na karşıtlık ve Batı'nın Türklere yönelik aşağılama, yok etme, Asya'ya sürme anlayışının yarattığı baskı altında üretilen bu tezlerle[66] yeni devlete ideolojik temeller sağlandı. Bu tezler, tarih ve dil açısından Türkleri dünyanın en köklü ve eski uygarlıklarından biri olarak kabul ediyordu.[67]

Resmi tarih ve dil tezleri ile yeni devlet yakın tarihinin çok ötesinde, derin kökler üzerine yerleştirilmek istenirken, mevcut halkın ulusal bilincini geliştirmek için Halkevleri ve Köy Enstitüleri kurularak onlara önemli görevler verildi. Halkevleri, Cumhuriyet yönetiminin dünya görüşünü, aydınlar ve mahalli önderler aracılığıyla halka götürerek, toplumun kültür yapısını asrileştirecek çağdaş Türk yurttaşı yetiştirme merkezleri olarak planlandı.[68] Köy Enstitüleri de aynı işlevi köylerde üstlenecekti. 1930'larda yeni Türk kimliği oluşturma misyonu çerçevesinde Köy Enstitüleri ve devrimci öğretmenlerden, Kurtuluş Savaşı'na kısmen kayıtsız kalan köylü kitlelerini ulusal vatandaş tipine dönüştürmeleri bekleniyordu.[69]

1930'lar Türkiye'sinde muhalif oluşumlara ve devletin kurduğu dernekler dışındaki derneklere de izin verilmedi. Bu bağlamda Türk Ocakları (1932), Mason Derneği (1935) ve Türk Kadınlar Birliği (1935) gibi muhalefet odağı olabilecek birçok kuruluş kapatıldı veya tamamen kontrol altına alındı.[70] Devletin çatısı altında ve devlet tarafından kurulmayan hiçbir oluşuma, sivil toplum kuruluşuna bu anlayışta yer yoktu. Parti-devlet bütünleşmesi adı altında yeni bir siyasal model denenmeye kondu. Parti devletinden söz edilirken, Haziran 1936 - Haziran 1939 arasında devlet-parti bütünleşmesi en üst noktaya taşındı. Bu bağlamda, İçişleri Bakanı Parti Genel Sekreterliğine, valiler parti il başkanlığına, kaymakamlar parti ilçe başkanlığına getirildi. "Altı ilke" CHP parti programına ve Anayasaya alındı.

Tüm bu tezler, oluşumlar, yapılanmalar, eğitim-öğretim faaliyetleri, yeni devletin yeni vatandaş prototipini oluşturmak içindi. Bu çabanın arkasında milliyetçi, laik ve Batıcı bir toplum modeli yaratmak, biçimsel de olsa, köylü ve kentli yurttaşların asrileştirilmesini sağlamak bulunuyordu.

Bu yıllarda Batıcılaşmış bir sosyal yapı, bir Türk sosyetesi yaratılmak isteniyordu. Halka model oluşturmak amacıyla biçimsel gösteriler yapılıyor, her kentte Cumhuriyet baloları gerçekleştiriliyordu. 1930'larda bütün bürokratlar milli

---

[66] Etienne Copeaux, **Tarih Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 15.

[67] Ertan Eğribel, "Türk Tarih Tezi", ", **Sosyoloji Yıllığı 4:** Ümit Meriç Yazan'a Armağan & Tarih ve Sosyoloji, İstanbul, 1999, s. 122.

[68] Murat Katoğlu, "Cumhuriyet Türkiyesinde Eğitim, Kültür, Sanat", **Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908-1980**, Cem Yayınları, İstanbul, 1990, s. 411.

[69] Ahmad, a.g.e., s. 111; Hikmet Bila, **Sosyal Demokrat Süreç İçinde CHP**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1987, s. 9-10.

[70] Hakkı Uyar, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, 2. Baskı, Boyut Kitapları, İstanbul, 1999, s. 78.

bayramlarda ve balolarda İngiliz lortları gibi frank ya da smokin giymek zorundaydı.[71] Dönemin yönetici elitlerine göre, halka Batılı normlara uygun bir kültür vermek, devletin temel görevleri arasındadır.[72] Bu yaklaşıma göre, halkı/toplumu ileriye ve yararlı olana yönlendirmek, dönüştürmek gerekmektedir. Bunun için siyasal, hukuksal, sosyal, kültürel, ekonomik önlemler almak, yol haritasını bu önlemlerle birlikte oluşturmak, kitleleri belli ve tanımlanmış bir rota doğrultusunda biçimlendirmek, çizilen yoldan çıkmalarını önlemek, en azından onlar belli bir düzeye gelene kadar, zorunlu görülüyordu. Yapılanlar halka rağmen gerçekleşse de "halk için" yapılmaktadır. Zira halkın, Batılı bir modele doğru evrilmesi onun ve devletin yararınadır. Yönetimin olmazsa olmazı, Şarklılıktan kurtulup Garplılaşmaktır. Halkın kendisi ve devleti için neyin iyi neyin kötü olduğunu bilmesine ve karar vermesine olanak yoktur. Devlet onlar adına, onları yönetenler en iyisini, en yararlısını, en geçerli olanını bilir ve uygular. Tüm yetki yöneticilerin elindedir. Halka bu kararlara sorgusuz sualsiz uymak, boyun eğmek, "sen bilirsin efendim", "boynumuz sizin emirleriniz karşısında kıldan ince" demek düşmektedir. Ancak halk ve bazı çevreler bu ruh hali ile yapılan devrimlere, değişimlere uzak ve soğuktur.

Yeni rejimin iktidar sahipleri, resmi ideoloji savunucuları, elit kadroları, üniversiteyi de eylemci bir kimlikle yanlarında görmek istemektedirler. Devletin kurucu kadrosuna göre devrimler, Türk toplumu ile ilgili olarak öne sürülen temel tezler, bilim ve toplum adına üniversite tarafından heyecanla sahiplenilmeli ve savunulmalı, ilgili görüşlere yeni kanıtlar üretilmelidir. Oysa Darülfünun bu anlayışı paylaşan bir görüntü vermemekte; tam tersine eskiyi, geçmişi, Orta Çağ tarzı bir yapıyı temsil etmektedir. Öğretim üyeleri devrimler karşısında ilgisizdirler. Gerçi Darülfünun yönetimi devrimcilerin yanında olduğunu göstermek için Kemalist tarih yazımıyla ilgili olarak, 1918 Mondros Mütarekesi ile 1928 yılı arasında Türkiye tarihini konu alan bir yarışma açmıştır.[73] Ancak bu tür faaliyetler yetersizdir. Üniversite reformunun mimarı ve devrimci anlayışın önde gelen sözcülerinden Milli Eğitim Bakanı Dr. Reşit Galip, 1933'te, İstanbul Üniversitesi'nin açılış töreninde yaptığı konuşmada, Darülfünun'un ülkenin içinde bulunduğu büyük değişimlere seyirci kaldığını, dil ve yazı devrimi ile ilgilenmediğini, ulusal tarih anlayışına karşı da duyarsız olduğunu belirtir.[74]

İşte bu anlayış, ortam ve ruh hali içinde, Kemalist kültür politikaları çerçevesinde, siyasal nedenlere dayalı olarak, yabancı uzmanlara hazırlatılan raporlarla, Darülfünun kaldırılarak, onun yerine 1933'te İstanbul Üniversitesi kurulur. Darülfünun'un yeni devletin devrimci ruhunu yansıtacak yeni bir üniversiteye dönüştürülmesi de sorunu tam olarak çözmemiştir. 1930'larda öne çıkan dil,

[71] Mihri Belli, **Mihri Belli'nin Anıları: İnsanlar Tanıdım**, Cilt: I, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1989, s. 54.
[72] Levent Köker, **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s. 108.
[73] Mustafa Oral, "1933 Üniversite Reformu, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi", **Doğu Batı Dergisi**, Sayı: 31, Şubat-Nisan 2005, s. 216.
[74] A.g.m., s. 220.

tarih, kültür, eğitim tezlerini derinlemesine sahiplenecek, Devrimci Türkiye'nin simgesi olan başkent Ankara'da yepyeni, ileriye dönük ve resmi ideolojinin yanında atak şekilde yer alacak bir fakülteye ihtiyaç duyulur. Bu fakülte devletin ve devrimin merkezinde, Ankara'da yer almalıdır. DTCF, ülkenin kültürel yapılanması çerçevesinde Ankara modeline özgün bir kurum yaratma düşüncesi sonucunda, Türk Tarih ve Türk Dil tezlerini modern bir akademik anlayışla incelemek, Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu kapsamında yapılacak araştırmaları yönlendirmek ve geliştirmek, bu doğrultuda yeni bilim insanları yetiştirmek üzere kurulur.[75] Cumhuriyet'in dil ve tarih tezlerinden ilham alınarak kurulan bu fakülte, özellikle coğrafya, tarih ve dil alanlarında uzmanlaşacaktır. Modern bir araştırma merkezi olarak düşünülen DTCF'ndeki ana bilim dalları yanında, onlara yardımcı olacak arkeoloji, antropoloji ve arkaik Anadolu uygarlıklarını inceleyecek bölümleri de içermektedir.[76] Ve Atatürk'ün emriyle 1935'te çıkarılan bir yasa ile kurulan DTCF, 9 Ocak 1936'da açılır. Niyazi Berkes, DTCF'nin Atatürk'ün tarih görüşünün hümanist anlamlarını geliştirecek nitelikteki çalışmaların yapılacağı bir fakülte olarak kurulduğu görüşündedir.[77] *"Fakülte, Türk rejiminin anıtsal simgeselliği içinde yerini alır; başkentte, Anadolu'nun merkezinde, müzeler, kitaplıklar, opera ve tiyatro ile kurulan kültürel bütünü tamamlar."*[78] 1936'da Mülkiye'nin de taşınmasıyla, İstanbul dışında, Ankara'da devrimci bir ruh ve misyonla kurulmuş olan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin de bulunduğu ikinci bir üniversitenin temelleri atılmış olur.

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin ilk kuruluşunda ve yönetiminde görev alan hocalar Türk Tarih Kurumu üyeleri arasından seçilmiş tarihçi ve antropologlardır.[79] Sadece bu tercih bile fakültenin çalışmalarında hangi bilim alanlarına ağırlık verileceğini göstermeye yetmektedir. Fakültenin kuruluşunda Antropoloji, Tarih, Türk Dili ve Edebiyatı, Coğrafya, Hititoloji, Sümeroloji, Sinoloji, Hungaroloji, Hindoloji, Latin Dili, Grek Dili başta olmak üzere 18 bölüm/kürsü/enstitü yer almaktadır.[80] Bu kürsülerin genel amacı, Atatürk'ün dil ve tarih tezlerini bilimsel açıdan incelemektir. Yani, kuruluşlarından itibaren Batılı ülkelerden gelen oryantalist bilim insanlarınca temelleri atılan bu kürsülerin genel hedefi, ilk uygarlıkların Orta Asya kökenli olduklarını kanıtlamak, Türk dilinin, tarihinin ve coğrafyasının binlerce yıllık özelliklerini ortaya çıkarmak; Anadolu halkları ve uygarlıklarıyla Türklerin tarihsel yakınlıklarını, hatta bu halkların Türklerin atası olduğunu, bugünkü Anadolu Türklerinden çok önce Orta Asya'dan gelerek Anadolu'ya yerleştiklerini kanıtlayacak bulgu ve belgelerle Güneş-Dil Teorisi ve

[75] A.g.m., s. 224.

[76] A.g.m., s. 226.

[77] Berkes, a.g.e., s. 154-155.

[78] Copeaux, a.g.e., s. 48.

[79] Fakülteye kurucu dekan vekili olarak TTK Başkanı Hasan Cemil Çambel atanır.

[80] İlk kurulan kürsüler için bakınız; Şerafettin Turan, "Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin Türkiye'nin Bilim, Eğitim ve Kültürel Yaşamındaki Yeri", **Ankara Üniversitesi 66. Kuruluş Yıldönümü Anı Kitabı**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2003.

Türk Tarih Tezi ile öne sürülen iddiaları desteklemek; eski ile bağlarını kesen yeni devlete, tarihin derinliklerinden yeni kökler bulmaktır.

DTCF 1930'ların sonlarında yeni kurulan bölüm ve kürsülerle genişletilir. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin kuruluş amacı bellidir. Bu doğrultuda bir de Sosyoloji Kürsüsü oluşturulur. İstanbul'da Edebiyat, Hukuk ve İktisat Fakültelerinde çalışan sosyologlar ve İktisat Fakültesi'nde bir İçtimaiyat Enstitüsü bulunmaktadır. Ancak Türkiye'nin merkezi Ankara'dır ve orada da devrimci atılımların ruhuna uygun, sosyal değişme ve "asrileşme" eğilimlerini bilimsel çalışmalarla ortaya koyacak yeni bir kürsünün kurulmasında yarar bulunmaktadır. Sosyoloji Kürsüsü'nün kuruluş amaçları DTCF'nin kuruluş ruhu ile örtüşmeli, öğretim elemanlarının seçimi bu anlayışa uygun olmalıdır. Kürsüye alınan öğretim elemanlarının yetişme tarzları, bilim anlayışları, Kemalist devrimler konusundaki eğilimleri istenilen özellikleri taşımalıdır. Daha sonra köy ve kent araştırmaları ile sosyal değişmeyi etkileyen faktörleri ele alan ve bunu hızlandırmak için neler yapılması gerektiği yönünde önerilerde bulunan Ankara ekolü de misyonunun sürekli farkında olmuş, bu doğrultuda birçok çalışmaya imza atmıştır.[81] Bir başka anlatımla, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde dil, tarih, antropoloji ve arkeoloji çalışmaları ile yeni ve ulusal Türk kimliğini bilimsel açıdan destekleme görevini yerine getirmek üzere kurulan bölümler yanında, halkın istendik yönde kimlik değişimini sağlama sürecini araştırma görevi de Sosyoloji Kürsüsü'ne verilir.

1939-1940 eğitim-öğretim yılında oluşturulan sosyoloji kürsüsünün başında, 1939'da fakültedeki görevine başlayan Doç. Dr. Behice Boran bulunmaktadır.[82] Sosyoloji Kürsüsü Felsefe Bölümü'ne bağlıdır ve istihdam edilen öğretim elemanları eğitimlerini ABD'de tamamlamışlardır. Bu açıdan söz konusu öğretim elemanları öncü bir role sahiptir. Kısa bir süre sonra başlayacak ve hızla gelişecek Türk-Amerikan ilişkileri açısından geleceğin habercisi gibidirler. Doç. Dr. Behice Boran, Asistan Dr. Niyazi Berkes ve Okutman Mediha Berkes özellikle DTCF'nde göreve başlatılmışlardır. Niyazi Berkes doktora için Amerika'ya gitmeden önce İstanbul Üniversitesi'nde asistandır. Diğer yandan, Behice Boran ve Niyazi Berkes'in doktora bursları Amerika'daki üniversiteler tarafından, Türkiye'de çalışan Amerikalı hocaların öneriler üzerine sağlanmıştır. Oysa Türkiye Cumhuriyeti devlet bursu ile doktoraya gönderilen öğrenciler için Almanya ve Fransa'yı tercih etmektedir. İki öğretim üyesinin burs alış biçimi ve kaynağı diğer öğretim üyelerine göre bir farklılık göstermektedir. İlgili hocalar Türkiye'ye yeni bir sosyoloji anlayışını, Amerikan sosyolojisini taşımışlardır. Amerikan sosyoloji anlayışı ile alan araştırmalarını öne çıkarmışlar ve köy sosyolojisi çalışmalarına birinci derecede önem vermişlerdir. Özellikle köy ve kent sorunlarına ilişkin alan çalışma-

[81] Ankara ve İstanbul ekollerinin tanımlanması ve görüşleri için bakınız; H. Bayram Kaçmazoğlu, **Türk Sosyoloji Tarihi Üzerine Araştırmalar**, Birey Yayınları, İstanbul, 2002; "Türkiye'de Amerikan Sosyolojisinin Etkisi: Ankara Ekolü ve Köy-Şehir Çalışmaları", **Sosyoloji Yıllığı 15: Sosyoloji ve Coğrafya**, Kızılelma Yayınları, İstanbul, 2006, s. 778-789.

[82] **60 Yıllık Gelenek: DTCF'de Uygulamalı Sosyoloji**, Derleyen: Aytül Kasapoğlu, Ankara, 1999, s. 355-356.

ları yaparak dönemin devrimci oluşumlarının ihtiyaç duyduğu verileri derleme konusunda kendilerinden önemli görevler beklenmektedir. Derlenen bu verileri esas alan yöneticiler halkın garplılaşması konusunda politikalar üreteceklerdir. Ankara ekolü, köy ve kent çalışmaları ile devrimci Ankara ruhuna yardımcı olacaktır. Dolayısı ile Ankara ekolü, İstanbul ekolü sosyologlarına göre yeniyi, devrimi, ilericiliği, hatta bilimi ve bilimselliği simgelemektedir. Onlardan beklenilen de bu çizgi doğrultusunda sosyoloji çalışmaları yapmaları, resmi tezlerin devrimci kanadına bağlı kalmaları ve devletin ilgili birimlerine bilgi aktarmalarıdır. Ancak gelecekte uluslar arası yapı değişeceği gibi, devletin sahipleri arasında da Atatürk'ün ölümünden sonra hizip çatışmaları başlayacak, CHP içerisinde ilericilerle muhafazakârlar veya mavi-hümanist Anadolucularla tutucu-milliyetçiler birbiriyle kıyasıya mücadele edecekler, bu takımlara mensup bilim insanları da çatışmanın tarafları olarak süreçten etkileneceklerdir.

Ankara yönetiminin 1930'lardaki yeni kimlik oluşturma yönündeki kararlılığı 1940'larda gevşemesine karşın Batıcı bir sosyal yapı oluşturulması eğiliminde olan Amerikan sosyoloji anlayışının öncüsü Ankara ekolü bu çizgisini kararlı bir şekilde sürdürmüştür. Bilim, sanat, edebiyat anlayışını "halk için" ilkesine dayandıran Ankara ekolü, Halide Edip Adıvar, Yahya Kemal Beyatlı gibi isimlerin sanat ve edebiyat anlayışlarını eski toplumun, muhafazakâr anlayışın, geçmişin ürünleri/eserleri olarak değerlendirirken, 1930'ların Kemalist çizgisiyle örtüşmektedir. Özellikle Batıcılaşmaya giden yol üzerindeki engellerin tespiti adına sosyal değişmenin hızını etkileyen faktörler üzerinde durmuş olmaları dolayısıyla DTCF Sosyoloji Kürsüsü hocaları, devrimci bir ruh ve anlayışla, kendilerinden beklenilenler doğrultusunda yürüttükleri toplumsal yapı araştırmaları ve bu araştırmalara dayandırdıkları yorumları ile görevlerini koşullar elverdiği ölçüde yaptıkları söylenebilir. Başka bir anlatımla, Ankara ekolü, yorumlarındaki Marksist tını dışında, kendilerinden beklenilen çalışmaları başarıyla gerçekleştiren bir ekiptir. Batıcılaşma konusunda da laik ve bütüncül Batıcılaşma anlayışını savunan bir çizginin önde gelen savunucuları olmuş ve genellikle Kemalist dünya görüşünün temsilcileri olduklarını yaşam biçimleri, yazı ve araştırmaları ile tartışmasız bir şekilde ortaya koymuşlardır.

Belirli bir misyonla kurulan DTCF Sosyoloji Kürsüsü ve bu doğrultuda görev verilen kürsü hocaları, yaptıkları alan araştırmalarıyla, Türk toplumunun özellikle köy ve kent yapısının hangi verileri içerdiğini tespit etmeye, bu verilerden hangilerinin Batıcılaşma karşısında daha çok veya daha az dirençli olduğunu, bu direnci kıracak ve toplumun değişimini hızlandıracak unsurların neler olduğuna yönelik olarak gerçekleştirdikleri toplumsal yapı araştırmaları ile kendilerinden beklenen verileri ve yorumları ortaya koydukları görülmektedir. Kürsü hocaları bir yandan Türkiye'nin sosyal yapı özelliklerini ortaya koymaya yönelik çalışmalar yaparken, diğer yandan da İstanbul ekolüne mensup sosyologları sosyoloji içerikli araştırmalar yapmamakla, soyut, genel ve ortalama bilgilerle toplumu açıklamaya çalışmakla eleştirmişler; gerçek sosyoloji çalışmalarını sadece kendilerinin yaptı-

ğı iddiasında bulunmuşlardır.[83] Yapısal fonksiyonalist sosyoloji anlayışına dayalı kalkınma ve değişme analizlerini Marksist yorumlarla destekleyerek yeni bir yaklaşım geliştiren Ankara ekolü, Türk sosyolojisine yeni bir özellik kazandırmıştır. Türkiye'de uygulamalı/alan araştırmalarına dayalı sosyolojinin öncülüğünü yapan bu ekolün etkisiyle daha sonraki yıllarda sosyoloji eşittir alan çalışması anlamına gelmeye başlamıştır.[84]

İktidar ilişkilerini paylaşan çevrelerin çatışmalarını Türkiye'nin dış politikası, büyük devletlerle ilişkileri belirlemektedir. Türkiye hangi büyük devletle yakınlaşırsa, o ülkeye yakın duran takım içeride öne çıkarılmakta, diğer takım veya takımlar geri plana itilmekte veya o büyük devlet tamamen ötekileştirilmişse, içeride ona yakın duran takımlar da tasfiye edilmektedir. Ya da tam tersi olmakta, aynı şeyler diğer ülke ve ona yakın takımların başına gelmektedir. Bu çerçevede Türkiye'nin üst yönetimi *II.* Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında dış politikada olduğu gibi, iç politikada da kapı önü mücadelesini sürdüren CHP içindeki hiziplere/takımlara karşı bağımsız durmaya çalışmıştır. Bu politika, dışarıda galip gelecek bloğa hızla yakınlaşmaya, içerde de yine o bloğa yakın duran takımı iktidara ortak etmeye yöneliktir. Devrimci bir Ankara ruhu ve anlayışı ile kurulan DTCF Sosyoloji Kürsüsü hocaları da çalışmalarını dış politikanın netleşmediği ve devleti yöneten iki kanat arasındaki çatışmanın henüz sonuçlanmadığı; mavi-hümanist Anadolucularla tutucu-milliyetçi çatışmasında, iktidarın henüz tam olarak tutucuların eline geçmediği bir dönemde, verimli bir şekilde sürdürmüşler; dış faktör işin içine girip çatışan ekiplerden biri öne çıkınca onlar da tasfiyeye uğramışlardır. Başka bir anlatımla, savaşın sonuçları ortaya çıkmaya ve daha sonra da uluslar arası ilişkilerde blok tercihi yapıldıktan sonra, üyesi olunan bloğun siyasal eğilimlerine göre içerdeki ekipler tasfiyeye uğramışlardır. Ankara ekolünün tasfiye sürecini de bu bağlamda değerlendirmek gerekmektedir. Bu süreci daha iyi anlamak için dış ilişkiler merkezli gelişmeleri özetlemekte yarar var.

1930'larda ekonomik işbirliği ile yakınlaşan Türk-İngiliz ilişkileri 1939'da bir ittifak anlaşması ile sonuçlanır. Fransa ile de iyi ilişkiler içerisinde olan Türkiye'nin Almanya ile olan ilişkilerinde bazı küçük sorunlara rağmen normal seyrinde devam etmektedir. Bir başka anlatımla, İngiltere ve Fransa ile karşılaştırıldığında, 1940'ların başında Türkiye'nin Almanya ile siyasal ilişkileri yerinde saymasına karşın iki ülkenin ticari ilişkileri oldukça iyi durumdadır. Türkiye ihracatının hemen hemen yarısını Almanya ile yapmakta; onlara silah sanayinin ham maddesi olan krom satmaktadır. Bu dönemde Türkiye'nin en büyük ticaret ortağı

[83] İstanbul Üniversitesine rakip olarak kurulan Ankara Üniversitesi ve aynı devrimci ruhla oluşturulan Sosyoloji Kürsüsü'nün hocaları, 1948 tasfiye sürecinde idari ve bilimsel açıdan İstanbul Üniversitesi hocaları tarafından aklanmışlardır. Bu aklanmanın idari ayağı, üyelerinin çoğunluğu İstanbul Üniversitesi hocaları tarafından oluşturulan Üniversitelerarası Kurul; bilimsel ayağı ise derslerin içeriği ile ilgili incelemeyi bilirkişi olarak üstlenen Hilmi Ziya Ülken yapmıştır.

[84] Köksal Alver, "Türk Sosyolojisinde Amerikan Sosyolojisi Etkileri", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, İstanbul, 2000, s. 74.

Almanya'dır.[85]

Atatürk dönemindeki görece bağımsız dış ilişkiler nedeniyle uluslar arası gelişmelerin doğrudan içerideki hiziplere yansıması şeklinde bir durum görülmez. Atatürk'ün ölümünden sonra 1938'de İsmet İnönü'ye CHP Kurultayı'nda "Milli Şef" ve "Değişmez Genel Başkan" unvanları verilir. İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilmesi ve "Milli Şef" unvanı alması Türkiye'deki siyasal sistemin devrimlerle birlikte, tek partili bir anlayışla önceki gibi devam edeceğinin de göstergesidir. Bu konuda dışarıdan bir baskı gelmediği gibi, çoğu Avrupa ülkesi de Türkiye'deki sistemin çok daha ağırlaştırılmış biçimleri ile yönetilmektedir. Diğer yandan, II. Dünya Savaşı başlamış ve dünyadaki dengeler aniden değişmiştir. İsmet İnönü'nün önceki politikaları yürütmekte zorlanacağı görülmektedir. Türkiye görece bağımsız bir dış politika izlemeye devam etmektedir. Savaşan taraflar konumu gereği Türkiye'yi yanlarına çekmek isterken Türkiye, iki tarafı da bir şekilde oyalayarak vakit kazanmakta ve savaşa girmemeye çalışmaktadır. Ancak savaşı da çok yakından ve dikkatli bir şekilde izlemekte, iç politikada savaşın taraflarına eğilim gösteren çevrelerin faaliyet ve yayınlarına kontrollü ve yine cephedeki dengeleri de hesaba katarak izin verilmektedir. Kim galip gelirse ona göre biçimlendirilecek argümanları kullanacak bir dış politika yatırımı yapılmaktadır.

Devlet partisi CHP'nin içerisinde Almanya ve İngiltere'ye yakın duran ve iç politikada birbiri ile mücadele eden hizipler bulunmaktadır. Bu hizipler uygun ortamlarda birbirleri ile açıktan açığa mücadele etmektedirler. Hiziplerin üstünlüğünü belirleyen de yine uluslar arası ortam olmaktadır. Bu bağlamda *"savaş boyunca Türkiye'de iç politika olayları tamamen savaşın dalgalanmalarına tabi oldu... O anda hangi taraf güçlüyse, ülkedeki tüm düzen ve hatta mahkeme kararları ona göre ayarlandı."*[86] Üniversiteler, bakanlıklar, çeşitli bürokratik kurumlar bile bu çatışmanın içerisinde yer alıyordu. DTCF Sosyoloji Kürsüsü hocalarından Niyazi Berkes'e göre Milli Eğitim Bakanlığı'nda "sağ" ve "sol" ekipler aralarında çatışmaktadır.[87] Mediha Berkes-Esenel de 1940'lı yıllarda DTCF öğretim üyelerinin iki zıt fikre bölündüklerini; Almanya'da okuyanların büyük çoğunlukla Nazi fikirlerine, ABD gibi demokrasinin egemen olduğu ülkelerde okuyanların ise bu görüşlerin karşısında yer aldıklarını söylemektedir.[88] Mediha Berkes-Esenel, Nazi-demokrat karşıtlığını ve iktidarın tutumunu şöyle detaylandırır: *"Yani sağcılarla solcular ayrılmışlardı. Sağcılar ırk ayrımına ve Nazilere inanıyorlardı; solcular ise karşıt fikirlere sahiptiler. Bizi idare edenler genellikle Almanya'nın zaferini istiyor, solculara 'komonist' gözüyle bakılıyordu."*[89]

Dönemin görüntüsüne göre iktidar, ülke içindeki hiziplere belli bir uzaklıkta

[85] Cemil Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)**, Yurt Yayınevi, Ankara, 1986, s. 111.

[86] Baskın Oran, "Savaş Kaosunda Türkiye-Göreli Özerklik-2", **Türk Dış Politikası**, Cilt: I, Editör: Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 396.

[87] Berkes, a.g.e., s. 157.

[88] Mediha Esenel, **Geç Kalmış Kitap**, Sistem Yayıncılık, İstanbul, 1999, s. 6-7.

[89] A.g.e., s. 7.

durmakta, hemen altında meydana gelen olayları yakından izlemekte ve uluslar arası duruma göre ekiplerden birini öne çıkarmakta veya iki ekibi de koşullar kapsamında gözden çıkarmaktadır.

1940'lı yılların başlarındaki belirsizlikte yönetim bir yandan Atatürk döneminin devrimci ideolojisi eşliğinde halkı dönüştürücü kültür politikalarını uygulamaya devam etmekte, diğer yandan muhafazakâr ve şoven bir siyaset yürütmektedir. Yani dünya dengelerinin tam oturmaması Türkiye'de birbirine zıt olayların aynı anda yaşanmasına neden olmakta, liderliğini CHP milletvekillerinin yaptığı mihver ve müttefik yanlısı hizipler arasında kıyasıya bir mücadele sürmektedir. Bu çatışmada DTCF Sosyoloji Kürsüsü hocaları Nazi karşıtı cephede yer almaktadır. Sosyoloji Kürsüsü hocaları kendilerini demokrasi yanlısı takımın içerisinde değerlendirmekte, liberal görüşlerden ziyade sol-Kemalist bir çizgide bulunmaları onları, karşıtlarının gözünde komünist yapmaktadır.

Almanya, II. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında çeşitli cephelerde önemli başarılara imza atarken, Türkiye'deki taraftarları çoğalmakta; ırkçı-Turancı çizgide yer alan pek çok dergi yayınlanmakta; Cumhuriyet ve Tasviri Efkâr gibi gazeteler Alman yanlısı bir eğilim göstermektedirler. Alman hükümeti, başta Alman yanlısı eski generaller olmak üzere, Türkiye üzerinden çeşitli çevrelerle gizli görüşmeler yürüterek planlar yapmakta; ırkçı-Turancı çevreleri destekleyerek, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne karşı savaşa girmesini sağlamaya çalışmaktadır.[90] Berkes'e göre, Avrupa'da nasyonal sosyalistler güçlendikçe Türkiye'de de Nazi eğilimli kişilerin sayısı ve etkinliği artmaktadır.[91]

Savaşın ilk yıllarında, Almanlar cephelerde hızla ilerlerken Turancılar tarafından övülmekte; hükümet milliyetçi politikalar izlemekte, başbakan ırkçılığa varan konuşmalar yapmaktadır. Ve adeta bu politikaları kanıtlamak için 1942'de çıkarılan Varlık Vergisi uygulamalarından Gayrimüslim Türk vatandaşları mağdur edilmektedir. Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun o yıllarda izlediği çizgiyi Alparslan Türkeş şöyle yorumlamaktadır: Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun milliyet anlayışındaki ırkçılık dozuna ancak Hitler'in nasyonalizmindeki Cermen ırkçılığı dozu denk gelebilirdi.[92] Türkeş'e göre o günün devleti her alanda ırkçı bir tutum içerisindedir.[93] 1943'e kadar Türkiye Cumhuriyeti yönetimi, iç politikada ırkçılığı geniş ölçüde uygulamaya çalışmış, bu yönde telkin ve propaganda mahiyeti taşıyan resmi yayınlara ve demeçlere geniş ölçüde yer vermiştir.[94]

Mihver-müttefik yanlısı hiziplerin çatışmasında ilk tasfiye ırkçılara yönelik olarak gerçekleştirilir. 1943 yılından itibaren Almanya'nın SSCB karşısında yenilmeye başlaması ve durumunun bozulması, o güne kadar pek çok dergi, yayın ve faaliyet ile öne çıkan Türkçü-milliyetçi kanadı da etkiler. 1943'te milliyetçileri zor

[90] Koçak, a.g.e., s. 189-190.
[91] Berkes, a.g.e., s. 164.
[92] Alparslan Türkeş, **1944 Milliyetçilik Olayı**, Devlet Yayın Dağıtım, İstanbul, 1988, s. 28.
[93] A.g.e., s. 29.
[94] A.g.e., s. 30.

günler beklemektedir. Hükümet ırkçı-Turancı kesimin önde gelen temsilcilerini rahatsız etmeye ve hatta tutuklatmaya başlar. Bu durumu dış koşullar açısından Sovyetler Birliği'ne karşı bir jest olarak değerlendirmek de mümkündür.

Diğer yandan, 1943 yaz aylarından itibaren Tan ve Vatan gibi müttefik yanlısı gazeteler ile Ankara ekolü yönetiminde yayınlanan Yurt ve Dünya, Adımlar gibi dergilerde demokrasi, ırkçılık, faşizm ve benzeri konular tartışılır; yönetimin dış politika anlayışı örtülü bir şekilde eleştirilir.[95] Demokrasinin savunulması, ırkçılık ve faşizm gibi konuların tartışılması, geçmiş dönemle karşılaştırıldığında düşünce özgürlüğü açısından önemli bir gelişmedir. Zira 1939'da Alman faşizmini eleştirdiği için İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun çıkardığı Yeni Adam Dergisi'nin bir yıl kapatıldığı hatırlanırsa, siyasal ortamın değişen koşulları daha iyi anlaşılır. Ancak hemen ardından, 1944'te, yönetimi eleştiren müttefik yanlısı ve sol eğilimli gazete ve dergilerin kapatılması, II. Dünya Savaşı'nın net fotoğrafı ortaya çıkmadan hükümetin mihver yanlısı çevrelerle birlikte CHP iktidarının yönetim anlayışını eleştiren müttefik yanlısı çevrelere de son bir gözdağı verme şeklinde anlaşılabilir.[96]

Müttefiklerin savaş alanlarındaki başarıları ve iç politikada meydana gelen oluşumlar, DP'nin kurulmasını ve Türkiye'nin çok partili bir sisteme geçmesini sağlayan süreci başlatır. Diğer yandan II. Dünya Savaşı'nın sonucunun belli olmasıyla, galip devletler dünyayı paylaşmak üzere 4-11 Şubat 1945'te Yalta'da bir araya gelirler. SSCB Mart 1945'te, 1925 tarihli dostluk anlaşmasının artık uzatılmayacağını Türkiye'ye bildirir. Haziran 1945'te Türk ve Sovyet tarafları bir araya gelirler. Bu görüşmelerde Sovyet tarafı Boğazlar üzerinde söz sahibi olma isteğini dile getirir. Pazarlık gücünü artırmak için de Kars ve Ardahan üzerinde hak iddiasında bulunur. Sovyetler Birliği'nin İstanbul Boğazı konusundaki ısrarlı talepleri, II. Dünya Savaşı bitip dünya komünist ve Batı bloğu şeklinde ikiye ayrıldıktan sonra da devam eder. Sovyetler Birliği bu konu ile ilgili olarak Türkiye'ye 8 Ağustos 1946 ve 24 Eylül 1946'da iki ayrı nota verir. Bu notaları Türkiye kesin bir dille reddederken, İngiltere tarafından desteklenir.[97] Türk-Sovyet ilişkilerinde yaşanan bu gerginlik Türkiye'nin iç politikasına yansır. Resmi çevrelerin desteğiyle 4 Aralık 1945'te İstanbul'da Sovyetler Birliği'ne karşı düzenlenen mitinge katılan kalabalıklar tarafından sol eğilimli olarak bilinen gazete, dergi ve kitap evleri tahrip edilir.

Türkiye'nin görece özerk olan dış politikası 1944'ten itibaren değişmeye başlar. II. Dünya Savaşı'nın kesin sonucu ortaya çıkınca Türkiye de aktif tarafsızlık politikasını terk ederek hızlı bir şekilde müttefik ülkelere yanaşır. Dış politikadaki bu değişmenin iç politikaya yansımaları, Turancıların yargılanması, çok partili hayata geçiş manevraları için basın üzerindeki sansürün hafifletilmesi ve CHP içeri-

[95] Cemil Koçak, "Siyasi Tarih: 1923-1950", **Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908-1980**, Cem Yayınları, İstanbul, 1990, s. 131-133.

[96] A.g.m., s. 134.

[97] Erel Tellal, "SSCB'yle İlişkiler", **Türk Dış Politikası**, Cilt: I, Editör: Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 501-507.

sindeki liberal kıpırdamalara izin verilmesi şeklinde ortaya çıkar. Yine Batı bloğu ile gelecekte iyi ilişkiler kurmak adına mihver devletleriyle Haziran 1944'te ilişkiler kesilir. Savaşın fiilen bitmesinden sonra da müttefiklerin isteği üzerine Japonya ve Almanya'ya savaş ilan edilir. Bu gelişmelerle Türkiye hızlı bir şekilde müttefik devletlerin safına yönelirken, SSCB'nin Boğazlar konusundaki istemleri ve pazarlık gücünü artırmak amacıyla gündeme getirdiği diğer argümanlar bu süreci hızlandırır. Diğer yandan dünya iki bloğa ayrılmış ve blokların çıkar alanları belirlenmiştir. Bu ayrışmada Türkiye'nin yeri ve uluslar arası ilişkilerdeki konumu Batı bloğu içerisindedir. Türkiye'ye Batı'nın SSCB'ye karşı Akdeniz ve Orta Doğu'daki çıkarlarını koruyan ileri bir karakol görevi verilmiştir. Osmanlı'nın 19. yüzyıl boyunca Rusya'ya karşı İngiliz çıkarları adına yerine getirdiği işlevi şimdi Türkiye Batı bloğu ve onun yeni lideri ABD adına gerçekleştirecektir.

Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne karşı Batı çıkarlarının bölgedeki koruyuculuğunu üstlenmesi içeride de pek çok siyasal gelişmeye neden olur. Her şeyden önce artık sol eğilimli çevrelerin yaşama şansları tamamen ortadan kaldırılır. Soğuk Savaş koşullarında solcu olarak tanımlanan çevreler sert şekilde tasfiye edilir. DTCF'de görev yapan sosyolog öğretim üyeleri, solcu ve ilerici oldukları için, ABD'ye anti-komünist mesaj vermek adına yok edilecek hedefler arasına alınır.[98] Bu süreç, kabaca, TKP ve bazı sol gençlik derneklerine mensup öğrencilerin tutuklanmaları ile başlar, 1946 yılında kurulan sosyalist partilerin kapatılması ile devam eder ve Sosyoloji Kürsüsü hocalarının Ankara Üniversitesi'nden uzaklaştırılması ile noktalanır. CHP 1950'de, DP iktidarına anti-sol, anti-komünist, anti-Sovyet bir yapı ve ruh hali ile donatılmış, McCarthy'ci politikaların egemen olduğu bir Türkiye teslim eder.

4 Aralık 1945 mitinginin hemen ardından sol görüşlü olarak bilinen çevrelerin ve DTCF hocalarının tasfiye süreci başlatılır. Mitingin ardından Milli Eğitim Bakanlığı üniversite hocalarının ve öğretmenlerin siyasi yazı yazamayacaklarına ilişkin bir genelge yayınlar. Ardından sol eğilimli olarak bilinen hocalar Milli Eğitim Bakanlığı emrine alınır.[99] Başvuru üzerine bu işlem Danıştay tarafından iptal edilir ve hocalar görevlerine geri dönerler. Ancak sol görüşlü olarak ünlenen öğretim üyelerine karşı yürütülen baskı ve eylemler devam eder. Oyunun bir başka perdesi, 5 Mart 1947'de Prof. Dr. Pertev Naili Boratav'ın vereceği bir konferans nedeniyle sahneye konur.[100] Konferansı sabote etmek amacıyla "belli görüşteki öğrenciler" üzerinden başlatılan olaylar, Ankara Üniversitesi Rektörü'nü zorla istifaya

[98] Üniversitede Cadı Kazanı: 1948 DTCF Tasfiyesi ve Pertev Naili Boratav'ın Müdafaası, Hazırlayan: Mete Çetik, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 2.

[99] 15.12.1945 tarihinde.

[100] Prof. Dr. Pertev Naili Boratav'ın alanı halk edebiyatı ve çalıştığı bölüm Türk Dili ve Edebiyatı'dır. Ancak Prof. Boratav da Ankara ekolü ile birlikte, aynı misyonu yüklendiği, hareket ettiği ve aynı süreçleri yaşadığı için, kendisini sosyologlarla birlikte ele aldık. Yine aynı ekibin içerisinde bu gerekçelerle Prof. Dr. Muzaffer Şerif Başoğlu ve Mediha Berkes de bulunmaktadır. Bu çalışmada adlarının fazla geçmemesinin nedeni, Başoğlu'nun 1944'te Amerika'ya gitmesinden ve Mediha Berkes'in de üniversiteden istifa etmesinden kaynaklanmaktadır.

kadar götürür. Üniversite senatosu, yabancı ideolojileri yaymak, Türk gençlerini zehirlemek suçlaması ile olayların sorumlusu olarak, Pertev Naili Boratav, Niyazi Berkes ve Behice Boran'ı görür ve haklarında soruşturma açılır. Üniversite yönetimi açılan soruşturma sonlanana kadar ilgili hocaların üniversiteden uzaklaştırılmalarına ve ardından Ocak 1948'de üniversite öğretim üyeliğinden çıkarılmalarına karar verir. Pertev Naili Boratav, Behice Boran ve Niyazi Berkes görevlerine dönmek üzere Danıştay'a giderler. Danıştay suçlamalarla ilgili olarak yaptığı incelemede, ilgili hocalar hakkında soruşturma açmayı gerektirecek yeterli kanıt olmadığını ve üniversitenin aldığı kararın iptal edilerek üç öğretim üyesinin görevlerine dönmelerine karar verir.[101] Diğer yandan Üniversitelerarası Kurul da ilgili öğretim üyelerinin dosyalarını inceleyerek bir disiplin suçunun bulunmadığına hükmederek Ankara Üniversitesi yönetiminin kararını iptal eder. Bu sefer Sosyoloji Kürsüsü hocalarını üniversiteden atmak için başka bir yola başvurulur.

Türkiye Büyük Millet Meclisi ilgili hocaların kadrolarını Temmuz 1948'de kaldırarak, onların üniversite ile ilgilerini fiilen keser.[102] Diğer yandan, Haziran 1948'de Ankara 4. Asliye Ceza Mahkemesi'nde Pertev Naili Boratav "Türkçülük aleyhinde bulunmak" ve "Namık Kemal'i milliyetçi olduğu için eleştirmek"; Behice Boran "sağcı talebeleri sınıfta bırakmak", "konferanslarında Rus rejimini methetmek", "seminerde komünizmi methetmek" ve "iptidai cemiyetlerde mülkiyet hakkı olmadığı için bunların modern cemiyetten üstün olduğunu söylemek"; Niyazi Berkes "derslerinde komünizmi methetmek", "derslerde komünist beyannamesini ısrarla okutmak", "İmralı'ya yapılan bir geziye sağcı talebeleri iştirak ettirmemek" ve "milliyetçi talebeleri sınıfta bırakmak" suçlamalarıyla yargılanmaya başlanır.[103] Hocaların yargılanmalarına yol açan şikâyet dilekçelerine imza atan ve mahkemede tanıklık eden öğrencilerin neredeyse tamamı ilgili hocaların derslerine girmemiş, konferanslarını dinlememiş ve onları fiilen tanımayan öğrencilerden oluşmaktadır.[104] 10 Şubat 1950'de mahkeme, görevini kötüye kullanmaktan sanık Pertev Naili Boratav'ın beraatına, Behice Boran ve Niyazi Berkes'in ise TCK'nın 240. maddesi gereğince üçer ay hapis ve üçer ay memuriyetten mahrumiyetlerine karar verir ve ceza tecil edilmez. Boran ve Berkes temyize giderler. 06.06.1950'de Yargıtay 4. Ceza Dairesi mahkûmiyet kararlarını bozar ve "görülen lüzuma binaen" davayı Ankara Asliye 1. Ceza Mahkemesi'ne sevk eder. Ankara Asliye 1. Ceza Mahkemesi 20.06.1950 gün ve 224 sayılı kararıyla Boran ve Berkes'in beraatına karar verir. Karar temyiz edilmeyerek 23.12.1950'de kesinleşir.[105]

Gülünç iddialar ve "yalancı" tanıkların ifadeleri eşliğinde yargılanan bu üç "ko-

[101] **Üniversitede Cadı Kazanı: 1948 DTCF Tasfiyesi ve Pertev Naili Boratav'ın Müdafaası**, s. 16-17; Berkes, a.g.e., s. 434-445.

[102] A.g.e., s. 28-32.

[103] A.g.e., s. 34-35.

[104] Bu konuda özellikle ilgili hocaların yayınladıkları anılarına bakılabilir.

[105] **Üniversitede Cadı Kazanı: 1948 DTCF Tasfiyesi ve Pertev Naili Boratav'ın Müdafaası**, s. 37-38.

münist" hoca; Boran, Berkes ve Boratav Üniversitelerarası Kurul ve mahkeme kararlarıyla aklanmalarına karşın kadrolarının TBMM tarafından kaldırılmasıyla bir daha üniversitedeki görevlerine geri dönemezler. Amerikan yanlısı politikalar doğrultusunda CHP hükümetlerinin çabaları sonucu anti-sol cephenin elde ettiği bu başarı, "Türkiye'yi küçük Amerika yapma" söylemleriyle Mayıs 1950'de iktidara gelen DP'ye "mayınlardan temizlenmiş bir ülke devretmiş olur. Bir başka anlatımla, DP'nin 1950'li yıllarda izleyeceği Amerikan yanlısı politikaların öncüsü olan CHP,[106] dönemin iktidarı DP'ye, onun genel eğilimlerini karşılayacak olan bir ülke ve üniversite bırakır.

DTCF öğretim üyelerinin tasfiyesi, 1945'te Amerika ve Sovyetler Birliği önderliğinde dünyanın iki büyük bloğa ayrılması, aralarında paylaşılması ve Türkiye'nin de Batı bloğu içerisinde konumlandırılmasıyla ilgilidir. Oysa bu bloklaşmada Ankara ekolü sosyologları, Sovyet yanlısı bir ekibe/takıma mensup değillerdir. O zaman Türkiye'de Amerikan sosyolojisini temsil eden bu sosyologlar neden tasfiyeye uğramışlardır? Bu ve benzeri sorular için 1945 sonrası dünya ve Türkiye koşullarını irdelemek gerekmektedir. 1940'larda yine Türkiye dışındaki oluşumların iktidar partisi CHP içindeki çatışmalara yansımalarını ele alarak konuya bir açıklık getirmek mümkün gibi görünmektedir.

1930'ların devrimci kadroları Atatürk'ün ölümünden sonra Batı'daki cepheleşmelerden daha kolay etkilenmeye ve taraf belirlemeye başladılar. Bu bağlamda, "Milli Şef" döneminde aynı hükümetlerde görev almış "devrimci" bakanlar ve kadroların bir kısmı müttefik, bir kısmı mihver yanlısı politikalara yakınlık göstermiş;[107] Almanya II. Dünya Savaşı'nda başarılı olamayınca pek çok politikacı müttefiklere yönelmişlerdir. Diğer yandan devrimci kadroların bir kısmı Alman yanlısı politikaların yanında yer almasalar da iç politik çatışmalara bağlı olarak, CHP'nin milliyetçi-muhafazakâr kanadı tarafından tasfiye edilmişlerdir.[108] Yani Türkiye'de Batıcı sol kanat Amerika'nın anti-sol tutumu nedeniyle hızla gözden düşerken, Amerikan yanlısı bir çizgiye kayan muhafazakâr ekip, 1945 koşullarında tek ve güçlü bir takım olarak siyaset sahnesindeki yerini almıştır.

1940'ların başlarında Türkiye'de Nazi yanlısı ve karşıtı iki cephe bulunmaktadır. Nazi yanlısı cephenin tasfiyesinden sonra Nazi karşıtı ve demokrasi yanlısı cepheden muhafazakâr-liberaller ve solcular şeklinde tanımlanan iki ayrı ekip ortaya çıkar. 1945'te bir süre iktidar için işbirliğini bile deneyen bu iki ekipten muhafazakâr-liberaller sistemin merkezine yerleştirilirken, solcu olarak değerlendirilen isim, ekip ve partiler 1946'dan itibaren kesin şekilde ortadan kaldırılırlar. Başka bir anlatımla, Almanya yenilince Turancılar; dünya iki bloğa ayrılıp Türkiye Batı bloğu içerisinde yer aldığında da, Sovyet-Batı çatışmasına bağlı olarak, sol

[106] DP'nin 1950'lerde izlediği politikalara 1945-1950 döneminde CHP'nin öncülük ettiği yönündeki görüşler için bakınız; H. Bayram Kaçmazoğlu, **Demokrat Parti Dönemi Toplumsal Tartışmaları**, Birey Yayınları, İstanbul, 1998.

[107] Recep Peker gibi.

[108] Hasan Ali Yücel gibi.

çevreler tasfiye edilir.

Türkiye'de solun ve dolayısıyla Ankara ekolünün tasfiyesini hazırlayan süreç 1944'deki gelişmelerle doğrudan bağlantılıdır. Müttefiklerin savaşı kazanacaklarının anlaşılması CHP'yi derinden sarsar. CHP'nin izlediği politikalar partinin içerisinde ve dışarıda eleştiriler almaya başlar. Muhafazakâr-liberaller ve sol ekipler, demokrasi adına işbirliği girişimlerinde bulunurlar. Ancak Türkiye'nin hızla müttefik bloğa kayması ve Sovyetler Birliği'nin bunu çabuklaştırıcı girişimleri her şeyi kısa sürede solun aleyhine çevirir. Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den talepleri ve Türkiye'deki siyasal oluşumları kontrol atına alma adına gerçekleştirilen 4 Aralık 1945 mitingi ortalığı toz-duman etmeye; sol, liberal ve muhafazakâr ekiplerin gönülsüz işbirliğini dağıtmaya yeter. Diğer yandan, 1946'dan itibaren Batı dünyasının yeni lideri ABD, kendi bloğu altındaki sosyal gelişmeleri kontrol etmek için tüm sol oluşumları, fikir ve eylemleri yok etmeye kararlı bir tavır sergilemeye başlar. Onun bu sol karşıtı tavrını iyi okuyan Batı bloğu ülkeleri, Amerika'nın gözüne girmek ve Amerika'nın yardım paketlerinden yararlanmak adına solu yok etmek için her yolu dener. Solcu teşhis etme formülleri oluşturularak bir cadı avı başlatılır.[109] Ne kadar çok solcu tespit edilirse o kadar çok Amerika'nın gözüne girilecek ve yardım alınacaktır. Dolayısıyla Amerika'nın kendi ülkesinde yazarlara, sanatçılara kısaca entelektüellere uyguladığı McCarthy'ci politikalar Türkiye, Yunanistan, İtalya gibi ülkelerde de aynı şekilde uygulanır.

1940'lar, 1950'ler Türkiye'sinde bırakın solculuğu, laik ve liberal olmak bile solcu hatta "komünist" olarak yaftalanma nedenidir. "Komünist" olmak sadece siyasal bir etiket, dünya görüşü değildir. Halkın ve iktidar sahiplerinin gözünde "komünist"; dinsiz, imansız, vatan-millet, namus düşmanı demektir. Dönemin egemen ve takdir edilen eğilimi ise "milliyetçi-muhafazakâr" dünya görüşü ve Amerikan yanlılığıdır. Solda veya solun daha da ötesinde yer almak doğrusu düşünülmesi ve katlanılması zor bir durumdur. Başka bir anlatımla, Türkiye'de bırakın komünist olmayı, liberal sol eğilimde olmak, Rus yanlısı-vatan haini demektir. Bu anlayışı besleyen tarihi temeller de bulunmaktadır. "Moskof" fobisi Osmanlılarda 1700'lü yıllarda başlamış, hep devam etmiş ve 1945 Türkiye'sinde "komünizm" korkusuna dönüşmüştür. Halkın gözünde Rusya veya Sovyetler Birliği'nin hiçbir farkı yoktur. Halkın yüzyıllardır yaşadığı deneyimlere bağlı olarak kuzey komşumuz her zaman olumsuzluğu temsil etmektedir. Bir siyasal çizgi ne kadar bağımsız olursa olsun Ruslarla herhangi bir bağlantıyı çağrıştırmışsa halkın gözünde mahkûm olmaktan kurtulamamıştır. Amerika ve Amerikan yanlıları da Soğuk Savaş Dönemi'nde halkın bu hassasiyetini Türkiye'de Marksizme karşı çok etkili bir şekilde kullanmışlardır.

Dış etkiler, gelişmeler, zorlamalar Türkiye'yi Batı'ya ve çok partili döneme doğru yönlendirirken, aynı zamanda devletin temel ilkeleri de yeniden yorumlanmış,

[109] Uğur Mumcu'nun 40'ların Cadı Kazanı kitabı ile Mete Çetik'in hazırladığı Üniversitede Cadı Kazanı: 1948 DTCF Tasfiyesi ve Pertev Naili Boratav'ın Müdafaası adlı derleme de dönemi cadı kazanı olarak değerlendirmektedir.

iktidar partisi CHP tarafından yenidünya düzenine uyumlu olacak şekilde biçimlendirilmiştir.[110] Komünizm ve Sovyet karşıtlığı CHP'de egemen anlayıştır. Dışarıda Sovyet tehlikesi, içeride komünizm korkusu yaratarak hızla Amerika'ya yanaşan Türkiye, Batı ile olan güven bunalımını bu yöntemle kısa sürede aştı. Bir yandan komünizm paranoyası ile Türkiye'nin çıkarları Batı bloğu çıkarları adına feda edilirken Türkiye'ye yapılan hainlikler meşrulaştırılıyor diğer yandan da partiler kapatılıyor, hocalar üniversitelerden ve eğitim kurumlarından atılıyor, aydınlar onlarca yıl yatmak üzere hapishanelere gönderiliyordu.

CHP içerisinden, milletvekilleri tarafından ve muhtemelen İsmet İnönü'nün bilgisi dahilinde yürütülen hizip savaşları, 1940'lı yıllar boyunca sürmüş ve Amerika'nın II. Dünya Savaşı sonrası Batı dünyasının yeni lideri olarak ortaya çıkması ile hem Alman yanlısı milliyetçiler ve hem de solcu olarak nitelendirilen ve SSCB yanlısı olabileceklerinden korkulan ekipler tasfiye edilmişlerdir. 1930'ların devrimci koşullarına bağlı olarak Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ne alınan ve solcu olarak tanımlanan Ankara ekolü hocaları, çıkardıkları dergiler ve o dergilerdeki yazıları ile 1940'ların çatışma ortamında taraf olmuşlar, Amerikan yanlısı rakipleri karşısında yenilmişlerdir.[111] Başka bir anlatımla, ilgili hocalar, büyük devletlerin ülkemizdeki yandaş ekiplerinin çatışmasının, 1945'ten sonra oluşan Soğuk Savaş Dönemi'nin, iki kutuplu dünyanın Türkiye'deki kurbanları olmuşlardır. Üstelik onlar hiçbir zaman SSCB yanlısı görüşlerin ve çıkarların savunucusu olmamış kurbanlardır. Hem de Amerikan sosyolojisinin Türkiye'deki öncüleri, temsilcileri olarak. Egemen sisteme göre onların en büyük günahları, sol eğilimli bir siyasal dünya görüşüne sahip olmaları; Amerikan sosyoloji anlayışının geliştirdiği teori ve tekniklerle yürüttükleri alan çalışmalarından elde ettikleri verilere, kapalı bir Marksist yorum katmalarıdır. Bu da göstermektedir ki artık iç ve dış politikada iş yapmak için "sorgusuz sualsiz" Amerikan yanlısı olmak, eleştirel tavırdan uzak durmak gerekmektedir. Geçerli değer Amerikan yanlılığıdır. Bilim insanları, politikacılar, yöneticiler, bürokratlar vs. ne kadar çok Amerikan yanlısı olurlarsa alanlarındaki statüleri o kadar hızlı yükselecektir. İktidardan pay almanın yolu Amerikan yanlısı olmaktan, Amerikan yanlısı takıma girmekten, orada yeteneklerini sergilemekten ve kendisini kanıtlamaktan geçmektedir.

Amerikan sosyoloji anlayışını Türkiye'de temsil eden bir sosyoloji ekibinin Amerika tarafından gözden çıkarılmasını, bu sosyologların sol Kemalizm ve Marksizm eğilimli dünya görüşleri ile açıklamak mümkündür. Solun hiçbir açılımına Amerika'nın tahammülü yoktur. Hele SSCB'nin yanı başında bulunan Türkiye'de hiç. O nedenle aynı ekole mensup bir sosyal psikolog Amerika'da tehlikeli görülmezken,[112] Türkiye'de kalanlar Meclis tarafından çıkarılan özel bir yasa ile üniversiteden atılabilmektedir. Amerikan sosyoloji anlayışını temsil etmek ve

[110] Hürriyet Konyar, **Ulus Gazetesi, CHP ve Kemalist İlkeler**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1999, s. 283.

[111] **Yurt ve Dünya** ile **Adımlar**'a yönelik baskılar 1943 yılında başlamış, giderek artmış ve Mayıs 1944'te hükümet tarafından kapatılmışlardır.

[112] Muzaffer Şerif Başoğlu gibi.

yaymak da sonucu değiştirmeye yetmemektedir. Ankara ekolünün sosyolojide öncülük ettiği Anglo-Sakson bilim anlayışı, 1945'ten sonra Amerikancı çizgide yer alan bilim insanları ile birlikte pek çok sosyal bilim dalını etkilemeye, Türkiye'deki bilim paradigmasını değiştirmeye başlamıştır. Ankara ekolü sosyologlarının yerleri ise muhafazakâr ve liberal sosyologlar tarafından doldurulmuştur.[113]

DTCF'nin ve Sosyoloji Kürsüsü'nün kuruluşu 1930'ların devrimci koşullarının bir ürünü olarak gerçekleştirilmiştir. Kürsünün rahat çalışması ve beklentiler doğrultusunda eserler vermesi 1940'ların belirsiz, netleşmeyen koşullarında mümkün olmuş; tasfiyesi ise 1945'te büyük devletler tarafından yeniden biçimlendirilmeye başlanılan dünya koşullarının Türkiye'ye yansıması sonucunda olmuştur. Sosyoloji tehlikeli görüldüğü için Ankara'daki kürsünün hocaları üniversiteden uzaklaştırılarak, İstanbul ekolü sosyologları da "sakıncalı" görülmeyen alanlara doğru kayarak sorun çözülmüştür. Böylece Ankara'daki kürsü fiilen kapatılarak ve sosyoloji servis dersi düzeyine indirilerek, İstanbul'daki kürsü de pasifize edilerek emperyalist Batı düzenine karşı eleştiri odağı olabilecek bilimsel mekanizmalar yok edilmiştir. Ankara'daki Sosyoloji Kürsüsü'nün kapatılması ve hocalarının üniversiteden siyasi bir kararla atılmaları o yıllarda Türkiye'deki üniversite özerkliğin in, düşünce özgürlüğünün, Amerikan politikalarının derin etkisini ve anti-sol anlayışın boyutlarını tüm açıklığı ile sergilemeye yetmektedir.

Kısaca ulusal devrimi bilimsel temeller üzerine oturtmak amacıyla kurulan bölümler çerçevesinde oluşturulan DTCF Sosyoloji Kürsüsü ve aynı anlayışın temsilcileri olarak tercih edilen kürsünün bilim insanları, Amerikan sosyolojisinin taşıyıcıları ve Türkiye'deki öncüleri olmalarına karşın, ılımlı sol dünya görüşüne bile tahammül göstermeyen Soğuk Savaş Dönemi'nin Batı bloğu temsilcisi politikacılar tarafından gözden çıkarılmıştır. Bu sonuç, aynı zamanda, 1930'ların devrimci Kemalist anlayışının da tasfiyesi anlamına gelmektedir.

[113] Mümtaz Turhan ve Şerif Mardin gibi.

Çağdaşlaşma Teorisyeni Bir Sosyolog: Niyazi Berkes

Berkes, resmi anlamda olmasa bile, politik bir sürgün olduğu duygusunu hiçbir zaman bırakmamış, hiçbir zaman alışamadığı yâd ellerde içinde hep Türkiye özlemini taşıdığını, çeşitli konuşmalarında hep belirtmiştir.

Ruşen Sezer

Giriş

Türkiye'de sosyologların neredeyse tamamının uzaktan veya yakından, şöyle veya böyle Kemalizm'le bir göbek bağı vardır. Her sosyolog, aynı zamanda, bir parça Kemalist'tir. Bu gerçeği, sosyologların farklı sosyoloji yaklaşımlarına ve dünya görüşüne sahip olmaları değiştirmez. İçeride Kemalist devrimlere eleştirel yaklaşan sosyologlar bile yurt dışına ve özellikle bazı modernleşmeci yapıları Türkiye'nin gerisinde bulunan ülkelere gittiklerinde; kadın hakları, laiklik, eğitim gibi modernleştirici değişimleri kendi kuşakları açısından büyük kazanımlar olarak değerlendirip Kemalist devrimlerin önemine dikkat çekerler. Bu çelişkili durum biraz da, sözü edilen sosyologların Kemalizm karşıtı dünya görüşü, içinde bulundukları yaşam biçimi, sınıfsal yapı ile bireysel özgürlük anlayışlarının Kemalizm ile çatışmasının sonucudur. Kemalizm biraz da kentli, seçkinci, modern ve Batıcı bir yaşam tarzım içerir. Buna karşın, muhafazakâr ağırlıklı eleştirinin entelektüel, seçkinci ve kentli bir yanı olsa da beslendiği kaynak daha vülgarizedir.

Berkes'in sosyoloji anlayışında öne çıkan temel belirleyici unsur, yaşadığı dönemin siyasal eğilimlerini yakından izlemesi ve çalışmalarını bu doğrultuda bilinçlendirmesidir. Bunun en önemli kanıtı, II. Dünya Savaşı sırasında, Ankara ekolü varlığını sürdürürken, iç politikada ortaya çıkan milliyetçi ve ırkçı çevrelere karşı yazılarıyla mücadele etmesi gösterilebilir. Üniversiteden atılması da içerde bu çevrelere karşı gösterdiği sert tutumla ve o yıllarda Amerikan sosyolojisinin tipik bir temsilcisi olmasına karşın Soğuk Savaş koşullarında sola açık, devrimci bir Kemalist olmasıyla açıklanabilir. Yaşadığı dönemin ve ülkesinin olayları-

nı yakından izlemesine yönelik bir başka örnek de, yurt dışında olmasına rağmen 1960'larda Yön Hareketi içerisinde yer alması, Yön dergisinin önde gelen yazarları arasında bulunmasıdır.

1930'lu yıllarda yazdığı birkaç makaleyi hesaba katmazsak Berkes'in yazı hayatında, sosyolojik çalışmalarında iki canlı, iki de flu dönem vardır. [114] Canlı dönemleri 1940'lı ve 1960'lı (1940-1946 ve 1961-1980), flu dönemleri ise 1950'li ve 1980'li yıllardır. Berkes'in sosyolojide öne çıktığı dönemlerin belli özellikleri vardır. Bu özelliklerin sağladığı ruh hali ile Berkes 1940'lı ve 1960 yıllarda sosyolojide verimli olmuştur.[115] Bir başka söylemle, Berkes 1940'larda ve 1960'larda Türkiye'de oluşan siyasal-düşünsel atmosferden genel dünya görüşü doğrultusunda umutludur, beklentilerle doludur. 1930'ların sonlarında Amerika'dan dönmüş, yeni bir kürsü kurulmuş, yeni eğilimler doğrultusunda sosyoloji çalışmalarına, dergi yayınlarına başlamış; bu coşkunun verdiği enerji ile yoğun bir çalışma temposu yakalamıştır.

Bu verimli dönem 1946'da bitmiştir. Bu çalışma temposu ve elde edilen başarılar bazı çevrelerin hoşuna gitmediği, onların siyasal anlayışlarıyla örtüşmediği için bir süreliğine kesintiye uğramıştır. Berkes'in bibliyografyası incelendiğinde, 1950'li yıllarda ancak bir iki gazete yazısı, bir iki makale ve Amerika Birleşik Devletleri'nde (Harward ve California) verilen iki konferansa rastlanmaktadır.

Niyazi Berkes'in yeniden ama bu sefer, 1940'lara göre daha etkili oluşu, 1960'lı yıllara rastlamaktadır. İkinci dönem 27 Mayıs 1960 darbesiyle başlayan bir süreci içerir. Bu dönemde yeni düzen arayışları gündemdedir. Siyasal ve ekonomik açıdan dışa bağımlı, ülke kalkınmasını gerçekleştiremeyen düzen değişmeli, yerine devletçi bir ekonomi ve tam bağımsız bir Türkiye gelmeli anlayışı aydınların önemli bir kesimi tarafından destek görmektedir. Bu atmosferde, Berkes, Yön dergisindeki makaleleri ve ardı ardına yayınladığı kitapları ile etki alanını alabildiğince genişletmekte; devletçilik, Osmanlı sistemi, laiklik-çağdaşlık, Kemalizm yorumlarıyla Türk siyasal düşünün önemli isimleri arasında yer almıştır. Yazdıkları ile Yön çevresini, önemli bir Kemalist kesimi, entelektüel grubu etkilemekte, Türk düşün tarihinde kalıcılığının temellerini atmıştır. Özellikle *Türkiye İktisat Tarihi I ve II, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Türk Düşününde Batı Sorunu* gibi çalışmalarıyla klasik dönem ve sonrası Osmanlı toplumu ile Cumhuriyet dönemi devrimci ve karşı devrimci süreçleri, bir başka anlatımla, Osmanlı ve Cumhuriyet Türkiye'sinin sosyo-ekonomik ve siyasal özelliklerini yorumlamıştır. 1970'leri de içine alan bu tür değerlendirmeleri ile Niyazi Berkes, etki alanını olabildiğince genişletmiş; özellikle Kemalizm ve Osmanlı toplum yapısına ilişkin yorumları ile Türk düşününde ve sosyolojisinde etkili olmuştur.

---

[114] Niyazi Berkes 1930'lu yıllarda Amerikan sosyoloji eğilimini Türkiye'ye tanıtma çabası içerisinde olduğu gibi ("Amerika Birleşik Devletlerinde Toplumbilimin Öncüleri", Ülkü, Sayı: 62-66; 67-68; 79-84 / 1938-1940) sosyolojinin Türkiye'deki gelişimini, eğilimlerini de 1936'da The American Journal Of Sociology'de "Sociology in Turkey" başlıklı makalesiyle yazmıştır.

[115] Kurtuluş Kayalı, **Türk Kültür Dünyasından Portreler**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 89.

Hayatı ve Eserleri

Niyazi Berkes 18 Aralık 1908 yılında Kıbrıs-Lefkoşa'da doğar. İlk ve orta öğrenimini Kıbrıs'ta tamamlar. 1928 yılında İstanbul Erkek Lisesi'ni bitirir. Bir yıl kadar İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne devam eder. Daha sonra buradan ayrılarak Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'ne geçer. 1931 yılında mezun olur. Bir süre Ankara Maarif Cemiyeti Ortaokulu ve Halkevi Kütüphanesi'nde müdürlük yapar. Üniversite reformundan sonra 1934'te İstanbul Üniversitesi'nde asistan olur. 1935'te Amerika-Chicago Üniversitesi'nden aldığı bir burs teklifini değerlendirerek doktora eğitimi için Amerika'ya gider. ABD dönüşü Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü Sosyoloji Kürsüsü'ne 1939'da asistan olarak atanır. 1941 yılında doçent olur. Başta köy sosyolojisi merkezli araştırmalar olmak üzere yoğun bir çalışma dönemine başlar. Ancak bu durum fazla uzun sürmez. Siyasal ortamın değişme sinyalleri vermesi, Niyazi Berkes ve arkadaşları için zor günlerin de başlamasına neden olur. "DTCF'den tasfiye edilen öğretim üyeleri, solcu ve ilerici oldukları için hedeftirler. ABD'ye antikomünist mesaj verme endişesi" işin içine karışınca[116], Ankara ekolü hocaları olumsuz bir süreci yaşamaya başlar. 16 Mayıs 1944'te Bakanlar Kurulu kararıyla, bu ekibin çıkardığı Yurt ve Dünya, Adımlar dergileri kapatılır. Niyazi Berkes ve Ankara ekolü hocaları Aralık 1945'te Milli Eğitim Bakanlığı emrine alınır. Danıştay'a açılan iptal davası ile göreve dönerler. Ancak Mart 1947'de bu grupta yer alan öğretim üyelerine, yabancı ideolojilerin sözcülüğünü yaptıkları gerekçesi ile üniversite senatosu tarafından soruşturma açılır. Soruşturma bitene kadar derslere girmemeleri kararı alınır. Ocak 1948'de ilgili hocalara ve dolayısıyla Niyazi Berkes'e "üniversite öğretim mesleğinden çıkarma cezası" verilir.[117] Bu karar Üniversitelerarası Kurul tarafından bozulur. Disiplin cezasının uygulanmasına gerek olmadığı hükmüne varılır. Ancak 22 Nisan 1948'de TBMM Ankara Üniversitesi kadro kanununu çıkarırken üç öğretim üyesini üniversite dışında bırakır. 12 Temmuz 1948'de yasanın yürürlüğe girmesiyle üniversiteden ilişikleri resmen kesilir.[118] Berkes, 1952 yılında Kanada'nın McGill Üniversite'nde iş bulur. İlerleyen yıllarda orada profesör olur. 1975 yılında emekliye ayrılır ve İngiltere'ye yerleşir. Berkes, İngiltere'de 1988 yılında vefat eder.

Niyazi Berkes'in başlıca eserleri şunlardır: *Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma* (1942), *Propaganda Nedir?* (1942), *Siyasi Partiler* (1946), İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz (1965), *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler* (1965), *Türkiye İktisat Tarihi* - 2 cilt (1969-1970), *Arap Dünyasında İslamiyet, Milliyetçilik,*

[116] **Üniversitede Cadı Kazanı: 1948 DTCF Tasfiyesi ve Pertev Naili Boratav'ın Müdafaası,** Hazırlayan: Mete Çetik, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 2.

[117] Söz konusu olan hocalar Prof. Dr. Pertev Naili Boratav, Doç. Dr. Behice Boran ve Doç. Dr. Niyazi Berkes'dir.

[118] **Üniversitede Cadı Kazanı: 1948 DTCF Tasfiyesi ve Pertev Naili Boratav'ın Müdafaası,** s. 14-37.

Sosyalizm (1969),[119] *Türkiye'de Çağdaşlaşma*[120] (1973), *Türk Düşününde Batı Sorunu* (1975), *Asya Mektupları* (1976), *Felsefe ve Toplumbilim Yazıları* (1981), *Atatürk ve Devrimler* (1982), *Teokrasi ve Laiklik* (1984), *Unutulan Yıllar* (1997), *Patrikhane ve Ekümeniklik* (2002). Niyazi Berkes'in çevirileri ise şunlardır: N. S. B. Gras'dan *Ekonomik Sosyolojiye Giriş* (1941), *Platon'dan Sokrates'in Savunması* (1942), *Aristo'dan Politika* (iki cilt, 1944-1946), Harold J. Laski'den *Demokrasi ve Sosyalizm* (1946), Sigmund Freud'dan *Totem ve Tabu* (1947), Karl Marx'dan *Yahudi Meselesi* (1968).[121]

Sosyoloji Anlayışı

1978'de Cumhuriyet'te yayınladığı bir yazısında Niyazi Berkes şöyle der: "*Bizde bir zamanlar toplumbilimciler Selanik'e, İzmir'e ve İstanbul'a gelen Fransızca kitapları okurlar; Fransa'da en çok adı geçen toplumbilimci kimse ona yapışırlar, Türkiye'nin toplumsal sorunlarını onların aklına ve ağzına göre yorumlamaya çalışırlardı. Şimdi toplumbilim alanında moda ve model Fransızlar değil, Amerikalılar.*"[122] Bu çok yerinde saptama, mesleğe başladığı dönemler açısından Niyazi Berkes'in kendisi için de geçerlidir. Doktora eğitimi için gittiği ABD'de, o tarihlerde Amerikan sosyoloji anlayışının önde gelen temsilcilerinden Chigaco Üniversitesi'nde asistanlığını yaptığı Prof. Louis Wirth'ten etkilenir. Yine Prof. Talcott Parsons'ın bir yıllığına Harvard Üniversitesi'nden Chigaco'ya misafir öğretim üyesi gelmiş olmasını bir şans olarak görür. Kendisinin de belirttiği gibi, Amerika'da en fazla yararlandığı ve Max Weber'i de öğrendiği sosyolog Talcott Parsons olmuştur.[123]

Niyazi Berkes, mesleğinin ilk dönemlerinde yapısal-fonksiyonalist sosyoloji yaklaşımına sahiptir. İlerleyen yıllarda bu yaklaşımdan uzaklaşmış, özellikle 1960'lardan itibaren tarihsel ve bütüncü bir sosyolojiye yönelmiş, toplumsal olayları tarihsel derinliği içerisinde açıklamaya çalışmıştır. Berkes'in son dönem eserlerinde, din konusunu ele alırken, Alman sosyolog Max Weber'in geliştirdiği bazı kavramları sık sık kullandığı, bunlarla konuları açıklamaya çalıştığı, yani Weberyan bir çizgiden de izler taşıdığını söylemek mümkündür.

Niyazi Berkes'in ilk çalışmaları, Amerika'da doktora öğrencisi iken yazdıklarını saymazsak, köy sosyolojisi üzerinedir. 1940'larda mensubu olduğu Ankara ekolü ile köy sosyolojisine ağırlık veren Berkes, üniversiteden tasfiye edildikten sonra bu çalışma ve Amerikan sosyoloji anlayışından belli ölçüde uzaklaşmış ve tarihsel sosyolojiye ağırlık vermiştir. Bu bağlamda, Berkes'in yaşamı boyunca aynı sosyoloji anlayışı içerisinde kalmadığı, Ankara ekolü deneyiminden sonra, sosyoloji

[119] Bu kitabın ikinci baskısı, 1975 yılında, İslamcılık, **Ulusçuluk, Sosyalizm** başlığı ile yayınlanmıştır.

[120] Bu eser, Niyazi Berkes'in Amerika'da yaptığı doktora çalışmasının genişletilerek yayınlanmış şeklidir.

[121] İnan Özer, "Niyazi Berkes", **Türk Toplum Bilimcileri I**, Derleyen: Emre Kongar, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1982, s. 252; İsmail Coşkun, "Niyazi Berkes Üzerine", **Sosyoloji Dergisi**, 3. Dizi – 2. Sayı; 1990-1991, İstanbul, 1991, s. 58.

[122] Niyazi Berkes, **Teokrasi ve Laiklik**, Adam Yayınları, İstanbul, 1984, s. 200.

[123] **Berkes, Unutulan Yıllar**, s. 125-131.

yaklaşımını kısmen değiştirdiği söylenebilir.

Köy Sosyolojisi

Nüfusun büyük bir çoğunluğunun köylerde yaşadığı 1940'lar Türkiye'sinde, sosyologlar da toplumsal değişme eğiliminin boyutlarını köylerden başlayarak tespit etmeye koyulurlar. Batılı teorilere ve toplumsal evrim anlayışına göre kırsalın bir şekilde değişime dönük hale gelmesi, köylerin boşalması, kente gelen kitlelerin emekçi sınıfa katılması, toplumsal farklılıkların belirginleşmesi, burjuvazinin oluşması ve toplumun Batılı toplumlarla benzer görüntü ve yapıya doğru değişmesi gerekmektedir. Teorik olarak kurgulanan bu süreci engelleyen, geciktiren faktörlerin boyutları köy birimlerinden yola çıkarak ortaya konulmalı, hangi tip köylerin değişme adına frenleyici veya hızlandırıcı özelliklere sahip oldukları belirlenmelidir. Sosyal değişimi hızlandıran özelliklerin ve engelleyici faktörlerin belirlenip ortadan kaldırılmasına katkı sağlandıkça Batılı hedeflere ulaşmak da kolaylaşacaktır. Bu bağlamda, Niyazi Berkes'in ilk çalışmaları köy sosyolojisi merkezli olmuştur.

Niyazi Berkes ve mensubu olduğu Ankara ekolü 1940'lı yıllarda köy sosyolojisine ağırlık vermiş, köyü sosyolojinin merkezine almış, alan çalışmalarıyla köy-sosyal değişme ilişkisini etkileyen değişkenleri belirlemeye çalışmıştır. Bu bağlamda köy sosyolojisi çalışmalarını Berkes, *Bazı Ankara Köyleri Üzerine Bir Araştırma* (1942); Behice Boran, *Toplumsal Yapı Araştırmaları: İki Köy Çeşidinin Mukayeseli Tetkiki* (1945) başlıklı kitapta; Mediha (Berkes) Esenel, çeşitli makalelerde toplamıştır.[124]

Ankara ekolü sosyologları köyleri, sosyal yapının farklılaşması ve toplumsal değişme doğrultusunda ele almışlardır. Örneğin Behice Boran Manisa çevresinde yaptığı köy araştırmalarında, büyük yolların üzerinde veya yakınında bulunan sekiz köy ile yolsuz, sapa ve dağlık bölgelerden seçtiği beş köyün toplumsal değişmeye eğilimlerinin boyutlarını belirlemeye çalışmış; bu bağlamda, örneklemini dağ ve ova köyü ayrımına göre seçmiştir.[125]

Niyazi Berkes, *Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma* başlıklı kitabını, 1940-1942 yılları arasında Ankara'nın bazı köylerinde yaptığı gözlem ve araştırma verilerine dayanarak kaleme almıştır. Ancak bu kitapta sosyal değişmeye ilişkin sonuçların daha sonra yayınlanacağı izlenimiyle, köylerle ilgili genel bilgilere yer vermiştir. Köy sosyolojisi içerikli diğer çalışmalarda olduğu gibi Berkes'in bu ça-

[124] Mediha Berkes'in Ankara yakınlarında ve Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde bulunan köyler üzerinde yaptığı araştırma ve gözlemlerden yola çıkarak yazdığı makalelerden birkaç örnek: "Evlenme Adetleri Üzerine Şehrin Tesiri", "Türk Köyünün Tetkikine Başlarken", "Köyü Nasıl Tanıyorlar", "Köyü Nasıl Tanıdım", "Elvan Köyünde Sosyal Bir Araştırma", "Köyde Kadının Durumu", "Köy Gençliği" ve daha pek çok yazı. Mediha Esenel bu yazılarını 1999'da, **Geç Kalmış Kitap** başlığı ile toplayıp yayınlamıştır.

[125] Behice Boran, **Toplumsal Yapı Araştırmaları: İki Köy Çeşidinin Mukayeseli Tetkiki**, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1992 (Bu araştırmanın ilk baskısı 1945 yılında yayınlanmıştır).

lışmadaki amacı da toplumsal değişme eğilimlerini belirlemektir.[126] Ankara ekolü sosyologları ve Berkes, Batı kaynaklı toplumsal değişme kuramlarını Türkiye'nin köylerinde sınamaya çalışmışlardır. Bir başka çabaları, kentlerde kullanılan teknik ürünlerin-araçların köyde de kullanılmasıdır. Bu araçların kullanımı değişime ivme kazandıracaktır. Berkes, ekonomiyi modernleştirmeden eğitim yolu ile modernleşmenin başarılı sonuçlar vermeyeceği görüşündedir. Toprak ağalığını tasfiye etmeden, sanayileştirme sürecine katmadan, köylüye okuma-yazma öğretmeye, modern değerler yüklemeye çalışmak anlamsız bir çabadır.[127]

Osmanlı Klasik Düzeni Hakkındaki Görüşleri

Niyazi Berkes'in sosyoloji adına uğraştığı iki temel konu bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Osmanlı, ikincisi Kemalizm'dir. Konuyu biraz daha açarsak, her sosyolog gibi Berkes de pek çok konu üzerinde kafa yormuş, çalışma yapmıştır. Ancak hiçbir konu Osmanlı ve Kemalizm kadar Berkes'i meşgul etmemiş, edememiştir. Berkes, bir yandan Osmanlı'nın ve Kemalizm'in ne olduğunu, edindiği bilgiler doğrultusunda ortaya koymaya çalışırken, diğer yandan da bu iki konu hakkında ezbere ve yanlış bulduğu görüş ve değerlendirmeleri çürütmeye çalışmıştır.

Berkes'e göre, klasik dönem Türk-İslam-Osmanlı Devleti'nin ve toplumunun özellikleri bugün bile açık olarak kavranmış değildir. Batı gibi olma inancında olan çevreler, Avrupa ülkelerinin tarihinde ne varsa Türk toplum tarihinde de aynen bulunduğu görüşünden hareketle buna herkesi inandırmaya çalışmışlardır.[128] Bu anlayışı benimseyen sosyal bilim çevreleri, Batılı toplumlarla aynı sosyal evrim özelliklerine sahip olduğumuzu sanarak onlar gibi olacağımızı hayal ettiklerinden Osmanlı'yı tanımlarken, Batı'dan aktardıkları hazır kalıpları kullanmış; onun feodal, ATÜT veya teokratik bir devlet olduğunu öne sürmüşlerdir. Oysa Osmanlı Batılı toplumlarda görülen sosyal yasalara bağlı olmadığı gibi, Asya toplumlarını tanımlamak üzere geliştirilen ATÜT'e de bağlı değildir. Osmanlı rejimini Batı'da geçerli olan veya Batılı teorisyenlerin Batı dışı toplumları tanımlamak için öne sürdükleri sistemlerin hiçbirine girmez. Bu bağlamda, Osmanlı kesinlikle feodalizm, ATÜT, teokrasi ve tiranlık gibi yönetim biçimlerine dâhil değildir. Bu nedenle, Osmanlı toplumu, Batı merkezli hazır kalıplarla açıklanamaz. Onun kendine has kurumları, yapısı bulunmaktadır. Bu yapıya ait özellikler yeni çalışmalarla ortaya konulmalıdır.

Berkes, feodal düzenin kapitalist sistemden önce ancak Batı Avrupa'da, bir de Asya'nın uzak bir köşesinde, Japonya'da önemli bir tarihsel döneme karşılık geldiğini belirtir. *"Osmanlı sisteminde (a) Avrupa'daki XIV üncü yüzyıldan önceki yüzyıllarda olduğu gibi siyasi anlamda feodalizm yok; (b) ekonomik anlamda feodal üretim biçimi ise kısmen var, kısmen yok. Kısmen var olduğu kesimlerde 'tüketim*

[126] Niyazi Berkes, **Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma**, Ankara, 1942.
[127] Mehmet Devrim Topses, **Niyazi Berkes'in Sosyoloji Anlayışı**, Anı Yayıncılık, Ankara, 2011, s. 107.
[128] Bu anlayışın sosyolojideki en tipik örneği Mübeccel B. Kıray'dır.

için üretim yapan' kapalı bir ekonomi devam ediyordur. Fakat kısmen yok olduğu kesimlerde devlet için emtia üretimi yapan şehir ekonomisini, nakdi ve aynı gelirleri ve harcamalarıyla devlet hazinesi yolu ile finanse eden bir ekonomi vardır. Fakat bu emtia ekonomisi 'kapitalist ekonomi' olmaktan çok uzak; kapitalist ekonomi olmaya doğru her eğilimi burada devlet daha tomurcukta iken budamaktadır."[129] Osmanlı feodal düzenden çok ATÜT'e yakındır. Ancak ATÜT olduğu da söylenemez.[130] Osmanlı sistemi teokrasi ve otokrasi de değildir. Tabii ki demokrasi hiç değildir. Ancak bunların her birine az buçuk değinildiği için bu sıfatlardan birini Osmanlı'ya veren oluyor. Osmanlı sistemi teokrasi değil; çünkü ruhaniler idaresi değildir. Otokrasi değil; çünkü hükümdar ülkesini yalnız başına istediği gibi idare edemez. Demokrasi hiç değil; çünkü onun idaresinde halk iradesinin rolü yoktur. Tersine Osmanlı'da ideal olan, devleti idare edenleri mümkün olduğu kadar halktan ayırmaktır.[131] Bu sistemde ulemanın önemli bir yeri vardır. Ulema idare edenlere ve edilenlere, yani kullara ve reayaya akıl veren kimselerdir. Bu akıl verişin kaynağı ise şeriat ve kanundur. Birinin diğerine uydurulma işini sağlamak onların görevidir. Osmanlı sisteminin en önemli yasa kuralı "meşveret yöntemi"dir. Ancak bu yöntemin de parlamentarizmle ilgisi yoktur.[132]

Berkes, pek çok yazısında, Osmanlı'nın bir şeriat devleti olmadığını, Osmanlı kamu hukukunun hemen hemen hiçbir yanının şeriat kurallarından çıkmadığını, olayın sadece görünüşte kaldığını, şeriat kurallarının yalnız bir meşrulaştırma aracı olarak kullanıldığını belirtir.[133] Berkes, Osmanlı İmparatorluğu'nun İslamın temsilcisi olduğu gerçeğini etkisizleştirerek, onun Batı'daki (özellikle Roma ve Bizans) imparatorlukların aksine çok dinli bir devlet olduğunu belirtir. Bu değerlendirmeye göre, Osmanlı'da farklı "İslam kiliseleri" de yoktur. Osmanlı-Safavi siyasi çatışmalarına bağlı olarak Osmanlı'da bir Sünni-Şii ayrışması olmuştur. Ancak bu durum, bir "Sünni kilisesi", bir "Şii kilisesi" sürekli çatışmasına dönüşmemiş, bu sadece bir inanç farkı olarak kalmıştır.[134] Osmanlı hiçbir zaman Sünni Müslümanlığın bütün Müslümanlar için zorunlu olmasını sağlayan bir güç haline gelmemiştir.[135] Müslümanlıkta kilise ve dinsel otorite yoktur. Siyasal otoritenin karşısında kendi başına buyruk bir din otoritesi de gelişmemiştir.[136] Müslüman halkın günlük yaşam alanında din, Hıristiyanlıkta görülmeyen iki başarı elde etmiştir. Bunlardan birincisi hukuk alanındaki ilerleyişi, ayrı İslam toplumlarını kendi kurallarına bağımlaştırması; ikincisi, vicdana dayalı inanç alanlarının güçlü bir yer kazanmasıdır.[137]

---

[129] Niyazi Berkes, **Türkiye İktisat Tarihi**, 1. Cilt, 3. Baskı, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1976, s. 39.
[130] Berkes, **Teokrasi ve Laiklik**, s. 85-86.
[131] Niyazi Berkes, **Atatürk ve Devrimler**, Adam Yayınları, İstanbul, 1982, s. 30.
[132] Berkes, **Atatürk ve Devrimler**, s. 31.
[133] Berkes, **Teokrasi ve Laiklik**, s. 28.
[134] A.g.e., s. 116.
[135] A.g.e., s. 116-117.
[136] Berkes, **Atatürk ve Devrimler**, s. 218.
[137] A.g.e., s. 220.

Berkes'e göre, Batı, Hıristiyanlık dışındaki toplumları, onların dinleriyle tanımlama **eğilimi** içerisinde olmuştur. Osmanlı'da ise böyle bir anlayış yoktur. Osmanlı **Devleti,** İslam dini tarafından kurulmaktan çok, siyasal bir güç haline geldikten **sonra** Hıristiyan devletlerine karşı İslam dinini benimsemenin ürünüdür.[138] *"XIX. yüzyıl öncesi Osmanlı düzenini teokratik bir düzen olarak tanımlayış da yanlış ve yetersizdir. Teokratik düzenin en tipik örneği Roma Katolik din devletidir... Eski Osmanlı düzeniyse bunun tersi olan bir biçimdir."*[139] Osmanlı sistemi dinsel bir rejim değildir. Dinsel rejimler, devletin dini dışındaki dine veya dinlere tanınma hakkı vermez. Osmanlı siyasal rejiminde İslam mezheplerine ve diğer dinlere yer verilmiştir. Hıristiyan devletlerin egemen olduğu ülkelerde ise Müslümanlara ve Yahudilere hatta bir kısım Hıristiyanlara bile tanınma hakkı verilmemiştir. Bu da dinsel bir durumdan ziyade hukuksal bir durumu gösterir. Osmanlı rejiminin en önemli yanı dinsellikten çok gelenekselliğidir. Buna göre esas olan değişme değil, denge ve düzendir. O düzen ve denge, toplumu ayakta tutar, değişme ise bozulmaya, kargaşaya yol açar. Padişahın görevi, tanrı adına toplumun düzenini sağlamaktır.[140]

Berkes'e göre, Osmanlı rejimini Batı geleneğinden ayıran ve onun düzen içerisinde, uzun süre yaşamasını sağlayan temel özelliklerden biri de, devlet ile toplum ilişkilerinde yönetici kesimlerin toplumu temsil etmemesidir. Devlet, toplumsal kesimlere dayanmaz. Siyasal egemenlik toplumsal köklerden gelmez.[141] Doğu geleneğinde ve özellikle Osmanlı örneğinde padişahın mutlak egemenliği ne din adamlarının meşrulaştırmasına ne de feodal çıkar temsilcilerine dayanır. Kapıkulunun da toplumla bağları bulunmaz. Çeşitli yetenekleri ile yönetici sınıfa dâhil olanları sistem sosyal bağlarından uzaklaştırır. Kapıkulu kayıtsız şartsız hükümdarın iradesine bağlıdır.[142]

Berkes, Yavuz Sultan Selim'in dünya siyasetinde egemen olmak adına üstün ve ileri düzeyde bir bakış, değerlendirme perspektifine sahip olduğuna dikkat çeker. Yavuz Sultan Selim, dünya liderliğini yürütebilmenin yollarını ileri görüşlülük boyutunda, geleceğin nerelerden geçtiğini görüp değerlendirebilme becerisini göstermiş, dünya egemenliğinin gelecekte okyanuslara kayacağını görmüş ve Osmanlı'nın bu doğrultuda adımlar atması için hedefler göstermiştir. Dünya hâkimiyetini ele geçirip daha uzun süreli yürütmek için Süveyş'e kanal açmak, donanmayı bu kanal üzerinden Kızıldeniz'e ve oradan okyanuslara geçirmeyi planlayan Yavuz Sultan Selim'in bu görüşleri, dünya hâkimiyeti adına, yüzyıllar sonra Napolyon ve daha sonra da Hitler tarafından aynı biçimde denenmek istenmiştir.[143]

---

[138] Berkes, **Teokrasi ve Laiklik**, s. 88-89.
[139] A.g.e., s. 86.
[140] A.g.e., s. 89-90 ve Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 1978, s. 28-29.
[141] A.g.e., s. 30.
[142] A.g.e., s. 31.
[143] Niyazi Berkes, **Türkiye İktisat Tarihi II. Cilt**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1970, s. 61.

Niyazi Berkes Osmanlı'nın en üst noktasına Kanuni döneminde ulaştığını ve bu düzeyini II. Selim, III. Murat dönemlerinde, 1595'e kadar sürdürdüğünü belirtir.[144]

Osmanlı hükümdarları, dağıttıkları feodal sınıfların dışından veya onlardan arta kalanlardan seçerek aldıkları çocukları, Anadolu'daki Türk sipahiler yanında ve çoğu Türk hocaların eliyle Enderun'da eğitilerek devlete kul yaptıkları adamların en seçilmişlerinden komutan ve vezirleri devletin başına getirmişlerdir. İçeriyi ve dışarıyı titreten bu korkunç adamlar, Türk veya Osmanlı toplum sınıflarından gelme kimseler değildir. Osmanlı'nın en ilginç başarısı da buradan kaynaklanıyordu: Sınıfsız, geleneksiz, vatansız, milletsiz ve belki de dinsiz bir insan türü yaratıp devletin idaresini bu makine-adamların eline vermek.[145]

Batı'dan farklı özelliklere sahip Osmanlı'nın kendine özgü, ayrı bir yapısı olduğu söylenebilir mi? Osmanlı toplum ve devlet yapısının Batılı kavramlarla açıklanamayacağını, onun kendine özgü özelliklerinin yeni çalışmalarla ortaya çıkarılması gerektiğini belirten Berkes, bu görüşünde ısrarcı değildir. Ona göre, Osmanlı Batı'da görülen feodal yapının içerisine girmemesine karşın, kendine özgü bir yapıya da sahip değildir. Osmanlı devlet sisteminin özellikleri, mensup olduğu devlet türüne, "despotluk devlet" denilen sosyal-siyasal sisteme dâhildir.[146]

Niyazi Berkes, Osmanlı'nın kendine özgünlüğüne karşı çıkarak, onun yine Batılı sosyal bilimcilerce geliştirilmiş olan Doğu Despotizmi'yle sistemiyle açıklamaya çalışır. Berkes, bu doğrultudaki görüşlerini özellikle Karl Marx, neo-Marksist Karl Wittefogel ve İbn-i Haldun'a dayandırmaktadır.[147] Buna göre, Osmanlı devleti mensubu bulunduğu diğer Doğu toplumları gibi despotluk veya Doğu ve İslam devletleri modeline mensuptur. Doğu toplumlarında baştaki yöneticiler değiştiği, devletler kurulup yıkıldığı halde, toplum yerinde saymaktadır. Sistem durgun ve aynı düzenin sürdürülmesine hizmet etmektedir. Günümüzdeki anlayışın tersine düzenin değişmesi, bozulması, fesatlık anlamına gelmektedir. Sistemin görevi bu bozulmayı engellemek, değişmeye meydan vermemek ve düzeni aynen korumaktır. Devletin temel yaklaşımı evrim, devrim değil, değişmeyi önlemek üzerine yapılandırılmıştır.[148]

Berkes'in Doğu Despotizmi veya "ceberut" dediği Osmanlı sisteminde devlet ve hükümet herhangi bir sınıfa dayanmaz; sınıfların istek ve çıkarlarını temsil etmez.[149] Osmanlı ile ilgili genel kanı, yönetimin sınıflara değil, sınıfların devlete dayanıyor olmasıdır. Bu yapı, Batı toplumları ile tamamen zıt bir durumu göstermektedir. Osmanlı'da devlet efendi ve babadır. Yönetime halkı karıştırmaz. Bu ne-

---

144 A.g.e., s. 57.

145 A.g.e., s. 67.

146 Berkes, **Türkiye İktisat Tarihi**, 1. Cilt, 1976, s. 13-14.

147 Türkiye'de Niyazi Berkes'ten başka birçok sosyolog İbn-i Haldun'un görüşlerinden etkilenmiştir. Bunlar arasında Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Orhan Türkdoğan, Eyüp Kemerlioğlu, Ümit Meriç gibi sosyologları saymak mümkündür.

148 Berkes, **Türkiye İktisat Tarihi**, 1. Cilt, 1976, s. 14-15.

149 A.g.e., 1969, s. 55.

denle devletle halk arasında büyük bir ayrım vardır. Devlet, halkı yönetimden ayrı ve uzak tutarak düzeni sürdürür.[150]

Osmanlı'yı despotik sistem kapsamında tanımlayan Berkes'e göre, despotizm hukuk kurallarından yoksun, tüm keyifle güdülen bir rejim anlamına gelir. Bu anlamıyla despotizm ya da padişahlık rejimini feodalizmden, teokrasiden, tiranlık yönetiminden ayrılır.[151] Berkes'in burada despotizm ile ilgili görüşleriyle yukarıda, Osmanlı'nın otokrat olmadığı, hükümdarın ülkeyi istediği gibi, keyfi yönetme yetkisinin bulunmadığı yönündeki görüşleri çelişmektedir.

Niyazi Berkes, "altı yüz yıllık Osmanlı İmparatorluğu'nun hep aynı özelliklere sahip olmuştur" gibi bir değerlendirme yanlışlığına düşmez. Berkes, İbn-i Haldun'un devletlere ömür biçen teorisinin Osmanlı'yı açıklama konusunda yetersiz olduğunu görür. Doğu devlet yapılarında görülmeyen büyük ve hatta istisna denecek bir başarıya sahiptir.[152] Fakat aynı Berkes, Osmanlı'yı açıklamaya çalışırken yine de İbn-i Haldun'un geliştirdiği görüşleri referans alır. İbn-i Haldun'a göre, devlet doğar, büyür, yaşlanır ve ölür. Buna karşın toplum olduğu yerde kalır. Toplumun yerinde kalışı ile devletin hep aynı süreci tamamlaması arasında birbiriyle sıkı bir bağlantı vardır.[153] İbn-i Haldun'un teorisini esas alan Berkes, Osmanlı tarihini dört dönem üzerinden açıklamaya devam eder: Doğuş ve kuruluş dönemi, düzeni sürdürme dönemi, düzenin bozuluş dönemi ve yeniden bir düzen kurma dönemi. Osmanlı, son dönemlerinde Doğu devletlerinin izlediği siyasal yörüngeden ayrılmak zorunda kalmış; özellikle Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar geçen süreçte Doğu sisteminden büsbütün uzaklaşmıştır.[154]

İbn-i Haldun'un Doğu ve İslam devletleriyle ilgili gözlemlerine büyük bir önem veren Berkes, Osmanlı Devleti'nin tarihini İbn-i Haldun'a göre açıklamaya, onun şablonunu Osmanlı'ya uygulamaya çalışmıştır. İbn-i Haldun'un bu şablonu, onun deyimi ile yasası, Osmanlı'ya birebir uymaktadır. Buna göre, Doğu ve İslam devletleri; doğar, büyür, yaşlanır ve ölür. Osmanlı ile Doğu ve İslam devletlerinde aynı temel yasa işlemektedir. Berkes'e göre, Osmanlı Devleti'nin kapıkullarına dayalı Doğu despotizmine ait özelliklerinin tümüyle netleşip sisteme egemen olması Fatih Sultan Mehmet ile, yani işleyen sosyal yasanın ikinci aşamasında gerçekleşmiştir.[155] İbn-i Haldun'dan Berkes'in aktardığı bu yasaya göre, Osmanlı devleti; Fatih Sultan Mehmet'e kadar birinci aşamada, İstanbul'un alınmasından Kanuni Sultan Süleyman'ın egemenliğinin sonuna kadar ikinci aşamada, III. Murat zamanından başlayarak devlet kurumlarındaki iç çatışmaların belirginleştiği döneme kadar üçüncü aşamada ve iç çelişkilerin çözülemeyecek, eski düzene zorla dönme veya Doğu devlet geleneğinden ayrılma girişimleriyle son aşamadadır.[156]

---

[150] A.g.e., 1969, s. 41-43.
[151] Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 23.
[152] Berkes, **Türkiye İktisat Tarihi I**, 1969, s. 112.
[153] A.g.e., 1976, s. 14.
[154] A.g.e., 1976, s. 17-23.
[155] A.g.e., 1976, s. 22.
[156] A.g.e., 1976, s. 14-22.

Kısaca, Niyazi Berkes, Osmanlı'yı Doğu toplumlarının da dâhil olduğu, Doğu despotizmi yaklaşımı içerisinde değerlendirir. Buna göre, baştaki yöneticiler değiştiği halde, toplum yerinde saymaktadır. Osmanlı hiçbir sosyal sınıfa dayanmadığı gibi, yönetici kesimlerle üretici kesimler de birbirlerinden tamamen ayrıştırılmıştır. Devlet halka veya sınıflara değil, halk devlete dayandırılmıştır. Günümüz anlayışı ile durgunluk gibi algılanan güçlü kurumlar ve örgütlerle düzenin uzun ömürlü olması sağlanmıştır. Siyasal açıdan Doğu Despotizmi'nin en gelişmiş örneğini teşkil eden Osmanlı,[157] ekonomik açıdan "kapitalizm öncesi emtia üretimi ekonomisi"ne dayalı bir yapıya sahip olmuştur.[158]

Osmanlı'da Din-Devlet-Toplum İlişkileri ve Müslümanlık

Niyazi Berkes, Osmanlı'ya ve Müslümanlığa ait yazılarında, Osmanlı'yı ve Müslümanlığı ortalama aydın ve sosyologlar gibi saldırgan, mahkûm edici, küçümseyici bir üslupla değil, tarihsel özellikleri, tarih içerisindeki yeri ve önemi çerçevesinde, bilimsel bir yaklaşımla, din toplum ilişkilerinin boyutlarını genişlik ve derinlikle inceler.[159] Berkes, Müslümanlığın devlet yönetimindeki yerini, Osmanlı'nın nüfus yapısı, komşuları, uluslar arası ilişkileri bağlamlarını da hesaba katarak ele alır. Dolayısıyla başta Hıristiyanlık olmak üzere Osmanlı yönetiminin diğer dinlerle, daha doğrusu tebaası olan diğer din mensupları ve onların kurumlarıyla olan ilişkilerini anlamaya çalışır. Berkes, Osmanlı'daki din-devlet ilişkileri ile Batı'daki din-devlet ilişkileri arasındaki farklılıkları da belirlemeye çalışır.

Niyazi Berkes zaman zaman İslam dini ile Hıristiyan dinini karşılaştırır ve İslamiyet'in sosyal açıdan daha gelişmiş bir din olduğunun altını çizer. Bunun nedeni olarak Osmanlı toplumunda yayılmış olan İslamiyet'te Tanrı, Tanrıoğlu gibi soyut bir din anlayışının gelişmemiş olduğunu gösterir. Hıristiyanlık'taki anlamda bir teoloji, bir kilise örgütü, halktan ayrı bir ruhban ikilciliği gelişmemiştir; din adamları hiyerarşisi de hiçbir Müslüman ülkede ve tarihte görülmemiştir.[160] Berkes, Türklerin İslamlığının sadece Hıristiyanlık geleneğinden ayrı olmakla kalmadığını, İslam dünyasının birçok bölgesinde geçerli olan din anlayışından da ayrıldığını belirtir. Türk halkının İslam anlayışında, Orta Asya geleneğinin etkisiyle Ortodoks Sünni sayılmayan tarikatlar belirleyici olmuştur.[161]

Berkes, özellikleri açısında Hıristiyanlıkla Müslümanlık arasında büyük farklılıkların bulunduğunu söyler. Ancak bizdeki aydınlar bilgisizliklerinden, cahilliklerinden dolayı tüm dinleri birbirine karıştırırlar. Osmanlı'daki durumu Fransa'ya benzeterek, Türkiye'de din-devlet ilişkilerini ele aldıkları zaman, ikisi arasındaki durumun Türk toplumunun gelişimini engellediği gibi bizim gerçeklerimize uy-

[157] Coşkun, "Niyazi Berkes Üzerine", s. 78.
[158] Niyazi Berkes, **Türkiye İktisat Tarihi I**, 1969.
[159] Niyazi Berkes'in sosyoloji yaptığı dönemler açısından bu tutumu takınabilmesi oldukça önemlidir.
[160] Berkes, **Atatürk ve Devrimler**, s. 111.
[161] A.g.e., s. 112.

mayan sonuçlar çıkarırlar.[162]Müslümanlığın Hıristiyanlığa göre toplum ve devlet işlerindeki bütünleştiriciliği gibi olumlu yanları olduğu yönünde bir değerlendirme içerisinde olan Berkes, Hıristiyan mezheplerinin birbirleriyle ve Osmanlıyla ilişkileri konusunda yorum yapar; Osmanlı'nın Ortodokslara kazandırdığı yeni haklar, unvanlar, otonomi ve evrensellik konusunda bilgi verir.

Berkes, Türkiye'nin yaşadığı çağdaşlaşma sorunlarının Osmanlı tarihsel mirasından kaynaklandığını belirtir. Türkiye'de tarihsel ve sosyolojik açıdan, dinsel gelenek karşısında laikliğin gelişimi, Hıristiyanlıkta olduğundan farklı yollardan yürümüştür. İslam geleneğinde din, Hıristiyanlıktan farklı olarak, kendine özgü ve devletten ayrı, onun yanında ya da onun karşısında, hatta onun üstünde bir örgütleniş olarak gelişmemiştir.[163] Berkes'e göre, siyasi otoritenin uygulamaları ile biriken kurallar Osmanlı'da şeriat denilen bir tür özel kişi hukuku oluşturmuştur. İslam'da hukuku din yapan dinin kendisi değil, devlettir.[164] "Kuran ne dünyadan çekilme ne de dünyayı itme, devirme öğretisidir. Dünyasal bir topluma seslenme yanlısıdır."[165]

Berkes, İslam'ın dünyaya dönük bir din olmasının şeriat'a yansıyarak, dinin dünya işlerindeki rolünü artırdığını belirtir. Ancak din bir süre sonra toplumsal değişmenin gerisinde kalınca, gelişmeleri reddederek kapalı bir sistem içerisine hapsolmuştur. Bir dönem içinde her sorunu çözümleyen din, bir başka dönemde, bir sistem olmaktan çıkıp, yeni toplumsal değişimleri karşılayamaz hale gelmiş, esnekliğini yitirerek kapalı ve dünya sorunlarının dışında kalmıştır. Bu durumun ortaya çıkardığı sonuç, her değişmenin şeriat karşısında değişmez bir din kuralına bağlanması olmuştur. Din dışı sayılabilecek alanlarla din arasında çatışma ortaya çıkmış, dinden uzaklaşma biçimi dinsizlik olarak görülmüştür. Bu karmaşayı, çatışmayı, yıkılmayı, çöküşü önlemek adına din ile devlet işleri zorunlu bir şekilde ayrılarak devlet yok olmaktan kurtarılmıştır.[166]

Ekonomik gelişmeyle din-gelenek sorunları arasındaki ilişki Berkes'te ters orantılı olarak görülür. Eğer ekonomi gelişiyorsa din-gelenek zayıflar. Berkes klasik Ortodoks-Marksist bir anlayışa sahip değildir. Belki tam olarak Weberyan da değildir. Ancak ekonominin ve dinin-geleneğin toplumsal yapıdaki başatlığını, çalışmaları aracılığı ile ortaya koymaktadır. Ancak dinin-İslamiyetin olumsuz etkileri itibariyle Weber'in İslamiyet'e yönelik değerlendirmelerini haklı çıkaracak yorumlar yapmaktadır.

Din-Müslümanlık toplum ilişkileri konusunda Berkes, aydınların Müslümanlığı laiklik açısından Hıristiyanlıkla karşılaştırıp Batılı kalıplar çerçevesinde Müslümanlığı yanlış değerlendirdiklerinin altını çizmektedir. Yine Berkes, Türklerin din anlayışlarının diğer toplumlarda görülen Sünni Ortodoks İslam anlayışı ile bi-

[162] Berkes, **Teokrasi ve Laiklik**, s. 114.
[163] A.g.e., s. 75.
[164] A.g.e., s. 16.
[165] Niyazi Berkes, **Felsefe ve Toplumbilim Yazıları**, Adam Yayınları, İstanbul, 1985, s. 59.
[166] Berkes, **Teokrasi ve Laiklik**, s. 20-22.

rebir örtüşmediğini belirtmektedir.

Osmanlı Klasik Sisteminden Batı Bağımlılığına

Niyazi Berkes, kapitalizm öncesi emtia üretimine dayalı, tarım ile basit el zenaatlarını içinde birleştiren bir ekonomik yapıya sahip olan Osmanlı siyasal-sosyal-ekonomik düzeninin, sisteminin 17. yüzyıldan itibaren bozulmaya, aşınmaya başladığını, bozulmaya başlayan ana unsurların 18. yüzyılın sonlarından itibaren ama özellikle 19. yüzyılda peyderpey kaldırıldığını belirtir.[167] Osmanlı klasik düzeninin bozulması, içyapıda yeni sosyal güç unsurlarını, ayan ve ağaları ortaya çıkarmış; halk ve özellikle köylü yavaş yavaş padişahın reayası olmaktan çıkıp derebeyin, ağanın, âyanın kiracısı, ortakçısı, yarıcısı, bazı yerlerde serfi olmuştur. Bir başka ifadeyle, düzenin-geleneğin bozulması, bir yandan büyük çiftliklerin kurulmasına, diğer yandan Müslüman olmayan kesimler arasında paralı iş adamı sınıfı gelişmeye başlamıştır.[168]

Berkes, Osmanlı klasik düzeninin bozulmasına rağmen iki yüz yıl ayakta kalışının dış ve iç nedenlerini de göstermeye çalışır. Osmanlı düzeninin bozulmasına rağmen ayakta kalabilmesinin dış nedenleri arasında; (a) Osmanlı'nın etrafında ondan daha güçlü bir militer yapının oluşamaması, (b) Avrupa kolonyalizminin Osmanlı ülkelerinin ötelerinde, dünyanın daha bakir, sömürüye elverişli ve zengin doğal kaynaklara sahip bölgeleriyle meşgul olması, (c) Batılı güçlerin Osmanlı'nın daha da zayıflamasını beklerken birbirleriyle olan çatışmalarında kendileri için en uygun zamanı kollamaları, (d) kapitalizmin daha da güçlenerek denetimi tam olarak sağlamak adına emperyalist aşamaya erişmeyi beklemeleri gösterilir. İç nedenler olarak da; devletin ve toplumun ayrı ayrı direnme ve değişme gücüne sahip oluşu üzerinde durulur.[169]

Osmanlı'nın çöküşünde, çökerken uzun bir süre daha ayakta kalmasında, Batılı devletlerin yarışma ve saldırılarıyla birlikte, dinlerin yarışma ve saldırıları da etkili olmuştur.[170] Batı'nın 19. yüzyıldan itibaren Türklere biraz yardım yaparak imparatorluğun önemli yerlerini kendi eline geçirene kadar Moskofların oralara sokulmasını önlemeye çabaladığını belirten Berkes, Batı'nın aynı anlayışının bugün de değişmediğini, ancak bu gerçeği Batıcıların değil, gericilerin görebildiğini, bunun etkisiyle Batılılaşmaya daha da güçlü karşı çıktıklarını, reformcuların "gâvurlara satılmış" kimseler olduklarını kanıtladıklarını yazmaktadır.[171]

Devlet 19. yüzyılda her açıdan Batılı büyük ülkelere bağımlı hale gelmiş; Batı'nın çıkarlarını temsil eden iç ve dış takımlar elinde oyuncak olmuştur. Devleti idare edenler birbirini kıskanan, birbirine ve padişaha karşı bir yabancı elçiye

---

[167] Berkes, **Türkiye İktisat Tarihi**, II. Cilt, s. 323-324.
[168] A.g.e., s. 336-341.
[169] A.g.e., s. 211-213.
[170] Berkes, **Teokrasi ve Laiklik**, s. 115.
[171] Niyazi Berkes, **Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler**, Yön Yayınları, İstanbul, 1965, s. 16-17.

arkasını dayayan takım ve bakanlardan oluşmaktadır.[172] Uyducu politikalar Tanzimat ile birlikte tüm boyutlarıyla ortaya çıkar. Osmanlı artık ne İslam devleti, ne Türk devleti, ne de modernleşmiş laik bir devlettir. Kırım Savaşı'ndan sonra ise ekonomik faaliyetler Rum ve Ermenilere terk edilmiş ve gayrimüslim kesimlerde Müslümanların aleyhine bir kapitalleşme başlamıştır. Batı diplomasisinin yarattığı uyducu politikalar ve bu politikaları savunan Osmanlı aydınlarının kafası da oldukça karışık hale getirildiğinden başarılı bir çözüm üretmeleri mümkün olmamıştır. Osmanlı'nın dışa bağımlı hale gelmesinde aydınların önemli rolü vardır. Osmanlı aydınının devlet karşısındaki kötürümlüğü, reform adına yapılanların Avrupa büyükelçiliklerinin veya hükümetlerinin baskılarıyla iş gören bakan paşaların belirsiz kararlarıyla gerçekleştirilmiştir. Örneğin Reşit Paşa'nın akıl hocası Lord Palmerston'dur.

Berkes'e göre Osmanlı'da iddialı Tanzimat reformlarına rağmen Müslüman halk, 1850'lerden 1870'lere doğru daha da olumsuz durumlara düşmüştür. Osmanlı yönetimi altında bulunan veya bulunmayan Müslümanlar 19. yüzyılın ikinci yarısında Batı dünyasının ya tamamen ya da kısmen siyasal ve / veya ekonomik egemenliği altına girmiş, bu durum karşısında Müslüman toplumlar Batı'nın baskısına karşı kurtuluşlarının ancak din yolu ile olabileceğine, dine dayanarak direnebileceklerine inanmaya başlamışlardır. Bu görüşün gelişmesinde Batı dünyasının İslam dinine düşman oluşu önemli bir rol oynamıştır. Müslüman toplumların başında bulunanlar da Hıristiyan yöntemlerini uygulama yoluna girmişler; kurtuluşu dine sarılmakta görmüşlerdir. Bu anlayışa bağlı olarak İslam birliği fikri, yani Panislâmcılık denen bir akım ve ideoloji meydana gelmiş ve bu anlayış Cumhuriyet'e kadar birçok yazar, şair, devlet adamı üzerinde etkili olmuştur.[173]

Berkes'in Türkiye'deki aydınlara yönelik gözlem ve değerlendirmeleri çarpıcıdır. Ona göre, Batıcılaşma sürecinde oluşturulan okullarda yetişen aydınların birinci özelliği önceki dönemin fikir geleneğinden kopması, ikinci özelliği ise diğer Müslüman toplumlara kıyasla daha laik bir renk kazanmış olmasıdır. Bu iki özelliğin olumlu ve üstün yanları olduğu gibi olumsuz yanları da vardır. Bunlardan birincisi, aydının tarihine yabancılaşması; ikincisi, geleceğini devletin geleceğine bağlamasıdır. Yine, Osmanlı aydınının devlet karşısındaki kötürümlüğü, reform adına yapılanların aydınların düşün ürünü olarak değil, Avrupa büyükelçiliklerinin veya hükümetlerinin baskılarıyla iş gören bakan paşaların belirsiz kararlarıyla yapılmış olmasıdır. Bu çeşit yenilikler veya reformlar toplumu modernleştirmemiş, sadece memleketi Batı devletlerinin yemliği haline getirmiştir. Batılılaşma sürecinde her şey birbirine karışmış, ikiye bölünmüş, aydınlar birbirine ters iki gruba ayrılmıştır. Bir yanda din, şeriat, gelenek övülüyor; harıl harıl maddiyyum ve dehriler aleyhine reddiyeler yazılıyor; öbür yandan da Batı hayranlığı, materyalizm ve ateizm gelişiyor. Her şey ikiye bölünmüş; biri alaturka, öteki alafranga. İkinci yönün ürünleri alabildiğince halktan uzaklaşmış, hatta halk karşıtı. Bunun

[172] Berkes, **Atatürk ve Devrimler**, s. 34.
[173] A.g.e., s. 163-164.

en tipik örneği sinirli, hırçın, karamsar, toplumdan utanç duyan Batıcı "Servet-i Fünun" edebiyatçı tipidir.[174] *"Öyle bir iç çelişki var ki, şeyhler ve dervişlerle halka giden rejim memleketin kaynaklarını ve gelirlerini Batı'ya rehin verirken, alafranga edebiyatla halktan uzaklaşan ilerici aydın Türkiye'yi sömürecek Batı devletlerine hayran!"*[175]

Berkes, Batıcılaşma döneminin ideolojileri olan Osmanlıcılık, İslamcılık ve Milliyetçiliğin Batı kaynaklı olduğu bilincinde olan bir sosyologtur. Bu bağlamda, İslamcılıkla ilgili yazdıklarına baktığımızda, Panislâmcı siyasetin emperyalizmin çıkarlarının bir ürünü olduğunu; bu siyasetin İngiliz ve Alman emperyalizmi tarafından açıktan açığa desteklediğini belirtir. Bunların amacı bir çeşit Müslüman papalığı yaratmak ve bu papalığı etkileri altına almaktır. Geri kalmış toplumların din yoluyla kendilerine karşı direnişinden emperyalistlerin hiçbir korkusu yoktur. Anti-emperyalist devrimciler arasında bu gerçeği bütün açıklığı ile anlayan ve onunla mücadele eden tek lider Mustafa Kemal olmuştur.[176]

Osmanlı'nın Batıcılaşma siyasetiyle birlikte başlatılan Batı uyduculuğu süreci, Mustafa Kemal'in Cumhuriyet'i kurması ve yürüttüğü devrimlerle sona erdirilmiştir. Cumhuriyet'in kuruluşu ve Mustafa Kemal Atatürk'ün iktidar yıllarını bağımsız bir dönem olarak değerlendiren Berkes, Türkiye'nin tekrar 1938'den ve özellikle 1945'ten sonra Batı'ya bağımlı hale getirildiğini söyler. 1945'in sonlarından itibaren yaşadıklarını, yıllar sonra, İsmet İnönü dönemine karşı sert eleştiriler şeklinde dile getiren Berkes'e göre, İnönü devrimci değil, Tanzimat dönemindeki uyducu politika geleneğinin devamcısıdır.[177] Mustafa Kemal'den sonra "bağımsız Türkiye" amacı terk edilmiş ve ülke tekrar büyük bir gücün desteği olmadan yaşayamaz duruma düşürülmüştür.[178] Berkes'e göre, II. Dünya Savaşı'nın başlaması, bir başka ifade ile İnönü'nün Cumhurbaşkanı olmasıyla birlikte Türkiye'deki devrimci süreç de bitmiştir. II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Nazi Almanya'sının Yakın Doğu'ya doğru başlayan ekonomik hegemonyası, bazı çıkar gruplarını harekete geçirmiş ve azgın bir milliyetçilik akımı ortaya çıkmıştır. Bu akım Kemalist devrimciliğe düşmandır. Atatürkçülüğü savaş yıllarının kargaşası içerisinde halkın, gençliğin gözünden düşürmeyi başarmıştır.[179] II. Dünya Savaşı koşullarında dış çıkarların oltalarına bağlı bir burjuva sınıfının doğduğunu belirten Berkes, bu sınıfın Batı'ya bağlanmadan, Batı'ya borçlanmadan, Batı'dan dilenmeden, ulusal gelişmenin her sorununu Batı çıkarlarına göre bir çözüme kavuşturmadan bu ulusun yaşayamayacağı teorisine sarıldıkları iddiasındadır.[180] İsmet İnönü'yü tipik

[174] Berkes, **Felsefe ve Toplumbilim Yazıları**, s. 247-254.

[175] A.g.e., s. 255.

[176] Berkes, **Atatürk ve Devrimler**, s. 165-166; 187.

[177] Bu sert eleştirilerin kökeninde elbette duygusal nedenler de bulunmaktadır. Zira Niyazi Berkes ve arkadaşları CHP'nin iktidarda, İnönü'nün Cumhurbaşkanı olduğu bir dönemde üniversiteden uzaklaştırılmış, her biri bir tarafa savrulmuştur.

[178] Topses, **Niyazi Berkes'in Sosyoloji Anlayışı**, s. 108.

[179] Berkes, **Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler**, s. 4.

[180] A.g.e., s. 6.

bir faşist şef, CHP yi de tipik bir faşist parti olarak nitelendiren Berkes,[181] II. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'de ırkçılık ve Turancılık gibi ilkel ideolojilerin desteklendiği konusunda ısrarcıdır.[182] Ancak bu eleştirilerin yaşananlardan yıllar sonra yapıldığına dikkat etmek gerekir. Zira o yıllarda, eşi Mediha Berkes ile Köy Enstitüleri'ne yaptıkları gezilerin izlenimlerini yazan Berkes'ler, enstitülerde uygulanan eğitim yöntemlerinden övgü ile söz etmişler; bu gençlerin aydın ve rasyonel kafalı, girişimci gençler olarak yetiştirildiklerini belirtmiş; kendi insan profilleri ile enstitü gençleri arasında paralellik kurmuşlardır.[183] Bu görüşler, o tarihte, İnönü dönemi politikalarının en azından bir kısmının övgüsü anlamına gelmektedir.

Kısaca, Niyazi Berkes'e göre, Mustafa Kemal Atatürk'ten sonra İsmet İnönü ve Adnan Menderes yönetimleri, "bağımsız Türkiye" amacını terk ederek devleti tekrar büyük bir gücün desteği olmadan yaşayamaz duruma düşürmüşlerdir.[184]

Batı'ya Rağmen Batılılaşmak: Kemalizm'in Çağdaşlaşma Anlayışı Ve Sekülerizm

Kemalizm'in önemli yorumcularından olan Niyazi Berkes, Cumhuriyet devrimlerinin kurumsallaştırıldığı 1930'lu yıllardan itibaren Kemalist ilkelere, özellikle laiklik ve çağdaşlaşma konularına ilgi duyan ve bu ilgisini yaşamı boyunca genişleterek sürdüren bir sosyologtur.[185] İlerlemeci bir sosyoloji anlayışına sahip olan Berkes, Osmanlı tarihinin son döneminde meydana gelen değişmeleri çağdaşlaşma yönündeki "çarpık" gelişmeler olarak değerlendirmiş; Türk çağdaşlaşmasının bazı iniş çıkışlara rağmen tarihsel açıdan hep ileriye doğru gittiği görüşünü öne sürmüştür.

Kemalizm'in neliği üzerine derinlemesine kafa yoran Berkes, başka yazar ve politikacıların Kemalizm yorumları üzerinde de durmuş ve yapılan bazı tanımları gülünç bulmuştur. Berkes'e göre, CHP içinde onu faşizme, sosyalizme benzetmeye veya sosyalizm olduğunu, sınıfsız bir toplum düzeni kurmak isteğini söyleyenler vardır. Bunlar, Kemalizm'in kendisini değil, kendi ideolojik anlayışlarına uygun taraflarını bulma ya da Kemalizm'i bilinen ideolojilere göre yorumlama çabalarıdır. Oysa Kemalizm bir ideoloji değil, tarihsel bir olay ve bu olay üzerinden yapılandırılan bir görüştür. Çağdaşlaşma çığırıdır. Kemalizm ne bir burjuva ideolojisi, ne de sosyalizmdir; bunların üstündedir.[186]

Kemalizm'i tanımlama çabalarına ilişkin olarak Berkes'in öne sürdüğü bu eleştirilerden hareketle diyebiliriz ki, Cumhuriyet'in ilanından günümüze başta Niya-

[181] Kurtuluş Kayalı, "Niyazi Berkes (1908-1988)", **Türkiye'de Sosyoloji I**, Phoenix Yayınları, Ankara, 2008, s. 745.

[182] Topses, **Niyazi Berkes'in Sosyoloji Anlayışı**, s. 109.

[183] Mediha-Niyazi Berkes, "Toprağın Çocukları", **Yurt ve Dünya**, Sayı: 14, Şubat 1942.

[184] Topses, **Niyazi Berkes'in Sosyoloji Anlayışı**, s. 108.

[185] Fahrettin Altun, "Niyazi Berkes ve Eserleri Hakkında", **Literatür Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 1, 2004, s. 454.

[186] Niyazi Berkes, **Türk Düşününde Batı Sorunu**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975, s. 94.

zi Berkes ve İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu olmak üzere pek çok sosyolog Kemalizm'i benimseyip açıklamaya çalışmıştır. Bu sosyologların bir kısmının Kemalizm'e yakın durarak, onu kendi dünya görüşü çerçevesinde yeniden şekillendirmeye, evirmeye, biçimlendirmeye uğraştıklarını söyleyebiliriz. Ancak hiç kimsenin Niyazi Berkes'in Kemalist devrimleri açıklama adına sergilediği çabayı, "doğru" teorik yorumu ortaya koyamadığını, etkili değerlendirmeler yaparak sosyolojide kalıcı olamadığını belirtebiliriz.

Berkes'in Kemalist çizgisinin biçimlenmesinde birçok faktör etkili olmuştur. Bunlar arasında onun geldiği coğrafya, aile yapısı, ailesinin siyasi duruşu, eğitimi, gözlemleri önde gelen etkenlerdir. Zira bir sosyal bilimcinin, bilim insanının toplumsal ve siyasal bakış açısının şekillenmesinde yetiştiği kültürel, dinsel, etnik ve sınıfsal çevre ve daha birçok başka değişken önemlidir. Hele Türkiye'de Alevi-Sünni, işçi-memur, köylü-şehirli veya gecekondulu, dar gelirli-zengin ve benzeri ortam veya ortamlarda yetişmek, alınan eğitim, eğitimin alındığı okul türü gibi pek çok faktör kişinin görüşlerinin şekillenmesinde etkilidir. Görüşlerimizin, duruşumuzun, Cumhuriyet devrimlerine bakışımızın biçimlenmesinde bunlar etkili faktörlerdir. Niyazi Berkes, bu bağlamda, Kıbrıs'lı, İttihat ve Terakki'nin 1908 koşullarında "devrimci" önderlerine hayranlık duyan, çocuklarına onların adlarını koyan -Enver ve Niyazi- bir aileden gelmektedir.[187] Kemalizm'in İttihatçı çizginin devamı olması gibi, Niyazi Berkes de İttihatçı eğilimler taşıyan bir ailenin Kemalist oğludur. Bir de Kıbrıs kökenli Türklerin Türkiyeli Türklere göre modernlik algılarını, Batı'ya yakınlıklarını buna ekleyince Berkes'in görüşlerinin şekillenmesindeki değişkenlerin bir kısmını ortaya koymak mümkün olmaktadır. Bu bağlamda Berkes'in aileden getirdiği kişisel birikimleriyle Kemalist devrimin ruhu örtüşmektedir. Kemalizm'i sola kaydıran çizgisine, Yön Hareketi'nin "milli" ve bağımsız Kemalizm anlayışına ulaşılmaktadır.

Yine Yön Hareketi'nin ekonomide devletçi ve milli görüşleriyle paralel düşüncelere sahip olan Berkes, o dönemde özellikle yabancı sermayeye ilişkin görüşlerini, Kemalist yorumu doğrultusunda ortaya koymuştur. Berkes, yabancı sermaye konusundaki görüşlerini şöyle özetler: Yabancı sermaye ülkeyi bağımlılığa götürür. Yabancı sermaye yatırımları, bir ulusal ekonomi planına göre değil, kâr etmek için yapılır. Yabancı sermaye yatırımlarının sağlayacağı tarım ve endüstri gelişmeleri de modern ulusal ekonominin tarımsal ve endüstriyel gelişimini ve modern toplum kalkınmasını sağlamaz.[188] Türk halkının büyük çoğunluğunun içine düştüğü yoksulluktan kurtarılması için alınacak önlemler, yapılacak reformlar, yabancı çıkarlarına göre değil, Türk halkının durumunun iyileşmesi açısından yapılmalıdır.[189]

Özel girişim kapitalist ekonominin işleyebilmesi için, toplumun ödediği mil-

[187] Niyazi Berkes, **Unutulan Yıllar**, Yayına Hazırlayan: Ruşen Sezer. 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1977, s. 33.

[188] Berkes, **Türk Düşününde Batı Sorunu**, s. 55.

[189] A.g.e., s. 83.

yonlarca vergiyi kendi çıkarına yarayacak yolda kullanmak ister. Bunu gerçekleştiremezse yabancı sermaye ile birlikte yapmayı "Batı medeniyetçiliği" adı altında meşrulaştırır. Bu çekirdeğin etrafında, toplumun ufak bir parçasını oluşturan Batılılaşmış bir kast, onun etrafında da halkın kendisinden oluşan bir çeşit modern "reaya" ayrımı gelişir.[190] Geri kalmış toplumun içinde yaşamaktan ayrılmanın yolu olan tüketim maddeleri düşkünlüğü Batılılaşmış sınıf gençlerinin, kadınların kafalarında bir devrimsel değişiklik yaparak onları toplumdan koparır.[191]

Niyazi Berkes, Batı merkezli ve tek doğrultulu gelişme ve az gelişme anlayışı üzerinden şöyle bir saptama yapmaktadır: Gelişme konusunda iki peşin yargı bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, gelişmenin sadece kapitalist ekonomi yönünde olabileceği; ikincisi, Batı dışı toplumların, Avrupa toplumlarının kapitalizme geçmeden önceki aşamasında oldukları fikri. Bu anlayışa, daha sonra üçüncü bir görüş daha katıldı. Evrim aşamaları yasasına göre gelişme kapitalizm yönünde olmakla beraber, geri kalmış toplumlar sosyalist yöntemleri uygulayarak feodalizmden sosyalist aşamaya geçebilirler. Bu evrim yolu ile değil, devrim yolu ile olabilecek bir şeydir. Bu anlayış, az gelişmiş toplumları, Avrupa'da olduğu gibi, kapitalizmden önceki feodalizm aşaması içinde olduklarını kabul ettikleri anlamına gelmektedir.[192] Berkes'in belirttiği gibi, dönemin pek çok sosyoloğu bu görüştedir. Ülkenin kalkınmasıyla ilgili olarak ortaya atılan "devrim" yolu ile gelişme görüşünü kullanarak, Batı'dan hazır kalıplar alınarak, toplumun açıklanması, sorunlarına çözüm bulunması anlayışını eleştiren Berkes, bu konudaki eleştirilerini şöyle sürdürür: Okumuşlar, hazır şema ve formüller varken tarihin örümcekli ağlarına bulanmayı gerekli görmezler. Bu anlayış, çeşitli toplumların farklı özelliklere sahip olabileceklerini, içyapılarını, etkileşimlerini hesaba katmamaktadır. Bu anlayış, tüm umutları Batı'ya bağlamaktadır.[193]

Berkes'in Kemalist teorideki yerini ortaya koymaya çalışan bu değerlendirmelerden sonra onun Kemalizm'i merkeze alan görüşlerini incelemeye geçebiliriz. Cumhuriyet öncesi Batıcılaşma çabalarını başarısız ve emperyalizmin hizmetine koşulmak olarak gören Berkes, Mustafa Kemal'in süreci kontrol altına aldığı döneme kadarki gelişmeleri şöyle özetler: Osmanlı 18. yüzyıldan itibaren bir yandan aşınmaya, diğer yandan çağdaşlaşmaya giden yolun önünü açmış; devlet, çağdaş Batı'ya yönelerek gücünü modern yöntemlere göre biçimlendirme, teknoloji ve ekonomiyi güçlendirme yönünde denemelere başlamıştır. Nizam-ı Cedit hareketi, bu yönde iyi bir başlangıçtır. III. Selim'in öldürülmesiyle kesintiye uğrayan süreç, II. Mahmut ile yoluna devam etmiş ve çeşitli aşamalardan, II. Abdülhamit duraklarından, geçerek Cumhuriyet'e ulaşmıştır. Cumhuriyet'e gelinceye kadar, özellikle Tanzimat Batıcılaşması ile emperyalist Avrupa oryantalistleri, ajanları, okulları, işbirlikçi Osmanlı paşaları aracılığıyla uyducu politikalar yürüt-

[190] A.g.e., s. 287.
[191] A.g.e., s. 288.
[192] Niyazi Berkes, "Az Gelişmişliğin Tarihsel Nedenleri", **Yön Dergisi**, Sayı: 182, 23 Eylül 1966, s. 9.
[193] A.g.m., s. 9.

müştür.[194] Cumhuriyet'in kurulması ile bu politikaların da sonu gelmiştir. Türk toplumu Osmanlı rejiminin tam tersi bir yöne çevrilmiştir. *"'Din devleti' görüşüne karşı 'ulus devleti' görüşünün zaferi, çağdaşlaşma yolunda belli bir doğrultuda birbiri arkasına gelecek bir dizi reformların kapısını açmış oluyordu. Bunların başlıcaları... hukuk, eğitim, yazı, dil ve genel olarak yaşam ve kültür alanındaki değişmeler olmuştur."*[195] Cumhuriyet, Osmanlı'nın geleneksel İslam temeli yerine, onun karşıtı olarak ulus egemenliği ve bağımsızlık ilkesine dayandırılmıştır. Devlet, Türk toplumunu çağdaş uygarlık yörüngesine oturtmak adına "yeni yöneliş"i gerçekleştirecek devrimlere girişmiştir.[196]

Türkiye'nin yenileşme çabaları, din ile dünya işlerini ayrıştırma davası Mustafa Kemal ile bitmiş, Batılılaşma tarihindeki iki yüz yıllık bocalama sona ermiştir. Bu süreç Cumhuriyet ile birlikte, laiklik ilkesi kapsamında son şeklini almıştır.[197] Batı uygarlığı önünde paçavrası çıkmış geleneksel düzen kaldırılarak onun yerine bağımsızlık ve ulusallık konulmuştur. Zaten "eski düzen" o haliyle Batı uygarlığını kabul etmiş olsa bile, o uygarlık o toplumun malı olamazdı. Eğer böyle bir şey olsaydı, geleneklerine sarılan sömürgeleşmiş ülkelerin Türk toplumundan daha modern olmaları gerekirdi.[198] Yani Berkes, gelenekleri koruyarak Batı uygarlığının alınamayacağını, alınsa da çağdaşlaşılamayacağı için bağımsız ve gelenek dışı, ulusal kökenli bir düzenin var olması gerektiği iddiasındadır. Diğer yandan Berkes, Batı uygarlığı ile Batı emperyalizminin birbirinden ayrılamayacağını da söylemektedir. Ona göre, Batı uygarlığına selam durulurken, Batı emperyalizmine karşı çıkılamaz. Batı ile savaşırken ona dönmek, ona düşman olmamakla birlikte, onun uydusu olunamaz. Atatürk'ün Batı anlayışı budur. Atatürk devrimciliğinin özü olan, Batı'ya karşı savaşırken, Batı'ya sırt çevirmeme anlayışı, Türk toplumunun yapısında modern çağ gereklerine uyacak değişmelerin zorunlu olduğunu gösterir. Bu zorunluluğun gerekli kıldığı yola girmedikçe, Batı uygarlığı ile Batı emperyalizmi aynı şeylerdir.[199] Atatürk'te, İslamcı, Osmanlıcı, Milliyetçi, Batıcı tarih görüşlerinde görülmeyen bir ulusçu, devrimci, uygarlıkçı tarih anlayışı bulunmaktadır. Bu nedenle Atatürk önceki dönemin uyducu anlayışını benimsememiştir.[200]

Berkes'e göre, Ulusal Kurtuluş Savaşı Batı'nın emperyalist yanının net olarak anlaşılmasını da sağlamıştır. Buradan çıkarılan ders; Türkiye Batı'ya rağmen Batılılaşmalıdır. Türkiye Batı'ya rağmen Batılılaşırsa başarılı olur; Batı'ya karşı gelmedikçe Batı'dan bağımsız olamaz.[201] "İlk defa olarak kurtuluş savaşı döneminde Türkiye'nin baş davasının batıcılık ya da ulusçuluk değil, toplumsal devrimci-

[194] Berkes, **Türk Düşüninde Batı Sorunu**, s. 222.
[195] Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 511.
[196] A.g.e., s. 511-512.
[197] A.g.e., s. 15.
[198] Berkes, **Türk Düşüninde Batı Sorunu**, s. 249-250.
[199] A.g.e., s. 250.
[200] A.g.e., s. 272.
[201] Berkes, **Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler**, s. 20-27.

lik davası olduğu meydana çıkmıştır; batıcılık ve ulusçuluk ancak bu açıdan anlam ve yer almıştır".[202] *"Onun önderliği altındaki ulusal kurtuluş savaşı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman halkları içinde yalnız Türklerin, hem Osmanlı teokrasisine, hem Batı emperyalizmine, hem de Bolşevik komünizmine karşı gelmiş olan tek ulus olduğunu gösterir."*[203]

"Kemalizm devrimi, Mustafa Kemal'in arkasındaki bir avuç ilericilerle, gene bu savaş içinde bulunan büyük bir gericiler kitlesi arasında didişile didişile santim santim koparılmış bir devrimdir."[204] Dolayısıyla, Cumhuriyet içeriye ve dışarıya karşı yürütülen bir aydınlanma ve bağımsızlaşma savaşı sonucu kurulmuştur. *"Kemalizm, yalnız milliyetçilik değil, yalnız milli kurtuluş ve bağımsızlık değil, aynı zamanda bir millet yaratma, onu tarihe ve dünyaya kabul ettirme, onu kendi kendine kabul ettirme ve nihayet onu gelecekte de yaşayabilecek bir varlık olma temelleri üstüne oturtma işidir. Bunsuz bir Türk milliyetçiliği yalnız gülünç olmakla duramaz; aynı zamanda varlığına kimseyi de inandıramaz."*[205]

Kemalizm'in olmazsa olmazları arasında toplumsal devrimcilik, halkçılık, bağımsızlık ilkeleri bulunmaktadır. Toplumsal devrimcilik, halkçılık ilkesinden güç alacak şekilde kurgulanmıştır. Ancak egemen iç ve dış güçler bunu engellemek için her yolu denemişlerdir. Kemalizm'in üzerinde en fazla direndiği ilke ise halkçılık olmuştur. *"Daha savaş sürecinde halkçılık prensibinin saltanat-hilafet rejiminin tanınmaması demek olacağını sezenler olmuştu... Halk hükümetinin niteliğinin belirlenmesi işi, ayrıntılarını bugün unuttuğumuz çok çetin çatışmalar içinde boğulmak istenmiş, ortaya çıkan rejim işte bunların sonucunda kurtarılabilen rejim olmuştur."*[206]

Kemalist dünya görüşü, siyasi anlayışı bağımsızlık ilkesine dayanır. Bağımsız olmadan, ulusal çıkarlar lehine hiçbir karar alınamaz, ulus olarak var olunamaz. Bunu çok iyi bilen ve gören Mustafa Kemal, *"Batıdan bağımsız olmayan hiçbir geri kalmış toplum Batılılaşamaz, ilerleyemez; ister reform ister devrim yoluyla kendine yeni düzen veremez; sele kapılmış bir saman çöpü gibi sürüklenir durur."*[207]

Berkes'e göre, Atatürk devriminin ve ulusal bağımsızlığın temel ilkeleri arasında "milliyetçilik" ve "devrimcilik" de bulunmaktadır.[208] Türk toplumu, Batı uygarlığının kendi kalkınmasına gerekli olan yanlarını, kendi toplumsal yapısını modern bir ulusa yakışacak biçimde onarma amacıyla, kendi bağımsızlığının gereklerine göre uygulamadıkça modern çağ dünyasında bir ulus olarak var olamaz. Bu bağlamda ulusçuluk ve devrimcilik, siyasal ve düşünsel olarak birleştirilmiştir.[209] Ulusal bağımsızlıkla Batılılaşma birbirine karşı iki ayrı şey değildir; ikisi

[202] A.g.e., s. 28.
[203] Berkes, **Atatürk ve Devrimler**, s. 198.
[204] Berkes, **Türk Düşününde Batı Sorunu**, s. 85.
[205] Berkes, **Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler**, s. 145.
[206] Berkes, **Türk Düşününde Batı Sorunu**, s. 86-87.
[207] A.g.e., s 186.
[208] A.g.e., s. 251.
[209] A.g.e., s. 251.

arasında sıkı bir ilişki vardır. Ulusal bağımsızlık olmadan Batılılaşma olamaz. Biri diğerinden ayrılamaz. Ulusal bağımsızlık olmadan Batılılaşma olamayacağı gibi, toplum ölçüsünde değişme olmadan uluslaşma gerçekleşemez.[210]

"Türkler, ırk ve kan üzerine kurulu toplum olmadıkları gibi, din üzerine kurulu toplum da olmamışlardır. Türkün tarihsel varlığı devlet, ordu ve ekonomiye, özellikle endüstri ve tarım üreticiliğine dayanır... onu kendi vatanında, ya da başka vatanlarda ne ırk kurtarır ne de din; sadece Türklükten çıkar. Türk adı üzerine bir sonuca varmayan tartışmaların incelenmesi bize gösterir ki bu adla ne bir ırk, ne bir bencil ümmet vardır. Türklük daima uygar bir toplumun adıdır... Türkler, eski ve ortaçağ tarihlerinde Asya'da, Avrupa'nın ve Afrika'nın bir parçasında hiçbir ırkın, hiçbir kavimin yapmadığı bir işi devlet kuruculuğunu, zenaatçılığı, tarım üreticiliğini yapmakla ayrılmışlardır. Kavimleri, kabileleri, hatta ulusları kan akrabalığı ya da din grupları olmaktan çıkarıp onları endüstri grupları halinde örgütlü birimler olarak kümeleştirmişler; onları, devlet vatandaşlığı içinde apayrı bir düzen kurarak töre yani toplum kanunu altında toplumlardan yapılmış devletler kurmuşlardır. Türk peygamber veya ruhani yaratmamış; kilise ya da papaz çıkarmamış; fakat ordu, devlet, devlet adamı, lonca ve zenaatçıyı tarih boyunca bol bol yaratmıştır... Irkçılık, dincilik, şeriatçılık, mukaddesatçılık gibi şeylere dayandırılmak istenen bir ulusçuluk Türk geleneklerinden yalnız farklı değil, onlara taban tabana zıt şeylerdir; kökü dışarıda bulunan ideolojilerin Türk düşmanlığı yanlarının kopyalarıdır".[211]

Ulusalcı, devrimci ve bağımsız Türkiye'nin geldiği noktada ileriye dönük olarak, bundan sonra en önemli hedefi Batılılaşmak – çağdaşlaşmaktır. Batılılaşma, kendi ifadesiyle çağdaşlaşma yanlısı olan Berkes, bu sürecin problemlerini çeşitli dönemlerde kaleme aldığı eserlerinde birçok boyutu ile tartışmıştır. Buna göre, dünyaya egemen olan bir uygarlığın gidişatından habersiz kalmak, sırt çevirmek, görmezlikten gelmek, ilgisiz bir seyirci gibi kalmak kabul edilemez. Batı uygarlığı ile aramızda bir yazgı birliği bulunmaktadır.[212] *"Atatürk'ün Batı anlayışı sadece 'tek dişi kalmış canavar' anlayışı olmamıştır. Onunla savaşırken ona dönmek, aynı zamanda ona değişik gözlerle bakmak demektir. Gerekli olan, ne Batı peykçiliği, ne de Batı düşmanlığıdır. Kemalist devrimciliğine özgü olan bu 'Batı'ya karşı savaşırken Batı'ya sırt çevirmeme' çözümünün anlamı, Türk toplumunun yapısında modern çağ geleneklerine uyacak değişmelerin zorunlu olmasıdır. Bu olmadıkça, Batı uygarlığı ile Batı emperyalizmi aynı şeylerdir."*[213]

Dil ve yazı değişmeleri ülkemizde kültürel ilişkilerin olabileceğinden daha sert şekilde kopmasına yol açmıştır. Bunun olumlu yanı Türk düşününün daha çok özgürleşmesidir. Diğer yandan, buna bakarak modernleşildiği, Batılılaşıldığı sanılmıştır. Bu da Batı hayranlığı veya geçmiş hayranlığı gibi iki olumsuz ve kısır özlemi ortaya çıkarmıştır. Berkes, Batı kültürünün hangi yanları alınmalı, hangi

[210] Berkes, **Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler**, s. 128 ve **Türk Düşününde Batı Sorunu**, s. 251.
[211] Berkes, **Türk Düşününde Batı Sorunu**, s. 274-275.
[212] Niyazi Berkes, "Garp Medeniyeti ve Biz", **Yurt ve Dünya**, Sayı: 9, Eylül 1941, s. 135-140.
[213] Berkes, **Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler**, s. 127.

yanları alınmamalı gibi soru ve yaklaşımı anlamsız bulur. Ona göre, bir kültürün şu ya da bu yanı alınmaz. "Almak" kopya etmek veya çalmak anlamına gelir. İki durum da sanatı veya kültürü öldürür. Önemli olan, Batı denen şeyi kavramada, Batı toplumunun mekanik ve dinamikliği ile kendi toplumumuz arasındaki ilişkileri göz önünde tutmaktır. Milli kültürün gelişmesinin yolu uyduculuktan kurtulmak ve toplumsal yapıyı çağdaş uygarlığı kendinde gerçekleştirme gücünde olan bir sistem haline sokmakla mümkün olacaktır.[214]

Berkes'e göre Türkiye için çıkar yol, Batıcılığı Batı'dan bağımsız olmaya, milliyetçiliği devrimciliğe çevirmektir. Türkiye'nin temel sorunu Batılılaşmak değil, Batılılaşmamaktır. Soyut ve mutlak olarak Batı denen şey bir uydurmadır. Türk toplumunun kuruluşu için ekonomik, toplumsal, kültürel yapısında kalkınma ve ilerleme sağlayacak devrimler gerçekleştirilmedikçe Batılılaşma denen şey başarılamaz.[215] Gericilik düşünüşünün Batıcılık karşıtı olduğunu sanmak ne kadar yanlışsa, Atatürkçülüğü, sırf Batı yanlısı saymak da o kadar yanlıştır.[216] Batıcılık, geri kalmış toplumların aydınlarının, kendi toplumlarının kalkınamaması gerçeği karşısında, ilerlemiş toplumları görmekten gelen aşağılık duygusunu hafifletmek için yapıştıkları bir hayal, toplumsal sakatlığın görünen yanıdır. Batıcılık, hiçbir yerde gerçekleşmemiş, sadece gericiliğe yarayan bireyci bir aydın ütopyası olmuştur.[217] Türkiye'nin Batıcılaşma sorunu, Niyazi Berkes'in yorumlarıyla, Batı'ya bağımlı olma anlamına gelen Batıcılık değil, Batı'ya karşı bağımsızlık anlamına gelen çağdaşlaşma sorunudur. Mustafa Kemal'in çizgisi tam da bu anlamda ülkeyi çağdaşlaştırma projesidir.[218] Temel sorun, Kemalizm'in tam anlaşılamaması, yanlış anlaşılıp algılanmasıdır.

Niyazi Berkes'e göre Kemalizm'in özü, ulusal bağımsızlığa, ulusal bağımsızlığın getirdiği ulusçuluğa, çağdaşlaşmaya ve toplumsal devrimcilik ilkelerine dayanır.[219] Berkes sorar: Asıl Batı nedir? Batı zihniyeti mi, kapitalist ekonomi anlayışı mı, toplumcu ekonomi anlayışı mı, Hıristiyanlık mı, Batı idealleri mi, Batı değerleri mi, Batı yaşayış ve adetleri mi? Bunlardan oluşan bir Batı yoktur? Batıcılaşmanın doğrusu veya eğrisi yoktur. Her Batılı sosyoloğun, düşünürün, yazarın bir Batı anlayışı vardır ama hiç kimse net olarak Batı şudur diyemez. Bu açıklamalar, Batıcılaşma konusunda Berkes'in kafasının da karışık olduğunu, kafa karıştırmaya kendisinin de katıldığını gösterir.[220] Batı'yı emperyalist olarak tanımlayan Berkes, Batı örneği üzerinden nasıl bir düzen öneriyor? Berkes'in Batıcılaşmak adına öne sürdüğü görüşler ile Abdullah Cevdet ve Prens Sabahattin'in Batıcılaşmak

[214] Niyazi Berkes, "Milli Kültür ve Batı Kültürü ile İlişkiler", **Cumhuriyet Dönemi Düşünce Yazıları Seçkisi,** Derleyen: Konur Ertop, TC. Kültür Bakanlığı, Ankara, 1998, s. 245-249.

[215] Berkes, **Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler**, s. 198-202.

[216] A.g.e., s. 177.

[217] A.g.e., s. 202.

[218] Ayşe Azman, "Niyazi Berkes-Mümtaz Turhan: Türk Modernleşmesine İki Bakış", **Sosyoloji Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 2, Güz 2001, s. 42.

[219] Berkes, **Türk Düşününde Batı Sorunu**, s. 292.

[220] A.g.e., s. 293.

için toplumsal yapıyı bireyci, girişimci yönde değiştirelim, bunu yaparsak Batıcılaşırız görüşü arasındaki fark nedir?

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Batı'nın sömürgeci özelliğine dikkat çeken Berkes, Batı kültürünün Yunan, Latin, Hıristiyanlık yollarından geçerek bugünkü biçimini aldığını, çatışmaktan öteye bir ilişkimiz olmayan bu kültürü nasıl alabileceğimizi de sorgulamakta, yol göstermektedir. Batıcılık fetişizmi ile şeriatçı, Osmanlıcı, ırkçı fetişizmi arasında bir fark bulunmamaktadır.[221] O nedenle, geleneksel toplumsal yapıyı topyekûn olarak Batılılık doğrultusunda değişime tabi tutarken, temel ilkemiz ulusal bağımsızlığa sıkı sıkıya bağlı kalmaktır. Batıcılaşmanın gerçekleşmesi için siyaseten bağımsızlık, kültürel-düşünsel devrimcilik esas alınmalıdır. Batı Batılılığını bağımsızlığına ve geleneksel yapısına karşı gerçekleştirdiği toplumsal devrimciliğine borçludur. Bu yanı ile Berkes'in Batı anlayışı modernleşmeci Batı'dır ki onun deyimi ile çağdaşlaşmadır. Berkes, çağdaşlaşmayı, toplumun ekonomik alt yapısında oluşan teknolojik değişimlerin bir sonucu olarak değil, geleneklerin yerini zamanın gereklerinin aldığı, kültürel üst yapısal bir toplumsal değişme modeli olarak görmektedir.[222]

Mümtaz Turhan Batı bilim zihniyetini, Prens Sabahattin Batı'nın bireyci yapısını, Niyazi Berkes Batı'nın bağımsızlıkçı, toplumsal devrimci ve seküler anlayışını benimsenmeden Batıcılaşmanın mümkün olmayacağını belirtmektedirler. Bu üç sosyoloğun görüşleri üzerinden konuyu genelleştirirsek, kısaca, sosyologlar Türk toplumunun yaşadığı geniş zamanlı sorunların çözümünü farklı farklı Batıcılaşma anlayışlarında görmektedirler. Türk toplumunun tarihsel ve toplumsal özellikleri bu sosyologların gözünde önemli bir yere sahip olsa da bunlar Batıcılaşma sürecinde birinci derecede değil, tali unsurlar olarak ele alınmaktadır. Batıcılaşma doğrultusunda değişme olmazsa olmaz temel ilke olarak kabul edilmektedir. Bu sosyologları ciddiye alan çevreler de Batıcılaşma labirentlerinde yolunu bulmaya çalışmaktadırlar.

Niyazi Berkes, ulusal bütünlüğü sağlayacak, sosyal yapıyı değiştirerek bir Batıcılaşma anlayışının savunusunu yapmaktadır. Bunun Ziya Gökalp Batıcılığından farkı nedir? Gökalp kültür-uygarlık ayrımına dayalı bir Batıcılaşma öneriyordu. Bu önerisi gerçekçi, geçerli ve sosyolojik bir öneri olmasa da geniş kesimlerce, özellikle de geleneksel-muhafazakâr-milliyetçi çevrelerce benimsenmişti. Berkes'in önerisi ise daha devrimci ve toptancıdır. Ancak bu öneri de en az Ziya Gökalp'in önerisi kadar geçersizdir. Zira her türlü Batıcılaşma önerisi çıkmaz yoldur. Hem emperyalist, Hıristiyan, Yunan, Latin Batı'ya karşı olmak, hem de "Batılılaşma" yanlısı olmak zorlama, çelişkili yorumlardır. Batıcılaşma, ne bağımsızlık, ne devrimcilik, ne de insanlık bırakır. Batı'ya bu kadar eleştirel bakan; onun emperyalist, ırkçı, dinci özelliklerini dünyaya yaymaya çalıştığını, egemenliğini bunlar üzerinden kurmaya uğraştığını, Batı'nın Türklere karşı her zaman önyargılı olduğunu, aşağılamaya çalıştığını, Batı dışı toplumlar karşısında sübjek-

[221] A.g.e., s. 12-13.

[222] Özer, "Niyazi Berkes", s. 265-266.

tivitenin belirginliğini söyleyen bir sosyoloğun yine de Batı'yı örnek göstermesi şaşılacak bir durumdur.

Berkes, aydınların Atatürk devrimlerinin ruhunu anlayamadıklarını belirtir. İlerici aydınlar bile Atatürkçülüğü; Batı uygarlığını almak, okuma-yazma, din aydınlanması şeklinde anlayıp bunları Batılılaşma çerçevesinde değerlendirmektedirler. Oysa yapılanlar Batılılaşma değil, devrimciliktir. Kemalizm'in sadece Batıcılık akımı şeklinde yorumlanması, Kemalist devrimciliğin Tanzimat Batıcılığına döndürülmesidir. Kemalizm "hars"çılık tutuculuğu değil, uygarlık ilericiliğidir. Bunlar arasındaki temel fark toplumsal devrimciliktir. Devrimciliği ortadan kaldırdığınızda Tanzimat veya Menderes-Demirel türü "Batı medeniyetçiliği" anlayışına dönülür.[223] Devşirme aydınlara göre gerilik, Batı karşıtlığıdır. *"Gericilik düşünüşünün mutlaka Batıcılık karşıtı, Batılılaşma düşmanı olduğunu sanmak nasıl yanlışsa, Atatürkçülüğü de sırf Batıcılık ve Batılılaşma sanmak o kadar yanlıştır."*[224] Bu cümleyi başka türlü yorumlarsak, Berkes de Batı karşıtı düşünceyi, genele katılarak, gericilik olarak görmekte, diğer yandan, tüm itirazlarına rağmen, Atatürkçüğün Batıcılığı da içerdiğini kabul etmektedir. Onun temel tezi, Atatürkçülüğün sadece bir Batılılaşma davası olmadığı, ama bunu da içerdiği yönündedir. Berkes'i diğer Batı yanlısı sosyologlardan ve aydınlardan ayıran temel unsur, yaklaşım farklılığıdır. Ulusçuluğu ve Batıcılığı devrimci bir anlayışla sentezleyip çağdaşlaşma şeklinde ortaya koymasıdır. Sırf Batı'ya benzemek veya ırkçılığa sapmak değil; kimliğinde Batı gibi, Batı da var olduğu kabul edilen uygarlık düzeyine kendi adımıza sahip olmamız gerektiği anlayışını esas almasıdır. Yoksa Batı kapitalist ekonomisinin okulları, bursları ile içeride araç olarak kullanacağı bir sınıf geliştirmesi Batılılaşmanın en kabul edilemez yanıdır.[225]

Niyazi Berkes, Cumhuriyet'in ilerleyen yıllarında Kemalizm'in özünü oluşturan ilkelerden uzaklaşıldığını ve bu durumun nelere yol açabileceğini tartışmıştır. Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu* adlı eserine yazdığı önsözde, Türkiye'nin 1960'larda, 1970'lerde karşılaştığı sorunları, I. Dünya Savaşı'ndan sonra, yani Kurtuluş Savaşı'nı izleyen yıllarda *"kesin olarak gerçekleştirmeyi göze aldığı toplum ve uygarlık devriminin tamamlanmadan kalması yüzünden, İkinci Cihan Savaşı sonrasında gelişen gerici güçlerin yarattığı sonuçlar"*a bağlar.[226] Peki, kimdir bu gerici güçler. Berkes, kitap boyunca bu gerici güçleri; Batı, Batıcılar ve ırkçılar şeklinde gösterir. Ona göre bu güçler, Türk evriminin gerçekleştirilmesi yönünde yapılan girişimlerin önündeki ana aksaklıklara neden olmuşlardır. Şeriatçılar, ırkçı-Turancılar ve Anadoluculuk diye adlandırılan esnaf, ağa tutuculuğu Türkiye'nin gerici koalisyonunu oluşturmuştur. Ancak çağdaşlaşma, yenileşme akımına karşı çıkan her tepkiyi, davranışı her zaman bunlara bağlamak, sadece dinsel tepki olarak görmek doğru değildir. Zira gelenek benliğini tehlikede gören her toplum ya

[223] Berkes, **Türk Düşününde Batı Sorunu**, s. 279.
[224] A.g.e., s. 280.
[225] A.g.e., s. 287.
[226] A.g.e., 1975.

da o toplum içindeki tutucu güçler dine sımsıkı yapışırlar.[227]

Berkes'e göre, bugün Türkiye ne bir Müslüman devleti, ne bir Batı ulusudur; ne Hıristiyanlık camiasına, ne sosyalist ya da kapitalist uluslar camiasına mensuptur. Ne Asyalıdır ne Avrupalı. Osmanlı tarihinin üstün eğilimi Doğu'ya doğru olmaktan çok, Batı'ya doğrudur. Fakat kültürce Doğulu kalış, Türkiye'yi Batı dünyasının bir parçası olmaktan alıkoymuştur. Avrupa, Türkiye'yi hiçbir zaman kendinden bir parça saymamıştır. Bizim aramızda bunun tersine bir sanı varsa da buna bizden başka kimse inanmamaktadır.[228] Batıcılık ve ulusçuluk süreçleri toplumsal devrimcilikten yoksun olursa, bu ırkçılığa veya Batı uyduculuğuna sapma potansiyelini her zaman taşır. Oysa toplumsal devrimcilik bunlardan ulusçuluk ve Batıcılığı koruyarak ona özgünlük, Türk toplumunun sorunlarına bir çıkış, çözüm yolu üretir. Ancak Atatürkçülüğün devrimcilik yolunun baltalanıp bozulması, Atatürkçülüğün başarıya ulaşmasını önlemiştir.[229] Bu da Türk halkını üçüncü dünyanın yeni kurulmuş ulusları arasına, "gelişmemiş toplum" kategorisine sokmuştur.[230] Devrimcilikten yoksun ulusçuluk ve Batıcılık Kemalizm'e aykırıdır. Ve yine bu iki görüş birbirine karşıt değil, birbirinin tamamlayıcısıdır. Zira Kemalist devrimcilikten yoksun ulusçuluk ırkçılık ilkesine kayar ve "her ırkın üstünde Türk ırkı" görüşünü, uyducu Batıcılık da "her toplumun aşağısında Türk toplumu" görüşünü esas alır. Biri megalomanlık, diğeri aşağılık duygusu. Biri palavralarla halkı kandırırken, diğeri aldatılmış halkı yabancı çıkarlarına bağlama sloganıdır. Burada ulusal çıkarlardan yoksunlaştırılmış Batıcılık ulusal ihanet biçimine, çağdaşlıktan yoksunlaştırılmış bir ulusçuluk da yobazlık biçimine girer.[231]

Berkes, Batı'dan bağımsız bir Batıcılığı ve devrimci bir ulusçuluğu savunur. Nedir bu devrimci ulusçuluk? Marksizme mi dayanır? Marksizme dayansa zaten ulusçu olamaz. O zaman nedir bu? Geleneksel toplumsal özelliklere karşı çağdaş, diğer bir anlamda Batıcılaşmadır. Bu Batıcılaşmaya Batı'ya bağlı olmadan, Batı'nın müdahalesi olmadan kendimiz karar vereceğiz. Acaba bu çağdaşlaşma biçimi ile günümüzün postmodern sosyologlarının Batı dışı modernleşme olarak tanımladıkları gelişmeler ne kadar örtüşmektedir? İkisi arasındaki fark sadece Batı'ya bağımlı veya Batı'dan bağımsız Batıcı olma anlayışı mıdır?

Niyazi Berkes, bizim Batıcılaşma dediğimiz süreci çağdaşlaşma olarak değerlendirir. III. Selim döneminden Cumhuriyet'e kadar yapılanlar, Batı'ya bağımlılık, Batılılaşmadır. Cumhuriyet ile birlikte Batılılaşmadan vazgeçilip çağdaşlaşma başlatılmıştır. Onun anladığı Batılılaşma ile çağdaşlaşma farkını şöyle anlamak mümkündür: Bir ayağı Doğuda bir ayağı Batı'da, Batı'ya siyasal ve ekonomik açıdan bağımlı, geleneksel-dinsel değerlerle modern değerlerin iç içe girdiği Batılılaşma çabasında olan bir Türkiye değil; geleneksel-dinsel değer ve yaşam biçimini

[227] Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 27.
[228] Berkes, **Türk Düşününde Batı Sorunu**, s. 167.
[229] A.g.e., s. 284.
[230] A.g.e., s. 285.
[231] A.g.e., s. 286.

kültürel devrimlerle tamamen terk etmiş, seküler yaşam değerlerini benimsemiş, siyasal ve ekonomik açıdan Batı'ya bağımlı olmadan, büyük devletler arasında bağımsız kimliği ile yer alan çağdaş, yani topyekûn Batıcılaşmış bir Türkiye.

Cumhuriyet döneminde yaşanan siyasal, ekonomik ve kültürel sorunların Osmanlı'ya dayandığını belirten Berkes,[232] Cumhuriyet dönemini ile Osmanlı toplumu arasında doğrudan bağlantı kurmaktadır. Ona göre, 200 yıllık yenileşme hareketleri bir anlamda din ve dünya işlerini ayrıştırmayı içermektedir ve Cumhuriyet'in laiklik ilkesi ile bu çabalar başarıya ulaşmış, son şeklini almış dolayısıyla bocalama da bitmiştir.

Laiklik; Osmanlı, İslam ve Türk din ve siyasi geleneğine aykırı bir terimdir. Osmanlı'da din-devlet ikilemi anlayışı yoktu. Din-devlet bileşimi doğal ve olağandı. İkisinin birbirinden ayrılması söz konusu bile değildi.[233] Din-devlet bileşimi doğal, olağan bir biçim olarak görülürdü.[234] O nedenle Türkiye'nin sorunu, din-devlet ayrımı sorunu olmaktan çok daha geniş bir davadır. Sorun, "kutsallaşmış gelenek boyunduruğundan" kurtulmak, çağdaşlaşmak sorunudur.[235] Temel problem Batıcılık ya da ulusçuluk değil, toplumsal devrimcilik sorunudur.

Osmanlı teokratik olmadığı için Müslümanların ve Türklerin Ortodoks ve Katolik toplumlarda teokrasinin ne olduğunu, nasıl işlediğini, nasıl algılandığını bilemeyeceklerini belirten Berkes, teokrasi karşıtı olan demokrasinin de bir din, iman, kilise, ayin sorunu değil, örgütlenme sorunu olduğunu, laikliğin de bir din sorunu değil, bir çağdaşlaşma, din kılığına bürünmüş geleneklerden özgürleşme sorunu olduğunu belirtir.[236] *"Cumhuriyet devrimlerinin laiklik ilkesi muhayyel teokrasiye karşı değil, işte bu ideolojiye karşı savaşın kazanılmasının ürünüdür."*[237]

Niyazi Berkes düşüncesinde Batı'dan bağımsız, toplumsal yaşamın her alanını dinsel etkilerden arındırmış, dini referans almaktan tamamen uzaklaşmış, laik veya seküler bir toplum modeli esas alınır. Hatta sekülerizm laiklikten de ileri ve ayrı bir toplumsal yaşam biçimi anlamına gelmektedir. Laiklik sadece din ve devlet işlerinin ayrılmasına karşın sekülerizm yaşamın her anının dinsel algı ve anlayışlardan tamamıyla ayrılmasıdır. Seküler olamayan bir toplum asla çağdaş olamaz. Sekülerizm özel ve kamusal yaşamın bütünlüğüne egemen olan, toplumun tüm katmanlarında din dışı yaşam biçimini geçerli kılmaktır. Seküler toplum tanımı Berkes'in cümleleriyle şöyle ifade edilmektedir: *"Laiklik tabiriyle, genel olarak ve kısaca din işleriyle dünya işlerini ayıran bir rejim kastedilir. Bununla birlikte, laiklikle kastedilen şey sadece devlet içinde din ve dünya işleriyle ilgili otoritelerin birbirinden ayrılması değildir. Sosyal hayatın birçok cepheleriyle din arasındaki ilişkinin çözülmesi kastedilir."*[238] *"Laiklik bir din savaşı değil, bir siyasal ideoloji sava-*

[232] Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 9.
[233] A.g.e., s. 15.
[234] A.g.e. s. 15.
[235] A.g.e. s. 17.
[236] Berkes, **Atatürk ve Devrimler**, s. 160-163.
[237] A.g.e., s. 165.
[238] Berkes, **Teokrasi ve Laiklik**, s. 91.

şının ürünüdür. Dinsel değil siyasal bir sorundur. Laiklik bir yandan çağdaşlaşma karşıtı bir din sömürücülüğü ideolojisine, diğer yandan onu dışarıdan yürütmek isteyen siyasal güçlere karşı ulusal varlığın bağımsızlığı, kişi olarak vatandaş özgürlüğü ilkesidir."[239]

Berkes, yenileşme, çağdaşlaşma çabalarını her zaman "din ve dünya işlerini" birbirinden kesinkes ayrılması sorunu olarak görmüştür.[240] Devletin dinden ayrılması, bir toplumda laikleşme oluşumunun yalnız bir yanıdır. Din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması kadar önemli olan bir başka yanı; ekonominin, toplumsal ve kültürel içerikli örgütlerin, bunlara bağlı alanların dini ölçütler kapsamından tamamen çıkmasıdır. Bir başka açıdan laiklik, din ile devlet işlerinin ayrılmasından çok daha geniş, derin bir anlam içeriğine sahiptir; kutsal ile kutsal dışı değerler arası ilişkilerin ayrışmasıdır.[241] Laik toplumda kutsal bir üst otorite yoktur; gelenek karşısında değişim kavramı üstün tutulur. Laik toplum, sosyal yaşamın çeşitli alanlarında dinsel merkezli kural ve değerlerden tamamen kurtulmuştur.[242]

Dinlerin insanları aldatmada, uyuşturmada, sömürmede kullanılma biçimine afyon denir ve bunu din aktörleri para ve siyasi alanlarda yürürlüğe koyarlar. Bu bağlamda, bizde din afyoncularının üstüne ilk kez giden kişi Mustafa Kemal'dir. Ancak afyonculara karşı yürütülen mücadeleye, bu dincilik karşıtı tutuma Türkçe bir ad konulamadığı için halkın anlamını bilmediği laiklikle adlandırılması bir talihsizlik olmuştur. Dine karşı gibi duran Kemalist tutum, soyut olarak dine karşı değil; din afyonculuğunun Müslümanlıkta aldığı türe, dine dayalı bir siyasal ideoloji geliştirme biçimine karşıdır.[243]

Berkes'in değerlendirmesiyle Türkiye'de değişim süreci iki temel sonuç itibariyle kendine özgü bir özellik gösterir. Bunlardan birincisi laikleşme, ikincisi Batılılaşmadır.[244] Bu gelişmelerle dinsel doktrini yaymak, teolojik görüşler ileriye sürmek gibi eylemler devletin koruma tutumuna aykırı sayılmaktadır. Artık en üst ilke, kişilerin inanç özgürlüğünü korumaktır. Gerçek laikliğin anlamı da budur. Herhangi bir dini, kişilere zorla benimsetmek bu özgürlüğün kapsamına alınmamıştır. Dinin siyasete, siyasetin dine karışması yasalarla önlenmiştir.[245]

Berkes'e göre Kemalizm'in özü, esası ulusal egemenlik ve bağımsızlık ilkesi doğrultusunda Batılılaşmaktır. Bu bağlamda bağımsız olmadan, halkın egemenliğine dayanmadan, devrimci kalmadan ne devlet kurmak, ne ulus olmak ve ne de Batılılaşmak – çağdaşlaşmak mümkündür. Bu bakış açısıyla, Kemalist çizgiyi, Cumhuriyet devrimlerinin kazanımlarını, bu kazanımların sahiplenilip savunulmasını, hatta "çağdaşlık" şeklinde yorumlanmasını Berkes kadar içselleştiren; yazıları,

[239] Berkes, **Atatürk ve Devrimler**, s. 167
[240] Tevfik Erdem, "Berkes ve Küçükömer'de Batılılaşma", **Türkiye Günlüğü**, Sayı: 61, Yaz 2000-04, s. 12.
[241] Berkes, **Teokrasi ve Laiklik**, s. 25.
[242] A.g.e., s. 26.
[243] A.g.e., s. 174-175.
[244] A.g.e., s. 24.
[245] A.g.e., s. 23.

mücadelesi, yaşam tarzı ile kendisini Kemalist ilkelere adayan bir başka tanınmış sosyolog gösterebilmek zordur. Berkes, Kemalizm'in Türkiye'ye kazandırmak istediklerini, Kemalizm'in tam da merkezinden, "en doğru" şekilde kavrayıp sahiplenen isimdir. Berkes, Kemalizm'in ilerici ve sosyal demokrat çizgisinin yorumcusu; bağımsızlıkçı, ilerlemeci, aydınlamacı Batıcılaşma biçiminin savunucusudur. Kurtuluş Kayalı'nın belirttiği gibi, Kemalizm'in en gerçekçi ve gelişkin yorumu Niyazi Berkes'e aittir.[246] En azından o, Kemalizm'in anlaşılmasında ve açıklanmasında öne çıkan çok az isimden biridir. Niyazi Berkes, tüm enerjisini Türk toplumunun geleneksel yapıdan çağdaş Batılı bir yapıya geçmesi yönünde kullanan ideolog-sosyolog bir sosyal bilimci portresidir. Bu anlayışını, çabasını sosyolojide toplumsal değişme şeklinde formüle etmiştir.

Türk Düşüncesine Katkıları

Niyazi Berkes'in doktora eğitimini tamamlayıp Türkiye'ye döndükten sonra yazdığı bazı makalelerini, kitaplarını, hatta çevirilerini Batı dünyasının gündeminde olan konu ve düşün eğilimlerinin en azından bir kısmının Türkiye'ye aktarılması, tanıtılması şeklinde değerlendirmek mümkündür. Berkes, sosyolojide alan çalışmaları yanında, Türkiye'nin geçmişini anlama ve açıklamaya yönelik olarak tarihsel içerikli araştırmalar yapmış, Türk toplumunu bilgilendirmek amacıyla genel kitaplar yazmış bir sosyologtur. Türkiye çok partili döneme geçerken, değişime katkı sunmak amacıyla, bu doğrultuda çalışmalar yapmıştır. *Siyasi Partiler* (1946) başlıklı kitabın bu konuda ayrı bir yeri vardır. Bu kitapta Berkes, parti tanımı, teşkilatı, disiplini, para kaynakları hakkında bilgi vermiş; partilere neden ihtiyaç duyulduğunu, hangi koşulların partileri ortaya çıkardığını, partilerin toplumsal sınıflarla, baskı gruplarıyla ilişkilerini, parti sistemlerini, çeşitli ülkelerdeki fonksiyonlarını, işleyişini anlatarak dönemin ihtiyacı olan genel bilgilere kolayca erişilmesine katkıda bulunmuştur.[247] Daha önce Siyasal İlimler Mecmuası'nda yayınladığı *Propaganda* başlıklı yazı dizisinin de bu şekilde anlaşılması gerekir.[248] Berkes, bu yazı serisinde de propagandanın ne işe yaradığını, çalışma yöntemlerini, kullandığı teknikleri anlatmıştır.

1940'larda yazdığı çeşitli makaleleriyle ırk ve ırkçılık konusunu dönemin konjonktüründe işleyen ve kültürümüzün ırkçılığa, ırkçı fikirlere tamamen yabancı olduğunu belirten Berkes, Ziya Gökalp'i referans alarak ırkçılığa yönelik görüşleri eleştirmiş, toplumlar arasındaki farklılığı sosyal nedenlerle açıklamıştır. Buna göre, bazı toplumlar çeşitli sosyal nedenlere bağlı olarak yükselirken bazı toplumlar geri kalmaktadır. Tarihin bir başka zamanında da başka toplumlar yükselirken

[246] Kurtuluş Kayalı, "Niyazi Berkes", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 341.

[247] Niyazi Berkes, **Siyasi Partiler**, Ankara, 1946.

[248] Niyazi Berkes, daha sonra, 1942 yılında, propaganda konusunu daha da genişleterek kitap yazmıştır.

diğer toplumlar aynı durumu yaşamaktadırlar.[249]

Niyazi Berkes makalelerini farklı eğilimli dergi ve gazetelerde yayınlamıştır. Prens Sabahattin veya İngiliz yanlısı olarak bilinen Siyasal İlimler Mecmuası'ndan milliyetçi bir sosyolog ekibinin çıkardığı Sosyoloji Konferanslarına, resmi ideolojinin merkezi yayın organlarından biri olan Ülkü'den solun çeşitli eğilimlerini temsil eden dergilere kadar farklı yayın organlarında onun adını görmek mümkündür. Berkes'in yazı yazdığı dergi ve gazeteler arasında; Siyasi İlimler Mecmuası, Ülkü, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Yurt ve Dünya, Ant, Söz, Belleten, Sosyoloji Konferansları, Yön, Sesimiz, Eylem, İstanbul Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi ile Tan ve Cumhuriyet gazeteleri bulunmaktadır. Berkes'in bu dergi ve gazetelerde yayınladığı yazıları daha sonra kitaplaştırılmıştır.

Berkes her zaman ülkesine karşı duyarlı olmuş, sorunlarıyla ilgilenmiş, çözüm önerilerine katkıda bulunmuş, görüşleri ile Türk düşün tarihinde her zaman önemli olmuş bir isimdir. Siyasal düşüncelerinden dolayı 1948'de üniversiteden uzaklaştırılınca, yurt dışına çıkmak zorunda kalmıştır. Yurt dışında çalışmasına rağmen 1960'larda Yön Hareketi içerisinde bulunmuş, dergisinin genel çizgisinin belirlenmesinde önemli bir rol oynamış, teorisyen olarak Yöncülerin Kemalizm anlayışının şekillenmesinde ve hareketin lideri Doğan Avcıoğlu üzerinde etkili olmuştur. Diğer yandan Yön Hareketi dışındaki siyasal düşün çevrelerinin, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi toplumuyla ilgili görüşlerinin şekillenmesine de katkıda bulunmuştur. Bir başka anlatımla, Berkes, Kadro hareketinden etkilendiği gibi bu çizginin 1960'larda kısmen devamı olan Yön dergisi ve bu derginin beyni olan Doğan Avcıoğlu üzerinde düşünsel etkide bulunmuştur.[250] Böylece Kadro ile Yön düşüncel çizgisi bütünleşmiştir.

Niyazi Berkes, toplumsal ilerlemenin, kalkınmanın, çağdaşlaşmanın Batı dışında gerçekleşebileceğini; devletçiliğin ve bağımsız dış politikanın bu açıdan çok önemli olduğunu savunan anlayışı ile Yön Hareketi'nin düşün öncülerindendir. Batı'ya rağmen Batıcılaşma tezi Berkes'te ve Yöncülerde ortaktır. Berkes şöyle der: *"Ulusal kurtuluş savaşının verdiği ders şudur: Türkiye ancak Batı'ya rağmen batılılaşabilir. Türkiye Batı'ya karşı gelmedikçe Batı'dan bağımsız olamaz, kendini de düzeltemez."*[251] Dolayısıyla Berkes hem Osmanlı'nın son dönemi hem de Cumhuriyet'e getirdiği yorumlarla Türk düşün tarihine farklı bir bakış açısı kazandıran bilim insanlarından birisidir. Onun düşün çevreleri üzerindeki etkinliği, Batıcılaşma tarihine getirdiği yorumlar, Kemalizm savunusu, laiklik ve çağdaşlaşma konularındaki tezleriyle gerçekleşmiştir.

Niyazi Berkes, bir yandan Batı düşüncesindeki gelişmelere yakın durarak, bütün dünya ister istemez Batılılaşmak zorundadır; bu yolda gitmeyenler varlıklarını yitirip yok olacaklardır derken,[252] diğer yandan, bizim ulusal hedeflerimizle

[249] Niyazi Berkes, "Modern Ekonominin Tezatlarından Faşizm", **Yurt ve Dünya**, Sayı: 33, Eylül 1943.
[250] Kayalı, **Türk Kültür Dünyasından Portreler**, s. 99-100.
[251] Berkes, **Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler**, s. 27.
[252] Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 17.

Batı yardımının hedefleri arasında bir uyuşma ve beraberlik olmadığını belirtmiştir.[253] Bu bakış açısıyla emperyalist Batı'nın amaçları ile Türkiye'nin amaçları arasındaki karşıtlığa dikkat çeken Berkes, Batı'ya siyasal ve ekonomik açıdan bağımlı olmayan, çağdaş-Batıcı bir toplum biçimini ve devlet anlayışını savunmuştur. Bir başka anlatımla, Berkes'in savunusunu yaptığı siyasal-düşünsel çizginin temelinde, siyasal ve ekonomik açıdan tam bağımsız, seküler çağdaşlaşmayı merkeze alan bir Türkiye anlayışı bulunmakta ve bu çizgisiyle Türk düşün tarihinde yerini almaktadır.

Kemalist çizginin önde gelen yorumcularından birisi olan Berkes, devrim karşıtı olarak nitelendirdiği çevrelerle yaşamı boyunca düşünsel mücadelesini sürdürmüştür. Ona göre 1909, 1918–1922 ve 1950'li yıllara gerici, dinci, karşı devrimci hareket ve gelişmeler egemen olmuştur. Kemalist devrimleri, Cumhuriyet'in devrimci çizgide gerçekleştirdiği siyasal ve sosyal değişimleri olumlayan Berkes; ulusalcılık, halkçılık ve devletçilik ilkelerine çarpıcı yorumlar getirmiş, Cumhuriyet döneminde yaşanan siyasal, ekonomik ve kültürel sorunları Osmanlı'ya dayandırarak Cumhuriyet ile Osmanlı arasında doğrudan bağlantılar kurmuştur.

Çağdaşlaşma ve sekülerizm yanında klasik dönem Osmanlı üretim ilişkilerinin neliği üzerinde kafa yoran Berkes birçok makale ve kitabında Osmanlı klasik toplum ve devlet yapısı, özellikleri, yakın dönem, Tanzimat ve sonrası Türk Düşün tarihi üzerine değerlendirmelerde bulunmuş, Türkiye'nin önde gelen "düşünür"leri hakkında görüşlerini ifade etmiştir. Bunlar arasında Ziya Gökalp, Namık Kemal, Ziya Paşa da bulunmaktadır. Özellikle Namık Kemal'in düşüncelerine ağırlık veren, ancak Namık Kemal dışında bazı yazarlara da[254] değinen Berkes, Namık Kemal'in düşüncelerinin laiklik ve Batı karşıtı olduğu yönünde eleştirilerde bulunmuştur.[255] Berkes, kendini ve Kemalizm'i tanımlamak adına milliyetçiliği, İslamcılığı, Batıcılığı, Osmanlıcılığı suçlayarak, bu ideolojilerin belli dönemlerin ihtiyaçları doğrultusunda Batılı çevreler tarafından ülkeye empoze edildiğini belirtmiştir.

Niyazi Berkes, Türkiye'deki sosyalist aydınların da diğer aydınlar gibi, Batı'dan alabildikleri kadarıyla sosyalist düşünüşün kopyacıları olmaktan öteye gidemediklerini öne sürmüştür. Berkes'e göre sosyalistler; yeni, bütüncül, toplum gerçeklerine uyumlu, yol gösterici bir sosyalist teori ve eylem literatürü bile oluşturamamışlardır.[256]

Berkes, Osmanlı'nın feodal üretim ilişkilerine sahip olmadığını, Batı feodalitesinden üstün özelliklerinin bulunduğu yönündeki görüşleriyle Osmanlı toplum yapısıyla ilgili düşünce üreten çevreler üzerinde de etkili olmuştur. Osmanlı'yı feodal ve ATÜT kavramları çerçevesinde yorumlamamasına karşın, onu kapitalizm

---

[253] Berkes, **Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler**, s. 11

[254] Ziya Paşa gibi

[255] Niyazi Berkes'in bu konudaki makaleleri için bir-iki örnek verecek olursak: "Namık Kemal ve Laiklik", "Namık Kemal ve Islahatçılığı".

[256] Berkes, **Türk Düşününde Batı Sorunu**, s. 298.

öncesi emtia üretimi ekonomisi olarak tanımlaması ve buradan kapitalizme geçiş sürecini iç nedenlerle açıklaması, Berkes'in Osmanlı toplumu konusunda düşünsel çelişkiden kurtulamadığını gösterir.[257] Yine Berkes, yarı Marksist, yarı lejyoner bir bakışla, Osmanlı'yı Doğu Despotizmi destekli padişahlık sistemi olarak değerlendirmiş, tüm bu görüşleriyle Türk düşüncesinde etkili olmuş bir sosyologtur. Bir başka anlatımla, 1950'lerden günümüze Mümtaz Turhan'ın milliyetçi-muhafazakâr çevreler üzerindeki düşün etkisi ne ise ortanın solu veya sosyal demokrat, Kemalist, Batıcı ve "çağdaşlaşmacı" çevreler üzerinde Niyazi Berkes'in düşün etkisi de odur.[258] Yine bir başka açıdan, Mümtaz Turhan ile Niyazi Berkes'in Batıcılaşma konusunda söyledikleri arasmda önemli paralellikler bulunmaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Mesleğinin ilk yıllarında Amerikan sosyolojisinin tipik bir temsilcisi[259] olarak ortaya çıkan Berkes, ilerleyen yıllarda karşılaştırmalı ve bütünlükçü bir sosyoloji anlayışı sergilemiştir.[260] Sosyolojiye daha çok alan araştırmaları yaparak başlayan Berkes, ilerleyen yıllarda bu çalışmalarını toplum tarihinin çeşitli yanlarını ele alan araştırmalara kaydırmış; bunun yanında yaşadığı dönemin, ülkenin ve dünyanın içinde bulunduğu siyasal olayları yakından izlemiş, taraf tutmuş; Soğuk Savaş koşullarının başladığı dönemde sola açık, devrimci ve Kemalizm'in çağdaşlaşmacı-sekülerist kanadına mensup olması, onun belirli çevrelerin gözünde istenmeyen bilim insanı listesine eklenmesine neden olmuştur.

Niyazi Berkes'in sosyoloji çalışmalarında öne çıkan temel belirleyici unsurlardan birisi, yaşadığı dönemin siyasal eğilimlerini yakından izleyerek bunları çalışmalarına lehte veya aleyhte yansıtmasıdır. Bu belirlemeye örnek olarak, II. Dünya Savaşı sırasında, iç politikada milliyetçi çevrelere ve ırkçılığa karşı çıkan yazıları gösterilebilir. Almanların savaşta üstün durumda iken yazılan bu yazılar, milliyetçi çizgideki Alman yansılı kliği rahatsız etmiştir. Bu yazılardan sonra saflar netleşmeye başlamış, DTCF'deki Alman yanlısı ekip ile Ankara ekolü hocaları karşı karşıya gelmiştir.

Berkes, Soğuk Savaş koşullarının başladığı yıllarda görüşleri sakıncalı bulunarak ülkeden uzaklaştırılmış olan bir sosyologtur. Berkes'in genel görüşleri ve çizgisi açısından bu değerlendirmenin oldukça fazla abartıldığını, çarpıtıldığını söylemek mümkündür. Zira siyasal fikirleri açısından ona rejim muhalifi, komünist, hatta sosyalist bile denilemez. Berkes, anti Marksist, anti ırkçı, kentli, laik, modernist, Batıcı bir prototip olarak değerlendirilebilir ki bu da Kemalist sistemin birinci sınıf vatandaş tiplemesidir. Berkes'in Ülkü gibi resmi ideolojinin yayın

[257] Şevket Pamuk, "Niyazi Berkes ve İktisat Tarihi", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 45, Bahar 1989, s. 17.

[258] H. Bayram Kaçmazoğlu, "Bazı Bilim İnsanlarının Türkiye'deki Siyasal Düşün Tarihine Katkıları Üzerine", **Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 242.

[259] H. Bayram Kaçmazoğlu, **Türk Sosyoloji Tarihi Üzerine Araştırmalar**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 48.

[260] Topses, **Niyazi Berkes'in Sosyoloji Anlayışı**, s. 20.

organı olan bir dergide makalelerini yayınlamış olması, Osmanlı toplumu ve devleti üzerine yaptığı değerlendirmelerde ortaya koyduğu görüşleri, Marksist cephenin Osmanlı ile ilgili öne sürdüğü tezlere karşı gösterdiği örtük reddiye, Ziya Gökalp'in makalelerini İngilizceye çevirip yayınlaması, Yurt ve Dünya dergisinde ırkçılığı reddeden yazılarında Ziya Gökalp'i referans alması, Gökalp'in görüşlerine karşı kullandığı ölçülü ve saygılı üslup göz önüne alındığında, onun fikirlerinin merkezden çok da uzak, resmî anlayışa karşı olmadığı görülür. Başka bir anlatımla, Kemalizm'i öven, *"Atatürk döneminde yapılan kültürel değişimleri, toplumsal devrimlerin önkoşulu olarak gören bir sosyolog nasıl sistem karşıtı olarak değerlendirilebilir?"*[261] Tüm bunları görmezlikten gelmek, o dönem ve belki de her dönem Türkiye'deki düşün sığlığını, keyfiliğini, düşünsel özgürlükler önündeki ilkelliğini sergiler.

Amerikan sosyolojisinin tipik bir temsilcisi olarak öne çıkan ve ilerleyen yıllarda, bazı neo-Marksist teorisyenlerin Doğu Despotizmi ve Kapitalizm Öncesi Emtia Üretimi tezine yakın durmasına, araştırma verilerini bu tezleri desteklemek üzere kullanmasına karşın, Berkes, aktarmacı sosyoloji anlayışı ve aktarmacı sosyologların tavırlarını eleştirmekten sakınmamıştır. Osmanlı'yı feodalizm ve ATÜT tezleriyle anlamaya çalışan sosyal bilimcilerin bu görüşlerine özellikle karşı çıkmış, feodalizm veya ATÜT'ün Osmanlı'da var olduğunu kabul eden sosyologları, Batı'dan hazır kalıplar alıp o kalıplarla Osmanlı'yı ya da Batı dışı toplumları açıklayabileceklerini sanma hatasına düşmekle suçlamıştır. Dünyada tek bir toplumsal evrim çizgisi olmadığını, bu anlayışın yaygınlaşması ve mutlaklaştırılmasının yanlışlığını belirterek; yapılması gerekenin kolaycılığa kaçmadan, hazır kalıplar yerine, üzerinde çalışılan toplumun veya toplumsal olgunun, tarihsel özelliklerini araştırarak yeni teoriler ortaya koymak olduğunu söylemiştir.

Türkiye'de Çağdaşlaşma, Türk Düşününde Batı Sorunu gibi eserleri başta olmak üzere pek çok çalışmasında, tarihin sosyal bilimler açısından ne kadar önemli olduğunu gösteren Berkes, tarihe ve tarihi bilgiye önem vermenin sosyolojik açıdan kendimizi, Batı'yı, dünyayı tanımak anlamına geldiğini belirtmiştir. Tarihsel veriler ışığında sosyoloji yapmak, sosyal bilimleri ve bizleri mümkün olduğu kadar tarihin masallarından, efsanelerinden kurtarmak anlamına da gelmektedir.[262]

Sosyologlarımızın çoğunluğunda olduğu gibi Niyazi Berkes'de, Batılı modelleri esas alarak, tarihsel ve sosyal yapıları analiz etmiştir. Ne kadar farklı açıklamalar, ulusal bağımsızlık, kalkınma, ilerleme demiş olsa da bunların katkılarıyla ulaşmak istediği modelden Batılı bir yapı ortaya çıkmaktadır. Doğu ve Osmanlı toplumunun özgünlüklerini kabul etmekle birlikte, Türk sosyoloji tarihindeki birçok sosyologda görüldüğü gibi, Berkes de, bütüncül Batıcılaşma yanlısı bir sosyolog olarak Doğu'ya ve Doğuculuğa karşıdır. Bir yazısında, Türk toplumunun ne Doğulu, ne Batılı, ne Güneyli, ne Kuzeyli olduğunu belirtir.[263]

---

[261] Kurtuluş Kayalı, **Türk Düşünce Dünyası**, Ayyıldız Yayınları, Ankara, 1994, s. 122.

[262] Kaçmazoğlu, "Bazı Bilim İnsanlarının Türkiye'deki Siyasal Düşün Tarihine Katkıları Üzerine", s. 242.

[263] Niyazi Berkes, "Doğu ve Doğuculuk Modası", **Yön Dergisi**, Sayı: 147, 21 Ocak 1966, s. 8.

Berkes'i sosyolojide evrensel ve ortak değişme, gelişme yasalarının varlığına inanan pozitivist bir sosyolog olarak değerlendiren araştırıcıların dikkat etmeleri gereken önemli bir nokta, onun Doğu toplumlarını klasik Batı evrim çizgisiyle açıklamadığı gerçeğidir. Berkes, her sosyolog gibi değişme, gelişme, ilerleme gerçeğinin var olduğunu görmektedir. Ancak bunların farklılıklar içerdiğinin de bilincindedir. Berkes, yöntem açısından doğru, anlayış açısından yanlış yerdedir. Berkes'i çıkmaza sokan nokta, bu farklılıkları getirip çağdaşlaşma adı altında Batı'ya bağlamasıdır. Elbette toplumsal yapıların belli yasaları bulunmaktadır. Ancak bu yasalar her yerde birebir geçerli olmadığı gibi, farklı coğrafyalarda farklı çizgiler izler, farklı toplumların birbiriyle ilişkileri sonucu ara formlar oluşur. Bu farklılığı görmeyip tek bir gelişme yasası vardır ve bu da Batı'da egemen olan ilerleme çizgisidir demek bilimsel verileri, gözlemleri bir yana bırakıp Batı fetişizmi yapmaktır. Eğer her toplum aynı yasalar çerçevesinde ilerleseydi, bilinen yazılı tarihin ilkelleri arasında yer alan Batılı toplumlar bugünkü sıçramayı nasıl gerçekleştirebildi? Ya da tarihte en ileri uygarlıkları kuran toplumlar bugün neden çok geri duruma düştü? Yoksa mekanik, indirgemeci, Batı merkezli anlayışları öne çıkaran günümüz toplumsal gelişme yasaları, tarihsel yolculukları sırasında devrim mi yapmış, bu sıçrama nasıl olmuş? Bu bağlamda, önemli bir sosyolog olan Berkes'in temel yanılgısı, değerlendirme eksikliği, biraz da oryantalistçe bir tavırla, farklı toplumsal gelişme çizgilerini görmesine karşın, "adam olmak istiyorsanız" işaret edilen yöne ve örneğe, Batı'ya doğru yönelmelisiniz demek olmaktadır.

Batıcılaşma konusundaki görüşleri açısından birbirine yakın, paralel duran iki sosyal bilimci bulunmaktadır. Bunlar; Niyazi Berkes ve Mümtaz Turhan'dır. Berkes, Turhan'ın Batılılaşamama konusundaki görüşlerini bir başka açıdan dile getirmektedir. Berkes neden çağdaşlaşamadığımıza, Mümtaz Turhan ise neden Garplılaşamadığımıza cevap aramışlardır. Turhan olaya muhafazakâr düşün cephesi açısından bakıp sorunu Batı'nın bilim zihniyetinin alınamayışına; Berkes, modernist ve kısmen sol Kemalist cephe açısından bakıp Batı'nın seküler değerlerinin toplumun tamamına aktarılamayışına bağlamaktadır. Her iki sosyal bilimcinin ortak paydası, toplumsal değişmenin Batılı değerler, Batı "bilim zihniyeti" doğrultusunda yol alınması, bunların iyi anlaşılması ve içselleştirilmesi yönünde vurgu yapmak, çaba göstermektir. Batı'nın bilim zihniyeti veya seküler değerleri doğru kavranıp ülkemize aktarılabilinirse bakın o zaman sorunlar nasıl çözülecek, Garplılaşma veya çağdaşlaşma nasıl gerçekleşecektir! Batıcılaşma açısından Berkes ile Turhan arasındaki önemli bir fark, Berkes'in siyasal ve ekonomik bağımsızlığa yönelik ısrarcı vurgusudur. *"Berkes her fırsatta bağımsızlık ve toplumun iç dinamiklerinin hayata geçirilmesini vurgulamaktadır. Toplumun iç dinamiklerini hayata geçirecek olan ise ulusal devlettir."*[264] Her iki sosyolog da Batı uygarlığını oluşturan zihniyet dünyasının veya seküler yaşam biçiminin anlaşılıp ona göre değişim/dönüşüm gerçekleştiremeyen Batıcılaşmacı anlayışı taklitçilik olarak görmektedirler.

[264] Erdem, "Berkes ve Küçükömer'de Batılılaşma", s. 15.

Berkes'in Osmanlı toplum ve devlet yapısının Batı'dan farklılığı, Batıcılaşmaya karşı yaptığı genel eleştiriler, yürütülen uyducu politikalarla Türkiye'nin tarih dışı toplum konumuna düşürülmesi, feodalizm tanımı ve yorumu, Osmanlı'nın feodal olup olmadığı yönündeki değerlendirmeleri, Batı'nın sömürgeci ve emperyalist yanına dikkat çekmesi, Türk sosyolojisinde Batılı hazır kalıpların, genelleşmiş yargıların ezbere kullanılması ve benzeri konu ve sorunlara yönelik tespit ve yorumlarıyla en fazla paralellik kurabileceğimiz sosyolog Baykan Sezer'dir. Ancak benzer tespitlere karşın, Berkes ile Sezer'in bu konular üzerinden yaptıkları değerlendirmeler ve ulaştıkları sonuçlar oldukça farklıdır. Bu farklı değerlendirme sonuçlarının ortaya çıkması iki sosyoloğun farklı sosyoloji yaklaşımlarına sahip olmalarından kaynaklanır. Her şeye rağmen Niyazi Berkes Batı sosyolojisinin temsilcisidir, Batı uygarlığı söylemiyle, Batıcılığını her koşulda ortaya koymaktadır.

Berkes, pozitivist ve maddi koşulların, ekonomik yapının değişimini etkilediği konusunda maddeci bir yaklaşıma sahiptir. Ancak aynı Berkes dinin-geleneğin toplumları "geri bırakan" özellikler taşıdığı görüşleriyle de tam bir Weberci anlayışın izlerini taşımaktadır. M. Weber gibi N. Berkes de "dinin-geleneğin",[265] İslamiyet'in aldığı şekil itibariyle kalkınma ve çağdaşlaşmayı önlediği, bir başka açıdan, dinin toplum üzerindeki etkisiyle ilgili olarak benzer görüşleri paylaşmaktadırlar.[266] Bu yanı ile Berkes, fonksiyonalist, pozitivist anlayışla başladığı sosyoloji yolculuğunu tarihi maddeci anlayışla sürdürmüş ve yorumlamacı yaklaşımla noktalamıştır. Berkes'in sosyoloji anlayışında, Hilmi Ziya Ülken'de olduğu gibi, birbirini reddeden bir anlayış yoksa da, farklı sosyoloji yaklaşımlarından birlikte yararlanabilme eğilimi vardır.

1960'lı yıllarda makale ve kitapları ile Osmanlı toplumunu açıklamaya çalışan Niyazi Berkes, bu çalışmalarıyla Osmanlı'ya ilişkin pek çok yargıyı kıran isim olmuştur. Bunlardan belki de en önemlisi Osmanlı'nın şeriat devleti olmadığı yönündeki görüşleridir. Ancak Berkes, Osmanlı'nın teokratik olmadığını söyleyen bir sosyolog olmasına karşın, Kemalizm'e yönelik övgüdeki vurguyu güçlendirmek adına, zaman zaman eleştirdiği cahil aydınların durumuna düşerek, Osmanlı'yı teokratik bir sistem olarak tanımlayabilmektedir.[267] Berkes, bu tür açık çelişkilerine rağmen, bazen de kendi düşün çizgisine yakın çevrelerin tepkilerini çekeceğini bile bile oldukça objektif değerlendirmelerde bulunur. Bu bağlamda II. Abdülhamit'in uyguladığı politikalar üzerine yaptığı yorumlar örnek verilebilir. Berkes zaman zaman Abdülhamit'in uyguladığı çeşitli politikaları olumlayan yorumlar yapmış; onun Yeni Osmanlı Derneği üyelerinden çok daha zeki olduğu değerlendirmesinde bulunmuştur. Oysa Berkes'ten beklenilen, bir sonraki cüm-

[265] Niyazi Berkes'in kullandığı şekil böyle: Dinin-geleneğin.

[266] Max Weber bunu Hıristiyan ve Müslüman dinlerinin farkı olarak görse de, Berkes Müslümanlık ile Hıristiyanlığı tarihsel-sosyal özellikleri, toplum ve devlet üzerindeki etkileri açısından karşılaştırırken Hıristiyanlık hakkında daha olumsuz değerlendirmelerde bulunur.

[267] Berkes, **Atatürk ve Devrimler**, s. 198.

lede olduğu gibi, her zaman Abdülhamit'in uyguladığı politikaları eleştirmektir: Abdülhamit rejimi, kendine özgü, ucube bir rejimdir.

Berkes Cumhuriyet dönemi devrimlerini çağdaşlaşma olarak değerlendiren, laikliğin sadece din ve devlet işlerini birbirinden ayıran bir anlayışın çok daha ötesinde bir hareket olduğunu göstermeye çalışan bir sosyolog olarak karşımıza çıkmaktadır. Berkes sosyolojisinde laiklik, hatta laiklikten de öte, din dışı daha geniş bir sosyal yaşamı kuşatan, anlamı olan sekülerizm temel alanlardan birini oluşturur. Ona göre seküler olamayan toplumların çağdaş olması söz konusu değildir.

Berkes, 1960'lı yıllardaki yazılarında Osmanlı'nın Batıcılaşma politikalarını eleştirel açıdan ele alıp yorumlamış ve Cumhuriyet dönemi devrimlerini çağdaşlaşma hareketleri olarak görmüştür. Çalışmalarında Kemalizm'i merkeze alan Berkes, yazdıkları ile geniş bir kesime kaynaklık ve düşün önderliği yapmıştır. Bir başka anlatımla, Niyazi Berkes, çalışmalarında ortaya koyduğu tarihsel bilgiler ve bu bilgilere dayalı yorumları ile 1960'ların önde gelen sosyologları arasında yer almıştır.

Berkes, Osmanlı Devleti'ni ve toplumunu iki ayrı döneme ayırarak görüşlerini ifade etmiştir: Osmanlı klasik dönemi ve Batılılaşma dönemi. Berkes'in Osmanlı klasik dönemine ilişkin olumlu görüşlerini ve daha sonra tercih ettiği Batı bağımlısı dönemle ilgili olumsuz görüşlerini çalışmanın daha önceki sayfalarında görmüştük. Burada kısa bir hatırlatma yaparsak, Berkes, Osmanlı'nın Batılı kalıplara göre açıklanamayacağını her vesile ile dile getirmiştir. Ona göre Osmanlı feodal olmadığı gibi, feodaliteden daha gelişkin özelliklere sahip bir Doğu devletidir. Bu yanı ile de Batı değil Doğu toplumlarında geçerli olan sosyal yasalara tabidir. Çin, Hindistan, İran, Bizans, Rusya yönetimleri gibi Osmanlı da Doğu Despotizmi'ne mensuptur. Hatta Osmanlı toplum düzeni Doğu Despotizmi'nin en gelişmiş örneğidir.[268]

Bu değerlendirme biçimi ile Berkes, bir yandan Osmanlı klasik döneminin olumlu özelliklerine dikkat çekerken, diğer yandan onu Batı bakış açısına mensup teorisyenlerin Batı dışı, Doğu toplumlarını tanımlamak için geliştirdikleri kalıplar içerisine yerleştiren bir yaklaşım sergiler. Berkes, bir yandan Osmanlı'nın Batılılaşma sürecini büyük devletlerin etkisi altına girmek şeklinde değerlendirirken, diğer yandan bu siyaset değişimini çağdaşlaşmaya giden yolun başlangıcı olarak gören bir sosyologtur.

Türkiye'nin Batıcılaşma sürecini ve Cumhuriyet dönemi devrimlerini, çağdaşlaşma olarak değerlendiren görüşleriyle öne çıkan Berkes'in bu doğrultudaki fikirleri özellikle Kemalist-laik ve merkezin solunda yer alan çevreler üzerinde etkili olmuştur.[269]

Türkiye'de herkesin farklı bir Batı anlayışı vardır. Berkes, özellikle Hıristiyan ve emperyalist Batı'ya karşıdır. Değerlendirmelerinde tarihsel açıdan Hıristiyanlığın İslamiyet karşısındaki olumsuzluklarına vurgu yapar; emperyalist Batı ile hiç

[268] Coşkun, "Niyazi Berkes Üzerine", s. 78.

[269] Kaçmazoğlu, "Bazı Bilim İnsanlarının Türkiye'deki Siyasal Düşün Tarihine Katkıları Üzerine", s. 242-243.

barışık değildir.[270] Berkes'in üzerinde durduğu Batılılaşmanın belki de en doğru ifadesi, güdümlü ve uyducu bir Batıcılaşmaya karşı çıkmış olmasıdır.[271] "Batı diplomasisinden bağımsız olan bir batıcılık, Batı dilinde, Batı düşmanı kötü bir ulusçuluk demektir."[272] Berkes'in Batı'sı, seküler yani çağdaş Batı'dır. Oysa Batı bir bütündür. Tarihsel bir sürecin ve toplumlar arası ilişkilerin ürünüdür. İşimize gelen yanını öne çıkarmamız, işimize gelmeyen, dünya görüşümüze uymayan yanını geri plana atmamız hem etik hem de bilimsel değildir.

Niyazi Berkes, dünya görüşü itibariyle emperyalizme karışıdır. Ancak emperyalist politikalara yönelik geniş çaplı eleştirileri yoktur. Doğu dünyasına ilgi duymasına karşın emperyalizmin Doğu dünyası üzerindeki olumsuz etkilerine yönelik değerlendirmelerde bulunmaktan özellikle kaçınmış, hatta bu durumun sorumluluğunu, hırsızın hiç suçu yokmuş gibi, tamamen Doğu toplumlarının omuzlarına yüklemiştir. Ancak iç politika söz konusu olduğu zaman, özellikle İnönü ve DP dönemlerini eleştirirken, bu liderlerin ve partilerinin Türkiye'yi emperyalizmin emrine soktuğu yönünde kesin bir yargıda bulunmuştur. Atatürk dönemini, devrimleri bağımsızlık ve çağdaşlaşma kapsamında ele alarak yücelten Berkes, "Milli Şef" ve DP dönemi Batıcılaşma girişimlerini sert şekilde eleştirmiştir. Bu dönemleri Kemalizm'den sapma, Atatürk dönemi politikalarından uzaklaşma ve ülkeyi dış politikada Batı'ya bağımlı, iç politikada gericilere teslim etme şeklinde değerlendirmiştir.

Görüşlerine tamamen katılmasak da, Niyazi Berkes'in Türk sosyoloji tarihine olan derinlemesine katkıları önemlidir. 1940'lı yıllarda yüzeysel çalışmalar yapmış olsa da, daha sonraki dönemlerde derinlemesine, tarihsel bütünlük içeren araştırmalarıyla birçok kesimi etkilemiş, birçok konunun yeniden tartışılmasını sağlamıştır. *Ankara Köyleri*, *Propaganda* Nedir?, *Siyasi Partiler* gibi çalışmalarının bugün belki hiçbir değeri kalmamıştır ancak *Türkiye'de Çağdaşlaşma* ve *Türk Düşününde Batı Sorunu* gibi çalışmalarında ortaya koyduğu görüşleri şu ya da bu biçimde hala önemini korumaktadır.

Makalemizi, Niyazi Berkes'in çok yerinde bir tespiti ile bitirelim: *"Yöneticilerinin uyduculuktan, sağ ya da sol aydınlarının yabancılaşmadan kurtulamamış olduğu toplumlarda devrimcilik savaşı yürüyemiyor. Planlı bir ekonomik, sosyal, kültürel yükseliş gerçekleşemiyor. 'Yarı sömürge' niteliği, bilinmeden, sürdürülüyor."*[273]

---

[270] Bunda Kıbrıs'lı olmasının etkisi var mıdır?

[271] Gökhan V. Köktürk, "Baykan Sezer ve Niyazi Berkes'in Osmanlı Toplum Yapısı ve Batılılaşma ile İlgili Görüşlerinin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirmesi", **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü**, Sayı: 1, Güz 2004, s. 65.

[272] Berkes, **Türk Düşününde Batı Sorunu**, s. 29.

[273] A.g.e., s. 299.

Türk Sosyologlarının Bilim Kavrayışları ve Bilim Anlayışlarının Değişmesi Üzerine[274]

Sosyolojinin Türkiye'ye girişinde etkili olan temel faktör, Osmanlı'nın nasıl kurtarılabileceği sorunsalına Osmanlı ve Batı çıkarları adına birlikte cevap aramaktı. Osmanlı Batı karşısında, kendi çıkarları adına siyaset üretme ve sürdürebilme olanaklarını yitirip, Batı içi çatışmalardan yararlanarak bölgedeki varlığını Batılı dengelere göre ayarlamak zorunda kaldığı süreçte, Batılı ülkeler de Osmanlı'nın egemen olduğu coğrafyada çıkarlarını daha da kazançlı hale getirmek adına, yöneticileri kendi yanlarına çekerek, Osmanlı içerisinde Batı'ya, Batı'nın bilim ve uygarlığına hayran, Batı yanlısı siyasetlerin sözcülüğünü yapan/yapacak yandaş ekipler oluşturmaya başlamışlardı. Osmanlı'daki Batı yanlısı bu ekipler, zamanla taraf oldukları Batılı ülkelerin siyasal yapılarının Osmanlı'ya aktarılması ile mevcut sorunların daha kolay çözülebileceği anlayışının da ateşli savunucuları haline gelmişlerdi. Örneğin Yeni Osmanlılar ve İttihatçılar için çözümün temel kaynağı, meşruti bir rejim kurmaktı. Yeni Osmanlılar'dan İttihatçılar'a kadar siyasal, toplumsal ve düşünsel anlayışın bir hayli değişmesi sonucu, Osmanlı'nın geleneksel zihniyetine sahip muhafazakâr bilim anlayışı, Batı tipi eğitim olanaklarının artışı ile değişikliğe uğramıştı. Batı tipi okullarla etkili olan biyolojik-materyalist ve pozitivist bilim anlayışı, eğitimin ve öğretimin temel felsefesini oluşturuyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kuran tıbbiyeliler ve örgütü geliştiren subaylar da bu "bilimsel zihniyetle" yetiştirilmişti.

Biyolojik-materyalist ve pozitivist bilim anlayışı, sadece fen bilimlerinde değil, sosyal bilimlerde de egemendi. Batı sosyolojisine hakim olan pozitivist ve materyalist anlayışlar Türkiye'ye sosyolojiden önce, 19. yüzyılda aktarılmıştı. Gerek İttihatçı liderler, gerekse aynı örgüt içerisinde yetişerek Osmanlı siyaset ve bilim dünyasının en üst kademelerine gelen ekipler, pozitivizme dayalı eğitim-bilim anlayışına bağlı bir zihniyet içerisinde dünyayı algılıyorlardı. Sosyolojide de bu bilim anlayışı geçerliydi. Sosyologlar ve Batı'dan aktarılan sosyoloji ekolleri biyolojik-materyalist ve özellikle pozitivist anlayışla donatılmışlardı. Bu bağlamda sosyolojiyi Osmanlı'ya aktaran tüm ekoller ve isimler, pozitivist sosyoloji anlayışına sıkı sıkıya bağlıydı. Sosyolojinin Türkiye'deki öncü isimlerinden Ahmet Rıza, Prens Sabahattin, Ziya Gökalp pozitivist sosyolojiyi temsil ederken, Ahmet Şuayıp bi-

[274] Bu yazı, **Sosyoloji Yıllığı 16: Bilim Sosyolojisi: Bilim Tarihi ve Yöntem**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007'de yayınlanmıştır.

yolojik sosyoloji okulunun görüşlerini savunuyordu. Dolayısıyla İttihatçı oluşumdan başlayarak, II. Meşrutiyet dönemi sosyologları; Batıcı, pozitivist, materyalist ve evrimci bir bilim anlayışını benimsemişlerdi. Bu anlayışı "müspet" bilim şeklinde tanımlayan sosyologlar sosyolojiyi, Batı'da olduğu gibi, "sosyal fizik" olarak görmüşlerdi. Bu bilim anlayışı üzerine kurulan sosyoloji, kısmi değişmeler dışında, aynı çiygiyi Cumhuriyet tarihi boyunca da sürdürmüştür.

Batı'da sosyolojinin ortaya çıkışı ve yerine getirdiği görevler daha çok siyasal içeriklidir. Bir başka anlatımla, Batı sosyolojisinin ortaya çıkışı, burjuva toplum düzenini korumayı, kollamayı ve sürdürmeyi amaçlar. Türkiye'nin sorunlarını çözmek adına Batı'dan uyarlanan ve sosyologların elinde yeniden biçimlenen veya Batı'dan aynen aktarılan sosyolojinin Türkiye'de siyasal bir yaklaşımın dışında kalmasını beklemek mümkün değildir. Sosyologlarımız, Osmanlı'nın siyaseten kurtuluşunu uluslar arası ilişkiler dengesinde hangi ülke ile işbirliğinde görmüş ve siyaseten o ülkeye eğilim göstermişlerse, sosyolojiyi de o ülkede geçerli olan bilim anlayışı çerçevesinde biçimlendirmişler; ilgili ülkede var olan sosyoloji ekollerinden birini tercih ederek, tavırlarını açıkça ortaya koymuşlardır. Dış kaynaklı böyle bir tercih, sosyologların siyaset ve bilim anlayışlarını da beraberinde getirmiştir.

Toplumsal sorunlarla ilgilenme ve bu sorunları giderme çabası içerisinde olmak, ancak siyasetle mümkün olduğundan ve sosyolojinin de böyle bir durumda doğrudan işe dahil olmasından dolayı, siyasal ortama giren ve siyasal çatışmalara katılanlar, aynı zamanda sosyolojiye de yakınlık duymuşlar ve "sosyolog" olmuşlardır. Bir başka anlatımla, siyaset aracılığı ile topluma yön verme çabasında olan sosyologlarımız önce kendilerince geçerli gördükleri Batılı bir ülkenin siyasetine bağlanmışlar ve oradan bu siyasete uygun sosyoloji ekolünü, dolayısıyla bilim anlayışını almışlardır. Bu bağlamda, sosyolojideki ekoller ve bu ekollerin seçimi, Batılı bir ülkenin siyaseten tercihi anlamına da gelmektedir. Bunun nedeni, "karşılaştığımız sorunların çözümünün Batı içinde bazı devletlerle yapılacak ittifaklarla çözüleceği görüşü ve inancının yaygın bir eğilim olması"dır.[275]

Sosyologların bilimi/sosyolojiyi kavrayışları, Türk sosyoloji tarihi boyunca genellikle siyasal içerikli ve ideolojik boyutlu olmuştur. Toplumsal ve uluslar arası olayların siyasal açıdan kavranılması, ideolojileri de içerdiği için, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti'ndeki problemleri siyasal merkezli sorunlar olarak değerlendiren sosyoloji ekolleri, bu sorunların çözümünün de siyasal içerikli olduğu önsel kabulünden hareketle, siyasetin bir gereği olarak, "bilimsellik" adı altında, sosyolojiyi kullanmışlardır. Bu bağlamda, Türk sosyologlarının devleti, dolayısıyla toplumu kurtarma adına üretmeye çalıştıkları reçeteler siyasal merkezlidir. Batı'dan aktarılan ve uygulanmaya konulmak istenilen bu reçetelerde sorunlar, Batı yanlısı bir siyasal tercihle, uluslar arası dengeler gözetilerek çözülmek istenmiştir. Aktarma ve uyarlama temelli bu yaklaşımlar sonuçta, Batı siyasetinin bir parçasına veya tamamına teslim olmak gibi birbirine bağlı iki genel eğilimi beraberinde ge-

[275] Ertan Eğribel, "Türk Sosyolojisi ve Coğrafya: Prens Sabahattin ve Anglo-Saksonların Üstünlüğü Savunuculuğu", **Sosyoloji Yıllığı 15: Sosyoloji ve Coğrafya**, , Kızılelma Yayınları, İstanbul, 2006, s. 237.

tirmiş; bu anlayış, aynı zamanda Türk sosyolojisinin sınırlarını da belirlemiştir.

Batı'da geçerli olan siyasal dengelere göre biçimlenen ve bu dengelerden hareketle Türkiye'nin sorunlarına talip olup, bu doğrultuda siyaset ve bilim üreten sosyologlarımız, sosyolojideki yöntem ve bilim yaklaşımlarını siyaseten tercih ettikleri ülkelerin egemen bilim anlayışları doğrultusunda kabullenerek, bu anlayışları Türkiye'de de etkin hale getirme mücadelesi vermişlerdir. Bu bağlamda, Türkiye'nin toplumsal sorunlarına çözüm bulmak adına hangi ülke öne çıkarılmış veya çıkmışsa, o ülkede geçerli olan bilim anlayışı ve o anlayışı temsil eden sosyologlar Türkiye'de egemen olmuşlardır. Bir diğer anlatımla, sosyologların toplum anlayışlarındaki farklılıklar, onların bilimsel bakış açılarına da doğrudan yansımıştır. Bu yaklaşım sonucu Türkiye'de siyasi partilerle sosyoloji ekolleri eşleştirilmiştir. Örneğin İngiltere; Prens Sabahattin, Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Science Sociale ekolü, Almanya; Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki Fırkası, Sosyolojizm ekolü şeklinde başlayan kutuplaşma Cumhuriyet yıllarında biçim değiştirerek, ama Batı'daki gelişmelere sıkı sıkıya bağlı kalarak sürmüştür. Karşıt siyasal sistemlerin savunuculuğunu üstlenen sosyologlar, savundukları ülkeleri ve o ülkelerde geçerli olan bilim anlayışlarını merkeze yerleştirmişler, siyaseten karşı çıktıkları ülkelerin Türkiye'de temsil edilen bilim anlayışlarını reddetmişlerdir.

II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinin önde gelen sosyologları aynı zamanda siyasetin de etkili aktörleri olmuşlardır. Prens Sabahattin, Fransız kaynaklı olmasına karşın İngiliz siyasal ve toplumsal anlayışını/yapısını öne çıkaran ve "eski rejime" yakın duran Science Social ekolünü Türkiye'ye getirmiştir. Bu ekol, İngiliz toplum yapısını, siyasal sistemini, dünya egemenliğini haklı gören bir sosyoloji anlayışını savunmaktadır. Diğer yandan, Ziya Gökalp de bir başka Fransız sosyoloji ekolü olan Sosyolojizm'i, Türkiye'ye aktarırken, Almanya ile işbirliğini esas alan bir siyasal yaklaşım içerisindedir. Cumhuriyet döneminde de aynı anlayışlar sürdürülmüştür. Zaman içerisindeki bazı değişimlere bağlı olarak, 1940'lardan itibaren Amerikan, 1990'larda ise yine Amerikan siyasetlerinin bir yansıması olan postmodern sosyoloji merkeze yerleştirilmiştir. Yine sosyologlar Cumhuriyet öncesinde İT ve AF-HİF; Cumhuriyet döneminde ise CHP, HP, DP, TİP, YDY gibi çeşitli partilerin merkezinde bulunmuşlar, mesleki olarak mutlaka Batılı bir ülkede gelişen sosyoloji anlayışlarına yakın durmuşlar ve o anlayışları savunurken, egemen sosyolojinin temsilcisi olarak, diğer sosyoloji anlayışlarını tartışma konusu bile yapmamışlardır.

II. Meşrutiyet döneminde tüm kurum ve kuruluşları ile sosyolojiyi Türkiye'de yerleştirmeye çalışan sosyologlar, topluma/devlete yön verme çabası içerisinde; kültür-uygarlık, din-devlet, kamucu-bireyci, merkeziyetçi-ademi merkeziyetçi gibi ayrımları temel sorun olarak alıp, bunları siyasal tercihlerinin merkezine yerleştirmişlerdir. Dönemin sosyologları, Batıcılaşmayı savunmak ve Batı yanlısı bir siyasetin tek geçerli çıkış yolu olduğunu göstermek için tüm siyasi argümanları kullanmışlardır. İngiltere, Reval'de Osmanlı'yı gözden çıkararak Rusya ile paylaştığından, II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı aydını için siyasal proje ve görüşleri

ile Batı içerisinde tercih edilen ülke artık Almanya ve Alman yanlısı bir siyaset olmuş, bu nedenle Türkçü/milliyetçi siyasal yaklaşımlar ağırlık kazanmıştır.

Sosyoloji, II. Meşrutiyet döneminde Batı savunusu adına daha sistemli ve kurumsallaşmış bir biçimde Türkiye'ye girmiş ve dönemin iç-dış koşulları kapsamında şekillenmiştir. Bu şekillenişte uluslar arası ilişkiler ve bu ilişkiler üzerinden siyaset üreten takımların belirleyici etkisi olmuştur. Türkiye'de sosyoloji aracılığı ile farklı Batı savunularına girişen takımların ezici çoğunluğu İttihat ve Terakki içerisinde gelişmiş ve daha sonra örgüte egemen olamayan gruplar oradan ayrılarak, savunuculuğunu yaptıkları ülkelerin siyasetlerine uygun oluşumlar gerçekleştirmek üzere yeni dernekler ve partiler kurmuşlardır. Daha önce başlayan ve II. Meşrutiyet'in ilanından bir süre sonra iki büyük blok şeklinde ayrışan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ana ekseni milliyetçilere kalırken, İngiliz yanlısı siyasetin savunucuları yeni oluşumlarını, yeni parti ve derneklerle somutlaştırmışlardır.

"Sosyoloji, toplumsal olgularla ilgili bilginin nesnel ve bilimsel dalı olma savı ile doğmuştur. Ancak, gerçekte belirli bir sınıf ideolojisi işlevi yerine getirmeye yazgılanmıştır."[276] Sosyoloji Batı'da sınıf merkezli bir toplum anlayışıyla, kapitalizme dayalı burjuvazi düzenini korumaya çalışırken, Türkiye'de devlet merkezli bir siyaset anlayışı benimseyerek, uluslar arası ilişkilerle uyumlu, yeni bir siyasal çıkış arayışına girişmiştir. Artık bu çıkışı gerçekleştirecek olan kurtarıcı sosyolojidir. Batı merkezli sosyoloji ekolleri, bu amaca ulaşmak için, kendilerine göre pek çok çıkış/batış yolu göstermekle birlikte, bu yollardan ikisi daha fazla öne çıkmıştır. Bunlardan birincisi Ziya Gökalp'in temsil ettiği milliyetçi ve Alman yanlısı sosyoloji anlayışı, ikincisi ise Prens Sabahattin tarafından temsil edilen liberal-muhafazakâr İngiliz yanlısı sosyoloji anlayışıdır. Organist sosyoloji, psiko-sosyoloji, Marksist sosyoloji gibi daha birçok sosyoloji anlayışı, devletin/toplumun kurtuluşu için Sosyolojizm ve Science Sociale ekolleri kadar geçerli siyasetler üretemedikleri için sesleri ve etkileri de, hiçbir zaman, bu iki ekol kadar duyulmamıştır.

II. Meşrutiyet dönemindeki siyasal mücadelelerin sonucu olarak Osmanlı'da ortaya çıkan egemen siyasal tercih, milliyetçiliktir. Bu tercihin arkasında yer alan sosyoloji anlayışı ise Sosyolojizm'dir. İç siyasal mücadelelerin galibi İttihat ve Terakki ve bu partinin ideolojisini oluşturan sosyoloji anlayışı, devlet içerisinde merkezi bir konuma sahiptir. İttihatçıların rakibi ise ademi merkeziyetçi-liberal bir tercihle siyaset yapan Hürriyet ve İtilafçılardır. Bu iki siyaset ve sosyoloji ekolünün temsilcileri olan Ziya Gökalp ve Prens Sabahattin Batı sosyolojisinin bilim anlayışını aynen Türkiye'ye aktarmakla birlikte, savundukları siyaset ve sosyoloji ekolleri birbirine rakip toplum modelleri önermelerinden dolayı, farklı sosyoloji tekniklerini öne çıkarmışlardır. Başka bir deyişle, farklı sosyoloji ekollerinin ve siyasetlerinin savunulması, onların Batı merkezli yöntem ve bilim anlayışlarını da farklılaştırmıştır.

Başlangıçtan bu yana sosyologlar, Türkiye'nin uluslar arası ilişkilerindeki ter-

[276] Behice Boran, "Geriye Dönüp Baktığımızda Sosyoloji", **Bilim ve Sanat**, Sayı: 83, Kasım 1987, s. 30.

cihleri ile paralel yöneldikleri ülkelerin bilim anlayışlarını benimsedikleri için, ülke içerisinde de bu bilim anlayışını yerleştirmeye çalışmaktadırlar. Bu çerçevede Türkiye'deki sosyologların bilim anlayışları özgünlük taşımadığı gibi, Batı dışı bir yaklaşımdan da hiçbir zaman uzak kalamamışlardır. Daha açık bir ifadeyle, Türk sosyologlarının siyasal içerikli çözüm önerileri gibi bilim anlayışları da çoğunlukla Batı merkezli, Batı'ya bağımlı ve Batı savunusuna hizmet etmeye kurgulanmış bir zihniyet dünyasını temsil etmektedir.

Batı kendi içerisinde tek merkezli değildir. Batı içerisinde de farklı merkezler ve bu merkezlere ait farklı bilim anlayışları bulunmaktadır. Bu bağlamda Batı'da iki genel merkez görülmektedir: Anglo-Sakson ve Kara Avrupa'sı merkezleri. Türkiye'deki sosyologların bağlı oldukları siyasal anlayışa göre bilim anlayışlarındaki farklılıklar da buradan kaynaklanmaktadır. İki ayrı merkezin temelde aynı bilim anlayışına, zihniyetine sahip sosyologlarının ayrıldıkları temel nokta, sadece bilimsel veriler adına kullanılan teknikler bazında ortaya çıkmaktadır.

Batı sosyolojisinde ve bizde geçerli olan Ziya Gökalp'in bilim anlayışına göre, sosyoloji araştırmaları ile tüme, genele, bilinmeyen mutlağa ulaşmak ve böylece sosyal işleyişini gerçekleştiren toplumsal yasalara varmak mümkündür. Var olan, ancak bizim bilemediğimiz toplumsal yasalara ulaşmamız, sosyoloji ve sosyoloji çalışmaları ile mümkündür. Sosyolojik yasalara giden yolun adı pozitivizme dayalı bilimselliktir. Pozitivist bilim anlayışı, Batı sosyolojisinden her zaman etkilenen ve beslenen Türk sosyologları için de, Batı'daki gibi, benimsenip savunulmaktadır. Örneğin Ziya Gökalp, pozitivizmin ve determinizmin etkisi ile topluma yön vermenin dahiler ve sosyologların elinde olduğunu; dâhilerin sezerek, sosyologların ise toplumsal gerçekliğe bağlı olan kanunları bularak ve bilerek bir ulusun evriminde etkili olabileceklerini belirtir.

Sosyologların öngördükleri toplum modellerinin farklılığı, onların toplum sorunlarına yaklaşımlarını da farklı kılmaktadır. Bu anlayış farklılıkları, sosyolojide kullanılan teknikleri de çeşitlendirmektedir. Deney, gözlem ve monografi teknikleri ağırlıklı olarak Prens Sabahattin'in temsil ettiği Science Sociale ekolü tarafından kullanılmıştır. Prens Sabahattin'in temsil ettiği Science Sociale'n yöntem anlayışı bu tekniklere dayanırken, rakip siyasal eğilime mensup sosyoloji ekolünü de sosyal felsefe yapmakla, sosyolojiden anlamamakla itham etmektedir. Aynı itham, bir başka dönemde, Ankara ekolü sosyologları tarafından, İstanbul ekolü sosyologlarına karşı yöneltilmiştir. Oysa, II. Meşrutiyetin iki ekolü ve 1940'ların Ankara ekolü de pozitivist ve determinist bir sosyoloji anlayışına sahiptir. Sadece kullandıkları teknikler farklıdır ve bu farklılığın kaynağı da siyaseten savunulan toplum modeline bağlıdır.

Prens Sabahattin'in sosyoloji anlayışında gözlem ve monografi teknikleri egemendir. Prens Sabahattin bilimin, deney ve gözlem yönteminden doğduğunu söylerken, Anglo-Sakson bilim anlayışını yine pozitivizme ve determinizme bağlı olarak ortaya koymaktadır. Prens Sabahattin'in Science Sociale'e ilgisi kendisine yaptığı siyasal seçimi savunabilme olanağı sağladığı içindir. Prens Sabahattin,

İngiltere'ye Science Sociale aracılığı ile ilgi duymamış, tam tersine, İngiltere siyasal tercihi nedeniyle Science Sociale yönelmiştir.[277] Prens Sabahattin Science Sociale ekolünün yaklaşımını gerçek bilim sayarken, sosyolojiyi bir toplum felsefesi olarak değerlendirir. Dolayısı ile her ekol diğerinin sosyoloji anlayışını, toplumsal sorunlara çözüm bulabilme potansiyelini yetersiz bulmaktadır.

Her sosyolog, toplum yapısının ortaya çıkardığı sorunları, sosyolojinin pozitivizme dayalı teknikleriyle giderme yolunun, kendi siyaset anlayışı doğrultusunda bir toplumsal yapı değişikliğine gidilmesiyle gerçekleştirileceğini öne sürmektedir. Prens Sabahattin'in ademi merkeziyetçi, Ziya Gökalp'in ulusal yapının güçlendirilmesi yönündeki görüşlerini bu doğrultuda irdelemek gerekmektedir. 1940'larda Ankara ekolünün kentleşmeye, ekonomik ilişkileri biçimlendirmeye, sınıflı yapıyı ortaya çıkarmaya yönelik önerileri ile daha sonraki dönemlerin modernleşmeci ve postmodern anlayışlarını da bu çerçevede değerlendirmek mümkündür.

Prens Sabahattin, İngiliz yanlısı bir siyaset ve toplum modeli savunarak, buna uygun bir sosyoloji ekolünü temsil ederken, rakibi olan İttihat ve Terakki'nin düşün liderlerinden Ziya Gökalp, Alman eğilimli-milliyetçi bir sosyoloji ekolünün temsilcisi olarak Türkçü politikalara yönelmiştir. Bu bağlamda, Ziya Gökalp'in İttihat ve Terakki ile birlikte ve sosyoloji aracılığı ile gündeme getirdiği uluslaşma yolundaki politikalar, "bilim" gündeminin de başlıca konuları arasında yer almıştır. Ziya Gökalp, sosyoloji anlayışının ve toplumsal olan tüm konuların merkezine milliyetçiliği yerleştirmiştir.

Osmanlı'nın temel siyaseti İttihatçı yönetimle birlikte milliyetçi bir çizgiye çekilirken; Batı sosyolojisinden destek alan Ziya Gökalp de bu partinin politikalarının belirlenmesinde akıl hocalığı yapmakta ve devletin Batı ile ilişkilerine milliyetçi söylem çerçevesinde yön vermektedir. Milliyetçi anlayış doğrultusunda, yeni söylemler, yeni politikalar ve yeni uygulamalar gündeme getirilmekte ve bunlar yeni yorumlara tabi tutulmaktadır. Devlet politikasına yön verenlerin konuları değerlendirme biçimleri, sorunlara bakış açıları değişmekte ve yeni eğilimler doğrultusunda politikalar belirlenerek uygulamaya konulmaktadır. Ziya Gökalp önderliğinde Batıcılık, milliyetçilik ve İslamcılık sentezlenerek yeniden yorumlanmakta ve devlet/toplum yeniden yapılandırılmaya çalışılmaktadır. Ulusalcı toplum anlayışı doğrultusunda kurumsal yapılanmaya gidilmekte, Almanya ile Osmanlı çıkarları birlikte kotarılmaktadır. Batıcılık yolunda milliyet ve İslamcılık birlikte değerlendirilirken milliyetçilik öne çıkarılmaktadır. Bu bakış açısı çerçevesinde bilim anlayışı da özellikle Almanya'dan gelen uzmanların askere verdiği eğitim, üniversiteye davet edilen hocalar ve daha da önemlisi çok sayıda öğrencinin eğitim için Almanya'ya gönderilmesi ile Alman bilim anlayışı Türkiye'ye yerleştirilmektedir. Artık Türkiye'de geçerli olan siyaset Alman çıkarlarını da birinci derecede hesaba katmakta, buna uygun ideolojilerle iş yapmakta ve ülkede Alman bilim anlayışı geçerli olmaktadır. Bu politikaların sosyolojideki yansıması, simge-

[277] Baykan Sezer, "Türk Sosyologları ve Eserleri I", **Sosyoloji Dergisi**, 3. Dizi-1. Sayı, İstanbul, 1989. s. 61.

si, Ziya Gökalp'in *Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak* adlı eseridir.

Her şeyden önemlisi Almanya ile yürütülen siyaset doğrultusunda Osmanlı toplumu yeni kavramlarla, konularla, anlayışlarla karşılaşmakta ve devlet yönetimi bunlar doğrultusunda şekillenmektedir. İslamcılık, Batıcılık ve ulusalcılık Türkçülük başat faktörü çerçevesinde uzlaştırılmaktadır. Almanya ile birlikte yürütülen bu milliyetçi politikalar Orta Asya Türk toplumlarını da kapsayacak şekilde 1918'e kadar devam etmiş ve 1918'de iflasla sonuçlanmıştır. 1918'den sonra ise İngiltere ile ittifakı öne çıkaran bir yaklaşım Türkiye'de egemen olmaya başlamıştır. Ziya Gökalp'in savunuculuğunu yaptığı sosyoloji-bilim anlayışı tasfiye edilerek, Prens Sabahattin'in temsil ettiği ve İngiliz siyasetinin sözcülüğünü yapan Science Social ekolü ön plana geçirilmiştir. Artık gündeme egemen olan konular ve bilim anlayışı da değişmiştir.

1918'den itibaren İngiltere'nin Osmanlı'da inisiyatifi ele alması ile yönetime de İngiliz siyasetini temsil eden ekip gelmiştir. İngiliz yanlısı yönetimin Osmanlı'da İngiliz siyasetine dayalı anlayışı ile gündemin başat konusu da İngiliz mandacılığının kabulü merkezinde olmuştur. Bu bağlamda Prens Sabahattinci görüşler merkeze yerleştirilmiştir. Türkiye'nin toplumsal yapısının kamucu yapıdan bireyci yapıya geçmesi ile sorunların da çözüleceği belirtilmektedir. Prens Sabahattin, 1913'te yazdığı *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?* adlı kitabını bu koşullarda, 1918'de yayımlanmıştır. Türkiye'de artık İngiltere, İngiliz çıkarları ve Anglo-Sakson bilim anlayışı egemendir. Bu anlayışın gündeme getirdiği konular ise liberal-muhafazakârlık, İngiltere'ye bağlılık, İngiliz toplumuna benzeyen bir Türk toplum modeli oluşturmaktır. Başka bir anlatımla, İngiliz siyasal çıkarları ile işbirliğini merkeze alan Prens Sabahattin'in "bilim" gündeminde liberal-muhafazakâr bir toplum modeli bulunmaktadır. Prens Sabahattin'e göre merkeziyetçiliğe devam ettikçe; fikir özgürlüğünün, ilerlemenin, gelişmenin ve toplumsal sorunlara çözüm bulmanın olanağı bulunmamaktadır.

Yurt dışında İngiliz çıkarları adına Abdülhamit'e karşı siyasal bir mücadele yürüten, İngiliz çıkarları doğrultusunda ülkenin geleceğini planlamaya çalışan Prens Sabahattin'in karşısında, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Türkiye'ye döndüğünde, Almanlara daha yakın duran İttihatçıların bulunması, onun için kabul edilemez bir durum olmuştur. Prens Sabahattin Türkiye için İngiliz yanlısı bir siyaseti hayata geçirmek istemekte, bu siyasi yaklaşıma, Ziya Gökalp ve bağlı bulunduğu parti karşı çıkmaktaydı. Prens Sabahattin, Abdülhamit devrilene kadar içinde ve yakınında bulunduğu İttihatçılara karşı oluşturulan tüm siyasal faaliyetlerde lider olarak etkin rol oynamış ve yürütülen her türlü karşı devrim, darbe ve eylemin merkezinde yer almıştır.

Prens Sabahattin, yönetim biçimi değiştirilmeden yöneticilerin değiştirilmesi ile toplumsal sorunların çözülmeyeceğini belirtiyordu. Toplumsal yapı kamucu örgütlenme biçiminden bireyci örgütlenme biçimine doğru dönüştürülmeli, değiştirilmeliydi. Sorunların kaynağı Batı'ya benzemeyen toplumsal yapının derinliklerinde yatmaktaydı. Osmanlı toplum yapısını mutlaka İngiliz toplum yapısına

benzetmek gerekmekteydi. İşte gün gelmiş ve İngilizler Osmanlı yönetimini ekipleriyle ele geçirmişlerdi. Artık toplumsal değişme adına Science Social ekolü doğrultusunda sosyoloji çalışmaları yapılabilirdi.

Prens Sabahattin 1918'de, İngiltere'nin Osmanlı'yı işgali ile siyasal düşünceleri doğrultusundaki "bilimsel" programını uygulama olanağına kavuşmuştur. Onun siyasal tercihi baştan beri, Osmanlı'yı İngiltere'ye bağlamak ve İngiliz mandası yapmaktır. Sadece siyaseten İngiltere'ye bağlanmak da, Prens Sabahattin'in sosyoloji anlayışında, sorunları çözmeye yetmemektedir. Onun toplumsal yapıdan kaynaklı olarak gördüğü sorunlar konusunda öne sürdüğü radikal çözüm önerisi, toplumsal yapıyı İngiliz toplum yapısına benzetmekten geçmektedir. İngiltere üstünlüğünün gündeme gelişi siyasi tartışmaların ötesinde, belirli bir toplum modelinin övgüsüne dayanmaktadır.[278]

Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti döneminde pek çok sosyolog, Osmanlı ve Türk toplumunun geçmişini, mevcut durumunu ve geleceğini pozitivist yaklaşımla ve kuramsal anlayışla çözümlemeye çalışmıştır. Sosyolojide teorik yaklaşımın dışında, çözüm önerme adına, uygulamalı çalışmalar yapan ilk isim Science Sociale ekolünden ve Prens Sabahattin'in öğrencilerinden Mehmet Ali Şevki Bey olmuştur. Mehmet Ali Şevki Bey'in 1920'li yıllarda başlattığı uygulamalı çalışmalar, 1940'lı yıllarda Ankara ekolü sosyologları tarafından sürdürülmüştür. Bu devamlılığı, Anglo-Sakson sosyoloji anlayışının Amerikan sosyoloji anlayışına etkisi ve daha sonraki yıllarda oradan Ankara ekolü sosyologları tarafından Türkiye'ye aktarılması şeklinde değerlendirmek gerekir.

Mustafa Kemal'in önderliğinde yürütülen Kurtuluş Savaşı ile birlikte İngilizler adına savaşan Yunanistan ile İngiliz sömürgeci yönetim anlayışının temsilcisi Osmanlı yönetimine sahip siyasi çevreler yenilmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetleri ve Türkiye Cumhuriyeti yönetiminin kurulması sonucu Batı ile çeşitli konularda uzlaşma sağlanarak, bağımsız bir dış politika anlayışı hayata geçirilmiş, İngiltere'ye bağlı siyasal ekipler ve Anglo-Sakson bilim anlayışı, bu ekiplerin yurt dışına sürgüne gönderilmesi ile tasfiye edilmiştir. Cumhuriyet'in ilanı ile yeni yönetim, bilim anlayışını daha bağımsız bir çizgiye oturtmuştur. Cumhuriyet hükümetleri bu bağımsız dış politikayı 1940'lara kadar devam ettirmiştir. Türkiye'nin siyasal sorunları belli bir çözüme kavuşturunca sosyolojinin temel işlevi de değişmiştir. Türkiye, siyaseten daha bağımsız bir dış politika izlediğinden, bilimsel tercihlerini de bu doğrultuda gerçekleştirmiş ve Almanya, Fransa, İngiltere ile bilimsel işbirliğini çok yönlü olarak sürdürmüştür. Bilime, bilimsel konulara ve toplumsal sorunlara daha bir bağımsız çizgide, Türkiye'nin çıkarları açısından yaklaşılmıştır. Türkiye bu dönemde bilim anlayışını ulusalcı bir temel üzerine yerleştirmiş; Türk dilini ve Türk tarihini milliyetçi bir yaklaşımla inceleyecek kurumlar oluşturmuştur. Yeni bir bilim ve siyaset anlayışı geliştirilirken, parti-devlet bütünleşmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Milliyetçilik ve halkçılık, kitlelere ulaşma politikası olarak gündeme getirilmiş ve bu doğrultuda çalışmalar gerçekleştiril-

[278] Eğribel, a.g..m., s. 246.

miştir. Ulusalcılıktan uzak bilim çevreleri kısmen de olsa 1933 üniversite reformu ile tasfiye edilmiştir. Bu yıllarda Alman bilim adamlarından azami ölçüde yararlanılmıştır. Hatta sosyal bilimler alanındaki yurt dışı doktora eğitiminde özellikle Almanya ve ardından Fransa ve ABD tercih edilmiştir.

1940'lara gelindiğinde "göreceli bağımsızlık" politikalarından II. Dünya Savaşı koşullarında vazgeçildiği görülmektedir. Türkiye'nin dış politikası II. Dünya Savaşı boyunca gelgitlere sahne olmuş ve savaşın sona ermesi ile 19. yüzyılda yürütülen bağımlı dış politikaya geri dönülmüştür. Türkiye Cumhuriyeti 1945'ten itibaren, tıpkı 19. yüzyılda olduğu gibi Batılı büyük bir devlete dayanarak ve o devlet veya devletler topluluğunun Orta Doğu'daki çıkarlarını SSCB'ne karşı koruyarak ayakta kalma politikası izlemeyi tercih etmiştir. Bu politikanın ortaya çıkmasında Şubat 1945'te toplanan Yalta ve Temmuz-Ağustos 1945'te toplanan Potsdam konferanslarının etkisi büyüktür. Bu konferanslarla dünya ABD, SSCB ve İngiltere'nin önderliğinde kapitalist ve komünist bloklar şeklinde iki büyük çıkar alanına ayrılmış; SSCB'nin itmesi, Batı bloğunun çekmesi de Türkiye'yi hızlı bir şekilde Batı bloğuna yaklaştırmıştır.

Bu gelişmeler sonucu Türkiye'nin dış politikası, II. Dünya Savaşı'ndan sonra Batı'ya sıkı sıkıya bağımlı hale getirilmiştir. Truman Doktrini ve Marshall Planı çerçevesinde yardım yapılmaya başlanmış, Türkiye Batı bloğuna tamamen katılabilmek için Kore'ye asker göndermiş ve bunun sonucunda 1952'de NATO'ya alınmıştır. Siyasal kurumlar II. Dünya Savaşı sonrasında yeniden biçimlendirilmiş; 1950–1960 döneminde DP iktidarı Türkiye'yi "küçük Amerika" yapmak adına, dış politikada her türlü tavizi vermiş, ülkeyi ABD'nin Orta Doğu'daki ileri karakolu haline getirmiştir. Bu süreç sonunda, Türkiye'nin yeri artık siyasal, ekonomik ve askeri örgütleri ile bütünleştiği Batı dünyasının ve ABD'nin yanında, Batı çıkarlarının savunucusu pozisyonundadır.

Türkiye'de II. Dünya Savaşı sırasında bazı dönüşümler gerçekleşirken, ABD'de doktora yapan sosyologlar da ülkeye dönmeye başlamışlardır. Bu sosyologların Türkiye'ye dönüşü ve üniversitelerde görev almaları ile Türkiye'nin dış politika değişiklikleri hemen hemen aynı tarihlere rastlamaktadır. Ve ABD ile ilişkiler yoğunlaştıkça Türkiye'nin de siyasal ve bilimsel tercihleri, bilim anlayışı yeniden değişmeye, şekillenmeye başlamıştır. Klasik anlamda sosyologlarımız bu dönemde de pozitivist, determinist bilim anlayışına dayanmaktadırlar. Örneğin H. Ziya Ülken, söz konusu yıllarda, bilimde tarafsızlık ve gayri şahsilik istenmektedir.

1940'larda, daha önceki çalışmalarımızda Ankara ekolü olarak nitelendirdiğimiz gruba mensup sosyologlardan özellikle Behice Boran, insan-insan ve insan-doğa ilişkilerinden söz eden Marksist bir yaklaşımı, Amerikan sosyoloji ekolü ile birlikte Türk sosyolojisine taşımıştır. Ankara ekolü sosyologlarının kendi adlarına belki de en büyük şansları, Türkiye'nin değişim doğrultusu ile temsil ettikleri sosyoloji anlayışının üst üste gelmesidir. 1940'larda, dış siyasal gelişmelere bağlı olarak, Türk sosyolojinde Amerikan sosyolojisi Ankara ekolü sosyologlarıyla öne çıkmaya başlamıştır. Köy ve kent çalışmaları belirli bir ivme kazanmıştır. Be-

hice Boran'ın *Toplumsal Yapı Araştırmaları* ve Niyazi Berkes'in *Bazı Ankara Köyleri Üzerine Bir Araştırma* adlı çalışmaları, bu dönemde sosyoloji adına örnek verilen eserlerdir.

1940'lı yıllarda Anglo-Sakson bilim anlayışının öncülüğünü sosyologların yanı sıra, birçok sosyal bilimci de yapmaktadır. Bu sosyal bilimciler arasında iktisatçılar, sosyal psikologlar ve antropologlar önde gelmektedir. Behice Boran, Niyazi Berkes, Mediha Berkes, İbrahim Yasa, Muzaffer Şerif Başoğlu, Mümtaz Turhan gibi sosyal bilimcileri bu anlayış içerisinde saymak mümkündür. Aynı yıllarda sosyolojinin yanı sıra antropoloji de önem kazanmış ve sosyoloji araştırmaları üzerinde etkili olmaya başlamıştır. Antropolojinin Türkiye'deki önemi ve sosyologlar üzerindeki etkisi, 1950 ve 1960'lı yıllarda belirgin şekilde artmıştır. Bu etkinin en bariz yansımaları, 1960'ların en fazla kabul gören iki sosyoloğu, Mübeccel Belik Kıray[279] ve Şerif Mardin'de açık bir şekilde görülmektedir. Diğer yandan Amerikan sosyoloji anlayışının 1940'lar Türkiye'sindeki öncü isimleri; siyasal tercihleri açısından farklı bir çizgide durmakla birlikte, 1950'lerden itibaren etkinliğini artıracak olan Anglo-Sakson bilim anlayışının önde gelen savunucuları olarak, yetiştirdikleri öğrencileri ile, 1960'lar Türkiye'sinde yapısal-işlevselci sosyoloji anlayışının yerleşmesine de katkı sağlamışlardır.

Amerika'da doktora yapan ve 1940'lar Türkiye'sinde oluşan Ankara ekolü, pozitivizme ve determinizme sıkı sıkıya bağlıdır. Bu dönemde de sosyolojinin olmazsa olmaz temel anlayışı, pozitivizm ve determinizmdir. Diğer yandan, Ankara ekolü, yapısal-işlevselcilik ile Marksizm'i yeniden biçimlendiren bir anlayışı da temsil etmektedir. Yapısal-işlevselci ve Marksizm karışımı bir yöntem anlayışına sahip olan Ankara Ekolü, 1940'ların tam da netleşmeyen ortamının ürünüdür. 1940'ların ilerleyen yıllarında dünya siyasetinin karmaşık görüntüsü, iki kutup şeklinde netleştikçe, Amerikan sosyoloji anlayışına dayalı sosyoloji yapma biçimi öne çıkarılırken, Ankara ekolüne mensup sosyologlar sola ve Marksizm'e dayalı dünya görüşleri nedeniyle üniversiteden uzaklaştırılırlar. Bir başka anlatımla, Ankara ekolü sosyologlarının 1940'larda öne çıkması ve Türk sosyoloji tarihinde etkin bir yere sahip olmaları, Amerikan sosyoloji anlayışını Türkiye'ye taşımalarından ve yapısal-işlevselci sosyoloji anlayışı adına yapmış oldukları öncülükten kaynaklanmaktadır.

Aslında Ankara Ekolü sosyologlarından Behice Boran da sosyolojiyi "burjuvazinin köpeği" olarak kabul etmekte ama yine de Amerikan sosyoloji anlayışı doğrultusunda çalışmalar üretmekteydi. Bu ikilem, Amerikan sosyoloji anlayışının temsilcisi ve savunucusu konumundaki Behice Boran'ın temel çelişkisidir. Boran'ın Amerikan sosyolojisine dair getirdiği açıklamalar geçerli olmasa da, sosyoloji anlayışını ortaya koyması bakımından önemlidir: *"Amerika'da değişik top-*

[279] Kıray, "İngiliz devleti antropolog kullanıyor, memur olarak. Bir vali olarak tayin ediyor, ama onun yanında hep bir antropolog müşavir var. Örneğin önce Kenya'ya gönderiyor, beş sene sonra Kenya'dan alıyor Mısır'a gönderiyor. Beş sene sonra Mısır'dan alıp Avustralya'ya gönderiyor. Peki bu antropolog ne yapacak? İster istemez bunları kıyaslıyor. Kıyasladığı zaman, çok temelde bir evrim meselesi olduğu ortaya çıkıyor" (Bakınız; **Hiç Arkama Bakmadım,** Bağlam Yayınları, İstanbul, 2002, s. 125).

lumsal koşullar farklı bir ideolojik durum ile ifadesini bulmuştur. Feodal bir geçmişin yokluğu, hızla genişleyen ekonomi, toplumsal sınıfların akışkanlığı, burjuva demokratik toplumsal düzenin toplumsal değerlerini Avrupa'ya göre, Amerika'da gerçek olmaya daha yakınlaştırmıştır ve hem eylem hem de ideoloji düzeylerinde sınıf çatışması Amerika'da, Avrupa'daki kadar keskin değildir. Bundan dolayı, genel olarak sosyalizm, özel olarak Marxizm Amerikalı düşünürler arasında Avrupalılarda görülen aynı etkileri oluşturmamıştır. Ancak, bu, sosyolojinin Amerika'da bir sınıf karakteri taşımadığı anlamına gelmez. Çünkü taşıyordu. Sosyoloji, tam anlamıyla başarıya ulaşmış, iyimser burjuvazinin bilimiydi. Amerikan sosyologları kendi kültürel sistemlerinin toplumsal yapısını, Marxist-sosyalist hareket biçiminde güçlü bir muhalefet ya da eleştiri olmadığından, verili olarak aldılar ve dikkatlerini toplumsal sistemin işleyişinin ayrıntıları üzerinde odaklaştırdılar."[280] Boran'a göre, Amerikan sosyolojisi tarih felsefesi engelini atlamış ve kendisini ondan tümüyle kurtarmıştır.[281] Gerçekte bu sav, sosyolojiye yüklenen "ideoloji yapma" gerçeğinin suçlamaya dönüşmesinden kaçmak ve/veya bundan gizlenmek için uygulamalı sosyolojiyi öne çıkarma çabasından farklı bir şey değildir.

Bu yıllarda, dünya siyasetine Soğuk Savaş koşulları egemendir. İlişkiler geliştikçe, Türkiye ABD'ye bağımlı hale gelmektedir. Anglo-Sakson bilim anlayışının ilk temsilcileri, dünya görüşleri nedeniyle, üniversiteden uzaklaştırılırken onların yerine yine aynı bilim anlayışını savunan milliyetçi-muhafazakâr bilim insanları getirilmektedir.[282] Bu gelişmeler sonucu, Anglo-Sakson bilim anlayışı, 1950'lerde Türk bilim dünyasına egemen olur. Aynı doğrultuda ODTÜ ve Atatürk Üniversiteleri kurulmuş; diğer üniversite ve fakültelerin bilim anlayışları değişmiştir. Şerif Mardin'in aşağıdaki cümleleri bu konuyu aydınlatmak açısından oldukça önemlidir. Mardin, 1950'lerdeki bilimsel zihniyet dönüşümüyle ilgili olarak şöyle bir örnek vermektedir: Asistanlığım sırasında Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde siyaset biliminin hukukla ilgisinden yola çıkan Fransız kaynaklı bir siyaset bilimi yöntemi üzerinde durulurdu. Bizim kuşağımız bu öğretiyi yerinden oynattı. Amerikan siyaset bilimini getirdi. Hukuk-siyaset geleneğinin gelişmesine engel olduk denebilir. Hâlbuki hukuk-siyaset ilişkisi kendi başına Türkiye için önemli bir konuydu, zamanla derinleşilebilirdi.[283]

Bir dönem öne çıkan bir sosyolog başka bir dönemde geriye düşebilmekte-düşürülmektedir. 1950'lerde daha önceki dönemin önde gelen birçok sosyal bilimcisi geri plana itilirken, muhafazakâr bilim insanları öne çıkarılmıştır. 1950'lerin Anglo-Sakson bilim anlayışını temsil eden muhafazakar-milliyetçi bilim insanları ise 1960'ların siyasal gelişmelerine bağlı olarak geri plana itilerek daha merkezde, hatta sosyal demokrat çizgide yer alan bilim insanları, bu dönem, Anglo-Sakson

[280] Boran, a.g.m., s. 33.

[281] A.g.m., s. 33.

[282] Bu grupta sayabileceğimiz sosyal bilimciler arasında Mümtaz Turhan, Ali Fuat Başgil, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Hilmi Ziya Ülken gibi isimler bulunmaktadır.

[283] Ahmet Çiğdem ve arkadaşları, "Şerif Mardin'le Merkez-Çevre Analizi Üzerine", **Toplum ve Bilim**, Sayı. 105, (2006), s. 10.

bilim anlayışının temsilcisi olarak, yine ABD siyasetine yakın çizgileriyle, sosyoloji alanında yerlerini alırlar. 1960'larda özellikle Ereğli[284] çalışması ile Mübeccel Belik Kıray başta olmak üzere Şerif Mardin, Ruşen Keleş, Cevat Geray, Ergun Özbudun, Oğuz Arı, Deniz Baykal, Çiğdem Kağıtçıbaşı, Emre Kongar ve benzeri isimler öne çıkarlar. Yapısal-işlevselci anlayış çerçevesinde Kıray'ın gerçekleştirdiği *Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası* adlı çalışma ve Sosyal Bilimler Derneği mensuplarının yine aynı anlayışla gerçekleştirdikleri İzmir Araştırmaları, tüm sosyal bilimcilere örnek olarak sunulur.

1960'lardaki bilim anlayışını kavramak için yine Şerif Mardin'e bakmak gerekmektedir. Mardin, bir çalışmasının önsözünde, davranışsallığın kendi üzerindeki etkisini şöyle ifade etmektedir. Davranışsallığa 1960'larda ne kadar önem verdiğimi şimdi hayretle izliyorum. 1960'larda fikirlerim üzerinde davranışsallığın böylesine yer etmesi, o yıllarda Türkiye'deki "normatif" düşüncenin ezici hâkimiyetinden kaynaklanıyordu.[285]

1960'lı yıllarda sosyolojiye yapısal-işlevselci ve davranışçı anlayışlar egemen olsa da, bu ekollerin karşısında güçlü bir Marksist sosyoloji ve zayıf bir Weberci sosyoloji anlayışı da bulunmaktaydı. Ancak yapısal-işlevselci, davranışçı ve Marksist sosyoloji anlayışları güçlü bir pozitivist alt yapıya sahiptiler. 1960'larda Amerikan sosyoloji anlayışı yanında Marksist sosyoloji anlayışının da belirgin şekilde öne çıkması yumuşama politikalarına ve dönemin dünya konjonktürüne bağlıdır. Diğer yandan yeni açılan sosyoloji bölümlerine yapısal-işlevselcilik egemen olmuş ve bu yeni bölümlerde çalışan sosyologların bir kısmı Marksist dünya görüşünü benimsemelerine karşın, 1940'lardaki gibi, Amerikan sosyoloji anlayışını temsil etmişlerdir. Yerli ve yabancı araştırma fonları ile desteklenen alan araştırmaları da bu sosyologları yapısal-işlevselciliğe doğru itmiştir. Sosyoloji eşittir alan çalışması, güçlü bir şekilde destek bulmuş; Türkiye'nin ABD'ye bağımlılığına koşut olarak, yapısal-işlevselci yaklaşım Türk sosyologlarının en önemli anlayışı haline getirilmiştir.

Türkiye'nin uluslar arası ilişkilerindeki konumu doğrultusunda, 1960 sonrası artan ABD etkinliği ile Anglo-Sakson bilim anlayışı, yapısal-işlevselci sosyoloji ekolü 1960-1980 döneminde egemen olmuştur. Türkiye'nin ABD'ye bağımlı politikaları ile bağlantılı olarak, Mübeccel Belik Kıray ve Şerif Mardin'in araştırmaları dönemin örnek çalışmaları olarak sunulmuştur. Ancak bu çalışmalardaki açıklamaların geçerliliği ve meşruluğu büyük bir özenle tartışma dışı bırakılmıştır. Türk sosyolojisinde, modernizme bağlı olarak, yapısal-işlevsel anlayış Batı düzeninin devamına hizmet ederken, 1990'larda Soğuk Savaş Dönemi'nin sona ermesiyle Batı, tarihin sonlandığını, zıtlıkların ortadan kalktığını ilan etmiştir. Artık dünyadaki her şeyin tek hakimi ve karar vericisi ABD'dir. ABD önderliğinde küresel bir dünya oluşturulmuş buna uymaktan, ABD'nin direktiflerini yerine getirmekten

[284] Kıray, anılarında, Ereğli çalışmasını ABD'li bir "memurun" isteği üzerine yaptığını belirtmektedir. Bakınız; Mübeccel Belik Kıray, **Hiç Arkama Bakmadım**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2002, s. 136.

[285] Şerif Mardin, **Din ve İdeoloji**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 11.

başka çıkış yolu olmadığı belirtilmiştir. Bu gelişmelere paralel olarak, Batılı sosyologlar, küresel dünya ile birlikte, postmodern teoriler aracılığı ile ara geçiş formlarından, griliklerden bahsetmeye başlamışlardır.

1990'larda Soğuk Savaş Dönemi sona erdirilmiş; dünyaya çeşitli belirsizlikler, bölünmeler, çatışmalar egemen olmaya başlamış ve bu karmaşayı ancak tek güç olarak ABD'nin istediği gibi kontrol altına alabileceği fikri empoze edilmeye çalışılmıştır. Emperyalist çevreler, dünya toplumlarının ve aydınlarının kafalarını bir kez daha, ama esaslı bir şekilde karıştırmışlardır. Bu dönemin Türkiye'ye yansıması; "terörizm", "anarşizm" veya hedefleri belli olmayan çok seslilik olmuştur. Postmodernizmin etkisiyle bölücülük öne çıkarılmış, mikro milliyetçilik ve yükselen İslamcılık Batılı çevrelerden büyük destek görmüştür. Postmodern görüşleri sahiplenen ve savunan İslamcılar, mikro milliyetçiler, neo-muhafazakâr liberaller ve "piyasa ekonomisi"ni kutsallaştırıp vurgunculuk yapan klasik Batıcı liberaller, bu gelişmelerden oldukça memnun olmuşlardır. Batı, postmodernist teorilerle dünyaya yeni bir biçim vermeye çalışırken, farklılıkları; milliyetçilik, etnik temizlik, faşizm, bölücülük şeklinde sürdürerek bu karmaşadan olabildiğince yararlanılmıştır.

Soğuk Savaş Dönemi'nin bittiği 1990'larda, dünyada postmodern teoriler bilinçli bir şekilde öne çıkarılmış, Türk sosyologları da postmodern teorilere uyum sağlamak adına hızlı bir dönüşüm geçirmişlerdir. Modernist teorilerden vazgeçilerek, Batı'daki yeni gelişmeler, postmodern tezler aracılığı ile Türkiye'ye aktarılmış, postmodernizmin ne olup olmadığı, neye hizmet adına piyasaya sürüldüğü tam olarak anlaşılmadan sözcülüğüne soyunulmuştur. Önceki dönemlerin birbirine zıt ve keskin yargıları giderilmeye, yok sayılmaya, reddedilmeye; griliklerden, ara tonlardan, uzlaşmadan dem vurulmaya; Batı'daki gelişmelerin dünyada uzlaşma ve yumuşama ortamı sağladığı yönünde övücü yazılar yayınlanmaya başlanmıştır. Türkiye'de geçerli ve egemen siyasetten pay alamayan kesimler, özellikle devlet tarafından merkezden uzak tutulan çevreler, adeta postmodernizmin en keskin savunucuları olmuşlardır.

Türk sosyologlarının Batı'yı yakından izleme geleneği, 1990'larda yoğun bir şekilde ortaya çıkan postmodernizm tartışmalarında da görülmektedir. 1990'larda Batı'da yoğunlaşan postmodernizm tartışmaları yakından takip edilmiş ve bu konuda iki yaklaşım sergilenmiştir. Bu yaklaşımların ilkinde, postmodernizmin ne olup olmadığını anlamak, kamuoyuna tanıtmak ve bilgilendirmek üzere Batı'da ileri sürülen tezler Türkçeye aktarılmıştır. Yaklaşımların ikincisinde ise, postmodern teorilerin öngördüğü bir Türkiye'nin yapılanması yönünde çaba sarf edilmiş, bu amaçla postmodern teorilerin övgüsü yapılmış, postmodernist yapılar uygulamaya konulmaya çalışılmıştır.

Batı'nın Yenidünya Düzeni tartışmalarını başlattığı bir dönemde postmodernizmin ne olduğunu Türk okuyucusuna tanıtmak ve postmodern teori üzerinde yorum yapmak üzere Sezgin Kızılçelik'in kaleme aldığı *Postmodernizm Dedikleri* adlı kitap; postmodernizmin ortak özelliklerinin bulunmadığını, içerisinde be-

lirsizlikleri barındırdığını ve karmaşık yapısı ile kafaları karıştırdığını; bu nedenle de onun pozitivizm, idealizm veya materyalizm gibi bir "izm", bir felsefi teori olarak kabul edilemeyeceğini belirtmiştir.[286] *"Postmodernizmi, modernliğin temel parametrelerine, eş deyişle, bilimsel bilginin üstünlüğüne, pozitif bilimlere, doğrusal gelişmeye, ulusal-devlet anlayışına, endüstriyalizme, kapitalizme, demokrasiye, laikliğe, insan haklarına, teknolojiye, bürokrasi ve uzmanlaşmaya karşı gelen ve onları sorgulayan, buna karşın belirsizliğe, parçalılığa, farklılığa, etnikliğe, alt-kültürlere, kültürel çoğulculuğa, bilgiye yönelik çoğulcu bakış açısına, yerel bilgiye, yerelliğe, özgürlük ve özgüllüklere ayrıcalık tanıyan bir hareket olarak kavramlaştırabiliriz."*[287] Pek çok postmodern sosyolog gelişmiş ileri Batı toplumlarındaki düzenin (modernliğin) dönüşüm eşiğinde bulunduğunu ve/veya bittiğini, modernlikten bir kırılma ya da kopuşun olduğunu, dolayısıyla yeni bir dönemin ortaya çıktığını vurgulamaktadırlar.[288] *"Postmodernizm aydınlanma hareketi ve bu hareketin şekillendirdiği modernlik projesine karşı-çıkış ve/veya başkaldırı hareketidir. Modernlik düşünü, doğrusal gelişmeye, endüstriyalizme, kapitalizme, demokrasiye, laikliğe, teknolojiye, pozitif bilimlere/pozitivizme, akılcılaşma ve öznelleşmeye vurgu yaparken postmodernizm belirsizliğe, parçalılığa, eklektizme, heterojenliğe, dine geri dönüşe, politikanın çöküşüne, toplumsalın sonuna, çoğulkültürcülüğe, yerelliğe ve anlatısal bilgiye önem verir."*[289]

Yukarıda çok kısa bir şekilde özetlenen postmodern görüşler, 1990'lar konjonktüründe, Türkiye'de bazı siyasal çevrelerin hedeflerini gerçekleştirmek açısından "bilimsel", ideolojik ve siyasal bir zemin oluşturmuştur. Bu zemini oluşturan asıl büyük güç, bölgeyi yeniden biçimlendirerek, enerji kaynaklarını tamamen Batı'nın kontrolü altına almak isteyen emperyalist ülkelerdir.

Batı'nın izni ve teşviki ile Türkiye'de gerçekleştirilen 12 Eylül askeri darbesi ve bu darbe sürecinde yaşanılanlar, sosyologları belirli konuları çalışmaktan uzaklaştırmıştır. Diğer yandan postmodern sürecin getirdiği çok boyutlu değerlendirmeler, analizler ve yeni yaklaşımlar, Türkiye'de sosyolojiyi farklı bir merkeze doğru itmiştir. 1990'larda Türk sosyolojisine yaygın bir biçimde yöneltilen "doğuşundan itibaren siyasi-ideolojik açıklamalarla sosyolojik açıklamaların iç içe geçtiği"[290] eleştirisi ile de postmodern tezlere zemin hazırlanmıştır. Böylesi bir dönemde ve postmodern görüşlerin egemen olduğu bir ortamda, Türk sosyologları örgütlenme gereği duymuşlar ve 1990'da Sosyoloji Derneği çatısı altında bir araya gelmişlerdir. Derneğin kurucu kadrosuna göre; yeni gelişmeler karşısında hazırlıklı olmak gerekmektedir. Zira yeni dönemde örgütlü olmak ve Batı'dan gelecek projeleri bir çatı altından yürütmek, kuruculara göre zorunludur.[291] Dolayısı ile der-

[286] Sezgin Kızılçelik, **Postmodernizm Dedikleri**, Saray Kitapları, İzmir, 1996. , s. 27.
[287] A.g.e., s. 28.
[288] A.g.e., s. 28-29.
[289] A.g.e., s. 96.
[290] Osman Konuk, "Türk Sosyolojisinin Bazı Epistemolojik Problemleri", **Dünyada ve Türkiye'de Güncel Sosyolojik Gelişmeler**, Sosyoloji Derneği Yayınları, Ankara, 1994, s. 71.
[291] Gerçekten de ilerleyen yıllarda, dernek, belirli kişilerin yönetiminde, yöneticilerinin ulusal projelerinin yü-

nek, kuruluş amacına uygun olarak, Amerikan siyasetine yakın ve postmodern eğilimlere açık isimlerin yönetiminde, Türkiye'deki sosyolojiyi denetlemek ve bazı ilişkileri elinde tutmayı amaçlamıştır.

Batı modernitesinin bir ürünü olan sosyoloji ve onun sadık bir izleyicisi, yakın takipçisi konumunda olan Türk sosyolojisinin bilim anlayışı da, Batı ile benzerlik göstermektedir. Batı'daki gelişmelerin bir sonucu olarak biçimlenen sosyolojinin 1990'larda postmodern görüşlerin etkinliği altına girmesinin yansımaları aynı yıllarda, hemen Türk sosyolojinde de görülmektedir. Dolayısıyla 1990'larda Türk sosyolojisi postmodern bir bilim anlayışının etkisi altındadır.

Benzer bir şekilde söylersek, Türkiye'de sosyologların bilim anlayışları, Batılı ülkelerdeki gelişmelere, egemen olan bilim anlayışlarına göre biçimlenmektedir. Türk sosyolojisi, Batı'ya bağımlılığını tarihsel süreç de dahil olmak üzere bozmamış ve 1990'larda, Batı'yı izleyerek ve onunla eş zamanlı olarak postmodernizm tartışmalarına katılmıştır. Konuyla ilgili başlıkları içeren telif ve tercüme eserler Türkiye'de de postmodern bir bilim anlayışını başat olarak ortaya çıkarmıştır. Bir başka anlatımla, 1910'lar ve 1920'lerde milliyetçilik, 1940'larda kentleşme, 1960'larda modernleşme ve 1990'lardaki postmodernizm tartışmaları Türk sosyolojisine egemen olmuş, Türk sosyolojisinin bilim anlayışı Batı'da öne çıkan eğilimleri vakit kaybetmeden aktarıp sahiplenmiştir.

Türk bilim anlayışının Batı'ya bağımlı olma geleneği, 1990'larda Sosyoloji Derneği'nin gerçekleştirdiği *I. Ulusal Sosyoloji Kongresi* ile sürmüştür. 1990'lar konjonktüründe kurulan Sosyoloji Derneği, 1993 yılında, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü ile birlikte, *I. Ulusal Sosyoloji Kongresi*'ni gerçekleştirmiştir. Tam da bu noktada, kongreye postmodern bir görüntü ve bilim anlayışı egemen olmuştur. Kongrede postmodernizm konusu da ayrıntılı bir şekilde ele alınmış ve sonuçta 1990'lardaki gelişmelere paralel olarak, Batı sosyolojisi ile uyumlu yeni konular ve yorumlar Türk sosyolojisinin merkezine yerleştirilmiş; postmodernizm tartışmaları ana konulardan biri haline getirilmiştir. Diğer bir deyişle, kongrede sunulan tebliğlerin önemli bir kısmı, dönemin Batı ile bağlantılı özelliklerini yansıtmıştır. Kongre, postmodern yaklaşımın tüm izlerini taşımıştır. Sosyolojinin hemen hemen her alanına ait bildiriler, sosyolojide farklı eğilimlere, ekollere mensup sosyologlar tarafından tebliğ olarak sunulmuş, birinin doğruladığı bir tezi veya görüşü, diğeri reddetmiştir. Sosyolojide yöntem ve teknikler, kuramsal sorunlar, Türk toplumunda değişen aile yapısı, geleneksel dayanışma özellikleri ve gecekondu aileleri arasındaki dayanışma biçimleri, gecekondu ailesi, toplumsal yapıda kadın ve kadın sorunları, toplumsal değişme, ayrıca, tam da postmodern topluma özgü bir konu olarak kent ve boş zamanlar, kentleşme, kırsal yapı sorunları, kırsal kesimin kentleşme sorunları, sosyal tabakalar,[292]

rütüldüğü, uluslar arası projelerde Türkiye temsilciliğinin yapıldığı bir "bilim-ticaret-gelir" merkezine dönüşmüştür.

[292] Kongrede sunulan metinlere bir başka örnek de aynı bildiride, sınıf ve tabaka kavramlarının birlikte kullanılması gösterilebilir.

ekonomi ve sanayi sosyolojisi, modernizm, postmodernizm, çevre sorunları, suç, GAP, din, dinsel görüntülerin artışı, din ve toplumsal değişme, ahlak, ulus, siyaset, eğitim vb. konular kongrenin temel tartışma temaları arasında yer almıştır. Bu konularla ilgili hiçbir belirleme yapılmadan, herkes istediği alanda ve başlıkta söyleyeceklerini ifade etmiştir. Bu kadar çok ve farklı konunun bir arada sunulması ancak postmodern bir anlayışla mümkün olabilmiştir.

Bu kongredeki postmodern yansımanın en iyi örneklerden birisi, Ziynet Bahadır'ın Paul Feyerabend ile ilgili tebliğidir. Yönteme hayır anlayışının önde gelen savunucularında biri olan ve bilimsel bilgi üretme süreçlerini tartışan ve mevcut anlayışlara karşı görüşler geliştiren Feyerabend'in bir tebliğ konusu olarak seçilmesi, Sosyoloji Derneği'nin ve Türk sosyologlarının önemli sayıda bir kesiminin postmodern gelişmeleri yakından izlediklerini ve bu anlayışı Türkiye'ye aktardıklarının en önemli göstergelerinden biridir.

Tebliğe göre, Feyerabend, yönteme hayır derken, dünyayı, evreni, ihtiyaçlarımızı anlamaya yardımcı olacak bir yöntemin sanıldığı gibi var olmadığını tartışmakta, bilimin inançlarımızdan, kültürümüzden, görüşlerimizden bağımsız; metafiziğe ve mizaha yer vermediğini belirtmektedir. Bilime karşı kuşku ile yaklaşan Feyerabend, bilimsel bilgi yanında başka bilgilerin de göz önüne alınması gerektiği görüşündedir. Ona göre tek ilke ve aynı zamanda postmodernizmin temel ilkesi; ne olsa gider ya da her şey mümkündür.[293]

Kongrenin anlayışına ve postmodern yansımaya en uygun oturum başlığı: *Postmodernizm ve Sosyoloji*'dir. Bu bağlamda, 1990'larla ilgili olarak, oturumda, postmodern toplum, bilgi toplumu, enformasyon toplumu gibi kavramlar ele alınıp işlenmiştir. Yine bu kavramlar farklı ve iç içe geçmiş anlamlarıyla birlikte kullanılmıştır. Aynı oturumda, postmodernizm ve postmodern toplumun özellikleri ortaya konulmuştur. Bu bağlamda Vehbi Bayhan'ın "Enformatik Kültür" başlıklı tebliği, yeni ortaya çıkmaya başlayan ve postmodern özellikler gösteren/içeren enformasyon toplumlarının, yeni bir epistemoloji ve etiki de zorunlu kıldığından söz etmektedir. Modern-sanayi çağının bunalımlarını, sorunlarını sorguladığı belirtilen postmodernizmin, aynı zamanda, sürekli bir arayış içerisinde olduğu tebliğde yer almış ve sonuçta postmodernizmin pek çok geçmiş ve geleneksel kuralı yeniden canlandırdığı vurgulanmıştır. Aynı tebliğde, postmodernizmin anlam zenginliğine sahip bulunduğu, biri ya da öteki yerine, ikisini de kabul eden, ironik, tabuları yıkan bir duruma karşılık geldiği ifade edilmiştir.[294] Yine kongrenin yapısına uygun olarak sunulan bazı tebliğlerde yerel sosyoloji ve İslami sosyoloji anlayışlarının postmodern bir durum olduğuna dair eleştirel söylemler de dile getirilmiştir.[295]

---

[293] Ziynet Bahadır, "Yöntembilim Açısından Feyerabend", **Dünya'da ve Türkiye'de Güncel Sosyolojik Gelişmeler**, Sosyoloji Derneği Yayınları, Ankara, 1994.

[294] Vehbi Bayhan, "Postmodernizm ve Sosyoloji", **Dünya'da ve Türkiye'de Güncel Sosyolojik Gelişmeler**, Sosyoloji Derneği Yayınları, Ankara, 1994, s. 433-445.

[295] Yakın Erkürk'ün "Evrenselcilikten Göreliliğe: Geri Kalmışlığın Yeni Tuzağı" ve Ali Yaşar Sarıbay'ın "İslami Sosyoloji Postmodern Bir Sosyoloji Mi?" başlıklı tebliğleri bu doğrultuda değerlendirilebilir.

Postmodernist çerçevede ele alınan çalışmalar artık gri tonlardadır. Sınırlama, sınırlandırma, belli bir bakış açısı, belirli bir yaklaşımla konulara yönelmeye gerek yoktur. Ne yazarsan, ne çalışırsan o kabul görmektedir. Bir de globalleşen Batı'nın emperyal çıkarlarına malzeme sağlayabiliyorsan en önemli sosyologlardan birisin artık. Herkes tanımlayamadığı, ne olduğunu bilemediği yeni oluşumlar/oluşmamışlıklar peşindedir. Postmodernizmi ihraç eden ülkelerin başında ise ABD ve onun uzantıları bulunmaktadır.

Tekrarlarsak, Türkiye'de sosyologlar aynı zamanda siyasal fikir akımlarının ve ülkenin uluslar arası ilişkileri çerçevesinde, Batılı bir ülkenin siyasetine yakın olmak veya Batı'ya bağlanma tercihinin önde gelen savunucuları durumundadırlar. Bu eğilimin arkasındaki temel faktör, sosyologların amaçladıkları toplumsal yapıya ulaşma yöntemi olarak tercih ettikleri siyasetle ve bu siyasetin tercih edilen Batılı ülke ile gerçekleşeceğini kabullenmelerinden kaynaklanmaktadır. Sosyologlar Türkiye'de baştan beri, devlete siyasal açıdan egemen olunmadan istenilen değişikliklerin yapılamayacağı anlayışındadırlar. Toplumu değil devleti merkeze koyan bu anlayış, Batılı teorilerle ve pratiklerle çelişse de, Türkiye'de Batı adına cephe tutan sosyologlar, Doğu toplumlarının "devletçi" özelliklerine de sıkı sıkıya bağlı kalarak hareket etmektedirler.

Bu çalışmada, örneklerle, Türk sosyolojisindeki temel-bilimsel eğilimin ne olduğunu, sosyologların en azından bu "bilimsel" eğilimin öngördüğü düşünce, yapılanma, paradigma boyutunda nasıl uyduğunu; Türk sosyologlarının bilim anlayışlarının Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti devletlerinin Batılı ülkelerle olan başat siyaset ilişkileri ile nasıl biçimlendiğini göstermeye çalıştık. Bu çerçevede, Batılı bir ülke ile siyaseten geliştirilen ilişkilere göre o ülkenin sosyoloji anlayışının toplumsal yapı dikkate alınmadan Türkiye'nin sosyo-kültürel yapısına uyarlandığını, ülkemizde hemen yer ve temsilci bulduğunu belirttik.

Kısaca, Fransız sosyolojisine, pozitivizme, determinizme ve siyasal açıdan Alman eğilimli milliyetçiliğe dayalı bilim anlayışı Türkiye'de, 1920'lere, hatta 1940'lara kadar sürmüştür. 1910'ların uluslar arası ve 1920'lerin ulusal çizgilerle biçimlendirilmiş milliyetçi bilim anlayışı, 1940'lardan 1980'lere kadar Anglo-Sakson, modernist, Batıcı ve karşısında zaman zaman Marksist bilim anlayışına dayalı olarak devam etmiştir. 1990'larda ise Batı'nın küresel dünya projesinin Batı dışı yansıması olan postmodern açılımlar, siyasetler ve bilim anlayışları, Türk sosyolojisinin oluşumunu yakından belirlemiştir. Türkiye'de sosyoloji ve sosyologların bilim ve siyaset anlayışları, ülkenin tercih ettiği uluslar arası politikalara bağlı olarak değiştiği için 1990'larda egemen sosyoloji anlayışında da bazı farklılaşmalar ortaya çıkmaya başlamıştır. Türkiye'de sosyologlar Batı ile aynı bilim anlayışı doğrultusundaki konuları gündeme getirmiş, yayınlar yapmış ve kitaplar yayınlamışlardır. Ülkenin izlediği siyasetle birlikte bu siyasetin sözcülüğünü yapan sosyologlar ve onların eserleri simge çalışmalar olarak, Türk sosyoloji tarihinde öne çıkarılmışlardır. Bu sosyologlar ve onların eserleri dönemlerinin eğilimlerini ve değişimlerini "bilimsel" anlayış açısından temsil eden isimler olmuş, kitap-

ları, siyasal dönüm noktalarında, yeni konular ve yorumlar ile gündemin merkezine yerleştirilmişlerdir.

1960'larda Ortaya Çıkan "Yeni Düzen" Arayışları ve Nedenleri Üzerine Kısa Bir Değerlendirme[296]

Bu yazı, 1960'larda ortaya çıkan siyasi fikir hareketlerini doğuran koşulları, bu siyasal fikir hareketlerinin Kemalist devrimlere yönelik yaklaşımları ve "yeni düzen" arayışı içerisinde olma nedenleri üzerinde durmaktadır.

1950-1960 döneminin fikir ortamı oldukça sığ ve çoraktı. İç ve dış siyasi koşulların zorlaması ile dönemin iktidarı milliyetçi-muhafazakâr ve milliyetçi-laik görüşler dışındaki fikirlere kesinlikle izin vermiyordu. "Küçük Amerika" ve "her mahallede bir milyoner" sloganları ile hareket eden iktidar, sol düşünceyi tamamen baskı altında tutmakta, İslami içerikli düşüncelere de siyasi çıkarları izin verdiği ölçüde özgürlük tanımaktaydı. Ülkedeki bilim anlayışı bile değiştirilmiş, Kara Avrupa'sı bilim anlayışının yerini Anglo-Sakson bilim anlayışı almıştı. Bu bilim anlayışından hareket eden ve iktidarın kimi uygulamalarına eleştirel açıdan yaklaşan bilim adamlarına bile tahammül edilemiyordu. İktidarın (gelenekçi liberallerin) uyguladığı baskı ve karşı-devrimci politikalar (bu politikaların tamamına değinmek bu yazının konusu değil), iktidar seçkinlerinin çıkarlarını tehdit eden uygulamalar, devletçi-seçkinleri rahatsız ediyordu. Bu rahatsızlıklar dış konjonktürle birleşince devletçi-seçkinci blok, 27 Mayıs 1960 askeri darbesi ile iktidarı ele geçirip yeni bir dönemin kapılarını açar. 1950'lerin kısır fikir ortamından, 1960'ların kısmen özgür ortamına geçilir. Yoğun bir yayın faaliyeti ile eşitlik, özgürlük, insan hakları, sosyalizm, Marksizm, demokrasi, devletçilik, kalkınma, geri kalmışlık gibi kavramlar tartışılmaya başlanır. Türkiye'nin siyasi tarihinde ilk defa oldukça farklı görüşlere sahip siyasi partilerle karşılaşılır. Sınıf temeline dayalı sosyalizm anlayışını savunan partiler kurulur. Türkiye'nin siyasal tarihinde ilk defa gerçek anlamda çok partili bir sistem yerleşmeye başlar.

1960'lar Türkiye için yepyeni bir dönemdir. Aydınların önündeki baskılar kısmen kaldırılmış ve bir özgürlük ortamı oluşturulmuştur. Yeni siyasi idealler, yeni toplum modellerine dönüştürülmektedir. Türkiye'nin 200 yıllık Batılılaşma çabalarında yepyeni aşamalar planlayan akımlar bir bir ortaya çıkmaktadır. Her akımın çizdiği yeni toplum ve kalkınma modeli, aynı zamanda yeni bir Batılılaşma önerisi ve projesidir.

1960'larda ortaya çıkan fikir ve yeni Batılılaşma projelerinin dış nedenlerini bir-iki cümle ile özetleyecek olursak, bunun 1945'lere kadar geriye götürmek

[296] Bu yazı, **75. Yılında Tüm Boyutlarıyla Cumhuriyet Sempozyumu**, Sivas, 1999'da yayınlanmıştır.

mümkündür: II. Dünya Savaşı sonrasında Amerika ve Sovyetler Birliği'nin dünyayı paylaşma planları, buna bağlı olarak gelişen "yeni sömürgecilik" anlayışı, 1950'lerde bağımsızlaştırılan eski sömürge ülkelerin varlığı, 3. Dünya Hareketi, Arap sosyalizmi gibi gelişmeler Türkiye'deki aydınları da yakından etkileyen, onlara yeni siyasi ufuklar kazandıran dış gelişmeler olarak sayılabilir. Bu dış gelişmelere 1960'ların Batı kaynaklı Marksist düşünce akımlarını, Batı'daki gençlik hareketlerini de eklemek gerekmektedir. Tüm bu etkileri "yeniden okuyan" Türk aydını, yoğun bir düşünsel etkileşimle yeni siyasi projeler üretmiştir. Dış nedenler yanında, Türkiye'nin toplumsal yapısındaki yeni oluşumlar da ülkedeki aydınları, gençleri, daha sonra işçi ve köylüleri bir dizi toplumsal ve siyasal hareketliliğe yöneltmiştir.

Demek ki, Batı dünya egemenliğinin aldığı şekil, Batı dışı ülkelerdeki gelişmeler, DP iktidarının aydınlar üzerindeki olumsuz tutumu, Türkiye'nin siyasal ve toplumsal yapısı, 1960'lar ortamına giden yolda önemli yapı taşlarıdır. Türkiye'nin iç ve dış sorunları, dünya konjonktüründeki konumu, aydınları yoğun şekilde etkilemiştir. Aydınların büyük çoğunluğu ve toplumsal kesimler Türkiye'nin genel durumundan ve dünyadaki konumundan memnun değildir. Türkiye 200 yıllık Batılılaşma sürecinde bir türlü istediği noktaya gelememiş ve hala bir çıkış yolu aramaktadır. Osmanlı ve Cumhuriyet döneminin 1960'lara devrettiği miras hiç de iç açıcı değildir. Oysa Türkiye'nin Batılılaşma hedefinin gerçekleştirilmesi ve toplumlar arası ilişkilerde hak ettiği yere ulaşması gerekmektedir. 1960'ların dünya konjonktürü ise yeni açılımlara uygundur.

Böyle bir ortamda devletçi-seçkinlerin, aydınların ve gençlerin önemli bir kesimi, 1950'lerin iktidarına yönelik tepkilerini, sosyal sorunların yaptığı baskıları, yeni sosyal oluşumlarla birleştirerek çeşitli devrimci atılımlara ve toplumu kökten değiştirme girişimlerine yönelmişlerdir.

1960'ların devrimci akımlarına göre, Batılılaşma, toplumun alt kesimlerine kabul ettirilememiş, ülkenin kalkınması, çağdaşlaşması ve ilerlemesi sağlanamamıştır. Ayrıca, 1950'lerin DP iktidarı tarafından uygulanan popülist politikalar sorunlara yeni sorunlar katmış, gerici-yobaz ideolojilere taviz verilmiştir. Bunların tamamen tasfiyesi ve yeni bir devrimci düzenin mutlaka kurulması gerekmektedir. Batılılaşmanın önündeki tüm engeller aşılmalı ve Batılılaşma mutlaka gerçekleştirilmelidir. Bunun daha hızlı gerçekleştirilmesi için Türkiye'nin tarihsel ve toplumsal özellikleri, evrim şeması ve üretim ilişkilerinin geçirdiği aşamalar ortaya konulmalıdır.

İşte 1960'ların koşulları Türkiye'de birçok siyasi fikir hareketini ortaya çıkarmıştır. Bu hareketleri Yöncüler, Ortodoks Marksistler, Milli Demokratik Devrimciler, Asya Tipi Üretim Tarzı Yanlıları, Ortanın Solu, Yeniden Milli Mücadeleciler, İslam Sosyalizmi Savunucuları, Hareket Okulu (Nasyonal Sosyalizm-İslam Sosyalizmi sentezi), Liberaller ve Milliyetçi-Toplumcular şeklinde sıralamak mümkündür. Tabii ki bu saydığımız akımların bir kısmı köken açısından 1960 öncesine dayanmaktadır. Ancak bu akımların büyük çoğunluğu ve özellikle sol içerikli

fikirleri savunan ekoller 1960'dan sonra ortaya çıkmış ve dönemin koşullarında etkinlikleri ile gündeme egemen olmuşlardır.

1960'larda Türkiye'nin geldiği noktayı başarısız bulan aydınlar, sadece sola, sosyalizme, Ortodoks Marksizme yönelmekle kalmaz, dinin sosyalizmdeki yerini aramaya da çalışırlar. 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan Genç Osmanlıların İslami esaslara dayalı bir meşruti yönetimden söz etmelerini hatırlatır şekilde, 20. yüzyılın ikinci yarısında, Türkiye'nin kurtuluşu için modeller geliştiren sosyalist aydınların bir kısmı da İslâmiyet'in sosyalizm içerisinde yerini aramaya, İslamiyet ile sosyalizm arasında benzerlikler bulmaya ve çeşitli sosyalist bakış açılarına yayılacak kadar geniş bir yelpaze içerisinde, "İslam sosyalizmi" modellerini savunmaya başlarlar.

1960'lı yıllarda ortaya çıkan akımlar, soldan sağa, faşizme ve İslami açılımlara kadar geniş bir yelpaze oluşturmaktadır. Buna karşın döneme sol ve Marksist fikirler hakimdir. Akımların tümü, Türkiye için yeni öneriler, planlar, sistemler ortaya atıp tartışmakta; umut dolu yaklaşımlarla "yeni düzen" önerilerinde bulunmaktadırlar. Sol ve Marksist düşünce ekolleri ile birlikte, üniversite hocaları da siyasete yakın durmakta, özellikle TİP ve Yön içerisinde yer alarak, Türkiye'nin toplumsal sorunlarını tartışmakta, ulaşmasını istedikleri hedefleri belirlemektedirler. Düzen değişikliği ve Marksizm'in yarattığı heyecan ve romantiklik aydınların çoğunluğunu siyasi tartışmalara çekmektedir.

1960 öncesinde İslami ve muhafazakâr kesimlerin rejimi ve Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen devrimleri kısmen veya tamamen eleştirdikleri bilinmektedir. Ancak sisteme yönelik eleştirilerin ilk defa bu kadar geniş boyutlu olması ve yaygınlık kazanması sol ve Marksist akımlarla gerçekleşir.

Dönemin devrim stratejistlerine göre, Türkiye mazlum milletler arasında ilk kurtuluş savaşını vermiş ve bağımsızlık içerisinde devrimlerini gerçekleştirerek çağdaş uygarlığa ulaşmayı amaçlamıştır. Fakat aradan geçen yıllar ile birlikte, bağımsızlık ve çağdaş uygarlığa ulaşma konusunda yeterince başarı sağlanamamıştır. Bunun başarılması için bulunduğumuz aşama temel alınarak yeni planlar bir an önce yürürlüğe konulmalıdır.

Cumhuriyet'in geldiği toplumsal aşamayı başarılı bulmayan 1960'ların aydını, Türkiye'nin geri kalmış bir ülke olduğunu veri olarak kabul etmekte, Batı'ya göre hangi aşamada olduğunu, geri kalış nedenlerini, Batılılaşmak için daha hangi aşamaları geçmesi gerektiğini araştırmaktadır. Ekoller, kabul ettikleri evrim şemalarından hareket etmekte ve sosyalizm adına yeni devrim stratejileri oluşturmaktadırlar.

Birçok sol siyasal fikir akımının 1960'larda ortaya çıkma ve yeni modeller arama nedeni; Cumhuriyet döneminde uygulanan devrimci politikaların beklenilen ölçüde başarıya ulaştırılamaması ve Atatürk'ün çizdiği hedeflerin tam olarak gerçekleştirilememesidir. Bu başarısızlığın sorumlusu; Cumhuriyet döneminin projelerine, devrimlerine, devrimci ruhuna inanmayan, sistemi dejenere eden Atatürk sonrası ve özellikle DP dönemi yöneticileridir. Yaşatılması gereken devrimler

yaşatılamamış, devrimlerin yerleştirilmesi konusunda sonuna kadar gidilememiş, devrimler tamamlanamamış ve çağdaşlaşma tam olarak gerçekleştirilememiştir. Başarısız dönem atlanılacak ve devrimlere kalınan yerden devam edilecektir. Bu görevin mutlaka başarılması ise askerlerin desteği ile gerçekleştirilecektir.

1960'ların sistem tartışmalarının temeli, özelde DP yönetimine, genelde düzene ve düzenin işleyişine duyulan tepkiyi içermektedir. Sistemin işleyişi ve Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen devrimlerin başarılı olamaması, sözünü ettiğimiz siyasi fikir akımları için hayal kırıklığına neden olmuştur. Ayrıca, bu ekoller yapılan devrimleri de yeterli görmemiş ve kısmen eleştirmişlerdir. Ancak bu ekollerin eleştirileri birbirinden oldukça farklıdır. Kimi sağ siyasi düşünceye mensup ekoller, Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen devrimleri tamamen reddederken (Yeniden Milli Mücadele ekolü gibi), sol düşünceye mensup kimi ekoller bunları tamamlamayı (MDD gibi), kimi ekoller de, burjuva devrimi olarak niteleyip (Ortodoks Marksistler gibi) artık aşılması ve sosyalist aşamaya geçilmesi gerektiğini söylemişlerdir. Bu noktadan hareketle, sağ ve sol kesimde yer alan akımlar, sorunların çözümünü sistemin köklü veya kısmi olarak değiştirilmesinde görmüşlerdir.

1960'larda giderek devletten bağımsızlaşan Türk aydının ülke sorunları karşısında bulduğu siyasi çözüm yolunun adı sosyalizmdir. Devletten bağımsızlaşma sürecine adım atan aydının sorunları çözüm yolu, devletten bağımsız değildir. Sosyalist aydın, devlete yön verme, devlet yönetimine katılma ve ülkenin içine düştüğü çıkmazları, devlet aracılığı ve sosyalist yöntemlerle çözme çabasında olmuşlardır. Gerçi ekollerin sosyalizm anlayışlarının birbiri ile örtüşmesi bir yana, birbiriyle tamamen çeliştiği, ters düştüğü görülür. Oysa en sağdaki ekolden en soldaki ekole kadar tüm siyasi fikirler kendilerini tanımlarken sosyalizm teriminden yararlanmışlardır. Bir başka anlatımla, 1960'ların yükselen değeri, moda terimi sosyalizmdir. Faşizm bile sosyalizm terimi kullanılarak tanımlanmıştır (Nurettin Topçu'da olduğu gibi).

1960'ların bu siyasal fikir akımlarının hangi koşullarda ortaya çıktığını ve ne tür amaçlar taşıdığını kısaca gördük. Şimdi de bu ekollerin siyasal içerikli görüşlerine ve savundukları sosyalizm anlayışlarına kısaca bakalım. Siyasi fikir akımlarının görüşleri netleşmediği için sosyalizm anlayışları da dünyada meydana gelen olaylara göre değişmiştir. Sosyalist ekoller üzerinde teorik olarak Batılı sosyalist düşünür ve yazarların etkisi olsa da, görüşlerinin şekillenmesinde Arap ve 3. Dünya Sosyalizmi'nin fiili bir etkisi görülmektedir. Sosyalist ekollerin sosyalizmden sonra en çok kullandıkları kavramlar; milliyetçilik, Türk sosyalizmi, Türkiye'ye özgü sosyalizm, üçüncü yol, milli devrimci kalkınma yolu, kapitalist olmayan kalkınma yolu ve merkezi planlamadır. Bu bağlamda, sosyalist akımlar özellikle popülizm ve milliyetçi söylemlere kaymışlardır.

Ekoller tarafından kapitalist ve komünist kalkınma modelleri genelde eleştirilmiş, ancak sosyalist kalkınma modelinde de bir görüş birliği sağlanamamıştır. En fazla taraftar toplayan Doğan Avcıoğlu'nun "Milli Kalkınma Yolu" modelidir

ve diğer ekollerin bir kısmı da bu modele yakın modeller önermişlerdir. Ülkenin kalkınmasında kapitalist ve komünist kalkınma modelleri dışında üçüncü bir kalkınma modeli denenmek istenmiştir. Ancak bu üçüncü yolun tanımı da ekolden ekole değişmektedir. Genel anlamda üçüncü yol; merkezi planlama ve planlı bir devletçilikle kalkınma anlamı taşımaktadır. Akımlara göre ülkenin Batılılaşması, kalkınması, bağımsızlığını tekrar kazanması ancak bu yolla mümkündür.

1960'ların devrimci siyasi akımlarının Türkiye için ortaya koydukları kalkınma ve Batılılaşma modelleri, Türk toplum tarihinin özelliklerini anlama ve yorumlama biçimlerine göre şemalandırılmıştır. Buna göre, Osmanlı'yı feodal üretim tarzıyla açıklayan ekolün sosyalizme ulaşma modeli ile ATÜT'le açıklayan ekolün sosyalizm modeli birbirinden çok farklıdır. Aynı farklılıklar diğer ekoller için de geçerlidir.

Ekoller, sosyalizme geçiş aşamasında dayanmak istedikleri sınıflar açısından da görüş birliğine sahip değildirler. Her ekolün devrimi gerçekleştirecek öz sınıfı farklıdır. Örneğin, TİP öncü rolü işçi, MDD köylü sınıfına vermiştir. Ekollerin sosyalist devrimleri gerçekleştirme yöntemleri de farklılıklar göstermiştir. Örneğin TİP normal demokratik yollarla ve işçi sınıfının oyları ile, sandıktan çıkacak sonuçlara göre iktidara gelmeyi ve gitmeyi planlarken, Yön ve MDD zinde güçlere dayalı bir iktidar planı içerisinde olmuştur.

Bu dönemde ordu, pek çok devrimci ekolün yanına almak, yararlanmak istediği en önemli güçtür. Sosyalist sisteme giden yolda, ilerici ve yurtsever aydınlar, ordumuzdan mutlaka yararlanılması gerektiği düşüncesindedirler. Ülkenin sorunları, sistemin sosyalist bir düzene doğru evrilmesi ile düzelebilir ama bu süreç ancak asker-sivil bürokratların yapacakları işbirliği ile mümkündür.

Sosyalist akımların temel teorik tartışmaları; sosyalist devrim mi, milli demokratik devrim mi, sınıfsız halk devrimi mi? şeklinde sürmüştür. Marksist yazarlar, genelde, Türkiye'nin sınıfsal yapısını ekonomik olgulardan çok siyasi olgularla ele almış, sınıfsal ve devrimsel açıdan "gerici" ve "ilerici" güçleri belirlemişlerdi. Kemalizm ve devrimler ilerici güçler arasındadır. Devrimci sınıfların tanımı akımlara göre değişmekle birlikte, bazı ortak noktalarda birleşilmiş; emperyalistler, feodal ve yarı feodal unsurlar ile işbirlikçi büyük burjuvazi dışında kalan sınıflar devrim aşamasında yararlanılması düşünülen güçler olarak kabul edilmiştir.

1960'larda ortaya çıkan siyasi fikir akımlarının, TİP dışında, demokrasiyi savunduklarını söylemek zordur. Bu ekollerin genel referansları demokrasi, özgürlük, insan haklarını değil, 1920'ler-1930'lar aydının sahip olduğu fikirleri çağrıştırmaktadır. 1930'ların milliyetçiliğe ve devletçiliğe dayalı soyut halk kavramı ön plandadır. Cumhuriyet'in 1930'larda farklılıkları bir kaç noktaya indirgeyerek birbirleriyle benzeşen yurttaşlar yaratma projesi, bu sefer sosyalist ekoller tarafından sosyalist düzen adına, halkın aydınlatılarak-bilinçlendirilerek istenilen düzeye getirilmesi noktasında ortaya konulmuştur.

1960'larda kendilerini sosyalist olarak tanımlayan gruplarının temel zaaflarından biri, sosyalizme özgü değer ve normları somutlaştırarak hayata gecikmek ye-

rine, iktidara el koymak ve sonra jakobenci bir tavırla düzeni değiştirmektir. Yani, iktidar mücadelesine öncelik verilmiştir.

1960'ların sol ve sağ siyasal ekollerinin, TİP dışında, ortak bileşenleri; milliyetçilik ve devletçiliktir. Sol ekollerin ortak bileşenleri ise; Batılılaşma, laiklik, gerici ve emperyalist güçlere karşı savaş ve emekçi sınıflara dayalı sosyalist düzen kurmaktır.

Yeniden tekrarlarsak, 1960'ların getirdiği koşullarda, ülkenin içinde bulunduğu durumdan aydınlar ve siyasal fikir akımları memnun değildi. Bu memnuniyetsizliği gidermek için farklı siyasal çözümler önerilmiş, önerilen siyasal-toplumsal çözümler sağlam modeller üzerine oturtmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda ortaya çıkan tartışmalar, Türkiye'nin Batı'ya göre yerini belirlemeye yönelik olmuştur. Buna göre, kimi ekoller Türkiye ile Batı'nın farklı bir düzeyde olduğunu, ancak aynı tarihsel evrim çizgisini izledikleri görüşünde iken, kimi ekoller Batı ile Osmanlı ve dolayısıyla Türkiye'nin ayrı tarihsel gelişme çizgisine sahip olduğunu söylemişlerdir. Bu ekollerin birleştikleri ortak nokta ise, geri kalışın tarihsel nedenlerinden yola çıkarak, Türkiye'nin ilerlemesi için en uygun yöntemi ve siyasal sistemi bulmaktı. Tarihsel özelliklerden hareketle, geçmişin, mevcudun ve geleceğin bilgisine ulaşmak ve toplumu-devleti bu bilgiler ışığında şekillendirmekti.

Kısaca, 1960'larda Türkiye'nin dünya devletleri arasındaki konumu ve toplumsal sorunları açısından içinde bulunduğu durum, hiç bir kesimi ve siyasi fikir hareketini tatmin etmemekte, gelinen yer ve yapılan devrimler yetersiz bulunmaktadır. Bu nedenle, tarihsel temelleri açısından Osmanlı ve daha sonra Cumhuriyet dönemi toplum yapısının evrim düzeyinden hareket eden, Kemalizm'den önemli ölçüde etkilenen siyasal fikir akımları, ülkenin Batılılaşması ve kalkınması için birbirinden oldukça farklı yönetim sistemleri ve toplum projeleri üretmişlerdir. Ancak bu akımlar da 1930'ların "halka rağmen halk adına" hareket eden aydın tavrından kurtulamamış, sosyalizm anlayışlarını belirgin şekilde tanımlayamamış ve Atatürkçü çizgiden ne oranda ayrıldıklarını veya onunla ne oranda bütünleştiklerini net olarak ortaya koyamamışlardır. 1930'ların milliyetçi, laik ve Batıcı paradigması, 1960'ların sosyalist ekollerine de taşınmıştır. 1960'larda çeşitli sol ve sosyalist ekoller Kemalizm'e adeta kaynaşmış, iç içe geçmiş, hatta zorlama Kemalizm yorumları ortaya çıkmıştır. Bu dönem aydını ve sol fikir akımlarının Kemalistliği ile milliyetçiliğini, milliyetçiliği ile sosyalistliğini birbirinden ayırmak mümkün değildir. Ancak, 1960'ların "ilerici aydınları" 1920-1930'lardaki gibi resmi ideolojinin "sadık savunucuları" da değildir. Önemli bir kesimi Marksizm'le Kemalizm'i kaynaştırmak istemektedir. Sosyalist bir sistemde Kemalizm'den yararlanılmak istenirken Kemalizm'e de yeni yorumlar getirilmiştir. Bir başka anlatımla, Kemalizm, Cumhuriyet tarihi boyunca uzağındaki siyasi fikirler için bile çoğu zaman bir kamuflaj aracı olmuştur.

Kısaca, 1960'larda ortaya çıkan sol siyasal fikir akımlarının genelde temel görevi; yarım kalan, sekteye uğrayan Kemalist devrimleri tamamlamak, ülkeyi çağdaş uygarlık düzeyine ulaştırmak, tam bağımsız bir dış politika gerçekleştirmek

ve "sağ sapma" gösteren rejimi rayına oturtturmaktır. Bu konudaki değişiklikleri gerçekleştirme sorumluluğu da sosyalist aydınlarla devletçi seçkinlerin omuzlarındadır! Ancak 27 Mayıs'la başlayan bu düzen arayışları, bir başka darbe, 12 Mart'la sonlandırılmıştır.

Bazı Bilim İnsanlarının Türkiye'deki Siyasal Düşün Tarihine Katkıları Üzerine Bir Deneme[297]

Türkiye'de Batılı anlamda siyasal bir düşün geleneğinin oluşmadığı görüşü oldukça kabul gören bir tezdir. Ancak bu teze katılıp katılmamak, Batılı ölçü ve yargıları merkeze alıp almamakla doğrudan bağlantılıdır. Sorunu bu şekilde ortaya koyan ve Osmanlı Devleti'ni meydana getiren kurumların oluşum, örgütlenme ve işleyiş ile Batılı toplumlarda oluşan yapıların birbiri ile örtüşmediğini belirten bir sosyal bilimci, bilim yaklaşımını da ortaya koymuş olur. Genelde Doğu toplumlarının, özelde ise Osmanlı'nın düşünsel, siyasal ve ekonomik yapısı ile mevcut uzantılarının Batı'daki karşılıkları ile benzerlik göstermemesi, onun farklı özelliklerinin ve geleneklerinin olduğunu gösterir. Bir kez daha, düşünsel anlamda, Osmanlı'nın tarihsel, yönetsel ve toplumsal yapısının farklı özellikler taşıdığını ve bu özelliklerden beslenen farklı geleneklerinin bulunduğunu belirtmek gerekmektedir. Diğer yandan ve özellikle siyasal nedenlerle, Osmanlı'nın Tanzimat'la birlikte hukuksal, ekonomik, idari, eğitimsel ve benzeri pek çok alanda değişime yönelmesi, devletin resmi politikası olarak Batıcılaşmaya çalışması, beraberinde Batı tipi düşün biçiminin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu politikalar çerçevesinde ve özellikle de gazetelerin Türk basın hayatında yerini alması ile Batılı anlamda siyasal düşün akımları ortaya çıkmaya başlamıştır. Yeni Osmanlılar, bu konuda verilebilecek ilk örnek olması açısından önemlidir.

Yeni Osmanlıların ekip olarak siyasal görüşleri ve Batı'dan aktardıkları kavramlara yükledikleri anlamlar çok net olmasa da, Osmanlı'ya İngiltere benzeri siyasal bir sistem kazandırmak istedikleri açıktır. Pek çok siyasal kavram, görüş, düşünce ve her şeyden önce meşruti yönetim anlayışını bu ekip gündeme getirmiş ve Osmanlı kamuoyuna yerleşmiştir. Vatan kavramı bu ekibin önemli isimlerinden Namık Kemal ile Osmanlı düşün dünyasında etkin bir yer kazanmış, sonraki dönemlerin milliyetçi eğilimlerinin, temel görüşü halini almıştır. Ayrıca Türkiye'de Batı düşüncesi ile bağlantılı ve Batılı bir sistemi temel alan, mevcut padişahı devirerek, yerine geçirmek istedikleri padişah adayı ile siyasal anlayışları doğrultusunda, grupları adına sıkı pazarlık yapma geleneğini başlatanlar da Yeni Osmanlılar'dır. Doğu ve Batı dünyasına ait kavramları yerli yerine oturtma konusunda kafaları hayli karışık olsa da, genel görüşleri birbiri ile örtüşmese de,

[297] Bu yazı kısaltılarak **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler:** Cilt: 9, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009'da yayınlanmıştır.

siyasal açıdan pek çok kavram, ilke ve anlayış, Yeni Osmanlılar ekibini oluşturan "edebiyatçı-siyasetçi-düşünür"ler tarafından ülkemize yerleştirilmiştir.

Yeni Osmanlılar'ın siyasal-düşünsel devamcıları olarak daha karmaşık, daha yaygın, daha örgütlü ve daha güçlü bir başka ekip, 1890'lardan itibaren ortaya çıkan İttihat ve Terakki Cemiyeti'dir. 1890'lardan 1918'e kadar her türlü siyasal düşünceyi, bir şekilde içerisinde barındıran, kendi karşıtlarını bile içerisinden çıkaran İttihatçıların temel siyasal hedefi de; Yeni Osmanlılarla benzer biçimde, meşruti yönetim anlayışını ülkede egemen kılmaktır. Burada, Türk düşünce dünyasının temel zaaflarından birini bulmak, ortak bir özelliğini tespit etmek mümkün olmakta ve bu düşünce biçimi ile Türkiye 1960'larda daha sık karşılaşmaktadır. "Benim düşüncem siyasal olarak iktidar olursa, en kısa zamanda ülke kurtulur." İttihatçı düşünürlerin siyasal açıdan ülkeyi kurtarma formülü de bir an önce Osmanlı'yı meşruti bir yönetim biçimine kavuşturmaktır. Ancak toplumsal gerçeklerden uzak ve tek nedenli siyasal düşüncelerin Türkiye'de hiçbir zaman tutmadığı da başka bir olgu olarak karşımızda durmaktadır.

İttihatçılar, özelde tüm, genelde ise iki büyük siyasal düşünce eğilimine kaynaklık eden ekiptir. Bu iki genel bloklaşmadan birincisi, çok kaba bir belirleme ile, Batıcı, merkeziyetçi, modernist ve milliyetçi eğilim; ikincisi ise, yine Batıcı, ademi merkeziyetçi, modernist-muhafazakâr eğilimdir. 1908 devrimi ile Türkiye'de yönetime birinci eğilim egemen olmuş; ilerleyen yıllarda bu eğilimin görüşleri sosyolog Ziya Gökalp, ikinci eğilimin görüşleri de sosyolog Prens Sabahattin tarafından şekillendirilmiştir. Yine bu siyasal eğilimlerden birincisi Alman, ikincisi de İngiliz siyasal çıkarlarına yakın bir duruş sergilemiştir. Diğer yandan, Batıcı, merkeziyetçi, modernist ve milliyetçi görüşlerin egemen olduğu birinci eğilim içerisinde liberal, İslamcı, sosyalist görüşleri savunan isimler de yer almıştır.

İttihat ve Terakki yönetimi sırasında özellikle siyasal ve bilimsel oluşumların, görüşlerin biçimlendirilmesinde, ülke politikalarının şekillenmesinde en etkili isim Ziya Gökalp olmuştur. Türkiye'de 1910'lu yıllarda, temelleri atılan ve üniversiteye giren sosyal bilimlerin yapılanmasında yine başrolü Gökalp oynamıştır. Özellikle tarih, edebiyat, sosyoloji ve ekonomi bilimlerinin alt yapıları "milliyetçi" bir bakış açısına göre şekillendirilmiştir. 1918–1922 yılları arasında İttihatçıların yönetimden uzaklaştırılmaları ile Gökalp'in de pratik ve düşünsel etkisi, bir bakıma, siyaset ve bilim dünyasından tasfiye edilmiştir. Ancak karşı eğilimin bilim politikaları Ziya Gökalp'in temellerini attığı yapılanmalar karşısında pek de başarılı olmamış ve Gökalp, 1922'den itibaren, ulusal mücadelenin başarıya ulaşması ile Kemalist siyasal-düşünsel yapılanmaya paralel olarak, sosyal bilimlerin ve düşün hayatının biçimlenmesinde yeniden etkili olmaya başlamıştır.

Türkiye'de düşün hareketleri, 1960'lara kadar siyasal iktidarlara ve özellikle Gökalp merkezli bilim anlayışına bağlı kalmıştır. Gökalp anlayışı karşısında zaman zaman bazı karşıt kıpırdanmalar görülse de bunlar oldukça zayıftır. Ayrıca, Gökalp çizgisine eleştirel yaklaşan düşün akımları bile, bazı özellikleri ile Gökalpçı anlayışa bağlıdırlar. Bu dönemdeki egemen siyasal düşün akımları çok cılız ve et-

kisiz bir görüntü sergilemişlerdir. Düşün akımı olarak değerlendirilebilecek ekipler, Kemalizm'in modernist veya muhafazakâr, liberal veya devletçi yorumlarını yapmışlardır. Bu anlayışlar dışında hiçbir siyasal düşünce oluşumuna gelişme şansı tanınmaması sonucu, karşıt siyasal düşün akımları tasfiye olmuş veya yeraltına çekilmek zorunda kalmışlardır. Özellikle Marksizm bu yıllarda çok zayıf ve yasaktır. Marksist düşün akımlarının oluşumuna dönemin resmi ideolojisi izin vermediği gibi, toplumsal açıdan gelişme olanağı da bulamamıştır. Yine de Marksist düşünce her şeye rağmen, bir entelektüel hareket olarak varlığını sürdürmeye çalışmıştır.

Türkiye'de üniversitenin geç örgütlenmesi, sosyal bilimlerin geç gelişmesi, rejimin reddi miras anlayışı, siyasal düşünce akımlarının ihtiyacı olan tarihsel özelliklerin yok sayılmasına, görmezlikten gelinmesine neden olmuş ve geçmiş ile bağlantısı kalmayan tüm düşün akımları Batı'dan beslenmiştir. Cumhuriyet, resmi ideoloji tarafından Osmanlı'dan kopuşu simgeliyor, Osmanlı'ya dönük araştırmalara fazla olanak tanınmıyor, gerek görülmüyordu. Osmanlı'nın reddi ve Osmanlı ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki hiçbir devamlılığın olmadığı tezi, Batı'yı yüceltirken, Osmanlı'yı "karanlık bir geçmiş" olarak mahkûm ediyordu. Dolayısı ile Cumhuriyet'in ilk yıllarında sosyal bilimcilerin ve siyasal düşün akımı önderlerinin eleştirel düşünce oluşturmaları mümkün değildi. Bu tür girişimler büyük cezaları ve gerilimleri göze almak anlamına geldiğinden, sisteme yönelik siyasal karşı çıkışların psikolojik açıdan kaldırılması çok zordu. Bu nedenle, dönemin düşün akımları ve sosyal bilimcileri ya Kemalizm'i olumlayan çalışmalar yapıyor ya da sessiz kalıyorlardı. Siyasal düşün akımları arasında, Kemalizm'in tescilli savunuculuğunu sahiplenmek gibi yarışlar söz konusu idi ve oluşturulan ekipler de bu doğrultuda yayınlar yapıyorlardı.

Böyle bir atmosferde, Osmanlı toplumunun üretim ilişkileri, sosyal yapısı, zihniyet dünyası, bilimsel, düşünsel, sanatsal alanlardaki gelişmeleri üzerine, bir başlangıç olarak, çalışmaların yayın haline dönüşmesi ancak 1930'lu yılların sonlarına doğru gerçekleşebilmiştir. Özellikle Tanzimat'ın 100. yılı dolayısı ile Batı sistemi doğrultusunda çeşitli kurumlarda yapılan yeni düzenlemeler sonucu ortaya çıkan durum, genel olarak, başarı ve başarısızlıkları ile tartışılmaya başlanmıştır. Daha önceki dönemlerde de Osmanlı toplumunun özellikleri üzerine yapılmış bazı değerlendirmeler olsa da, 1930'larda yapılan araştırmalardan elde edilen sonuçlar, gelecek yıllarda oluşacak siyasal düşün akımlarına ilham verecek, kaynaklık edecektir. Diğer yandan bu yeni çalışmalar, ağırlıklı olarak, 1933 üniversite reformu ile göreve başlayan genç akademisyenlerin imzalarını taşıyacaktır.

1933 üniversite reformu ile Osmanlı'dan kalan bilim anlayışının son kırıntıları da tasfiye edilmiş, üniversite kadrolarına alınan elemanların büyük çoğunluğu yurt dışına doktoraya gönderilmiştir. Daha sonraki yıllarda, yazdıkları eserlerle Türkiye'de oluşacak siyasal düşün hareketlerine kaynaklık edecek isimlerden Ömer Lütfi Barkan Fransa, Hilmi Ziya Ülken Almanya, Niyazi Berkes ise ABD'de doktora yapmışlardır. Öte yandan Hitler yönetiminden hoşnut olmayan bazı Al-

man bilim insanları da çalışmak üzere Türkiye'ye gelmiş ve aslında çok önceden beri var olan Alman bilim anlayışını, daha da yoğun bir biçimde, Türkiye'ye yerleştirmişlerdir. Bu bilim insanları ile çalışan Sabri Ülgener gibi bazı genç akademisyenler de Alman hocaların etkisi altında yetişmişlerdir. Bir başka anlatımla, genç akademisyenlerin doktora için gittikleri veya Türkiye'de çalıştıkları hocalarının geldikleri ülkelerin bilim anlayışlarını temsil etmeye başlamaları, bu kuşakta belirgin şekilde ortaya çıkmış ve sosyal bilim anlayışını çeşitlendirmiştir. Bu süreç Türk düşün tarihini derinden etkilemiştir. Böylece o tarihe kadar Türkiye'de geçerli olan Gökalp-Durkheim merkezli milliyetçi, merkeziyetçi ve dayanışmacı bilim anlayışı tekeli kırılmış, Alman idealist ve Amerikan pragmatist bilim anlayışları, önceki bilim anlayışlarına ek olarak, Türkiye'de yerini almaya başlamıştır. Yine bu yıllarda muhafazakâr bilim insanlarının Kemalizm'e yönelik pasif dirençleri, yerini devrimlere karşı eleştirel bir tutuma bırakmıştır. Tüm bu gelişmeler, Osmanlı'ya yönelik bilimsel çalışmaların önünü açmış, Osmanlı'nın son yıllarında da doğmuş olmalarından dolayı "eski harfleri" bilen pek çok bilim insanı, bilim anlayışları çerçevesinde, Osmanlı toplumunun özelliklerini araştırmaya yönelmiş, Türk düşün hayatına büyük katkılar sağlamışlardır.

Türk düşününün temel problemlerinden biri de kendisini derinlemesine besleyecek zengin bir düşün tarihinden yoksunluk yanında, bu yoksunluğu derinleştiren unsur, Osmanlı Türkçesini okuyamamaktan, bilgiye doğrudan ulaşmaktan kaynaklanır. Her şeyden önce bir düşün geleneği oluşabilmesi için zengin bir geçmişten gelmek gerekmektedir. Zengin bir geçmişin olduğu iddia edilse bile, buna ulaşacak araçların eksikliği söz konusudur. Türkiye'de şiir alanındaki zenginlik ve derinlik düşün alanında bulunmadığı gibi, 1928 tarihli Harf Devrimi de Cumhuriyet kuşaklarının Osmanlı toplumunun kaynaklarına ulaşması ve oradan beslenmesi adına önemli bir set oluşturur. Bu set, genç kuşakların geçmişle bağlantısını keserken Osmanlıcayı okuyup yazan bilim insanlarına da büyük ayrıcalıklar kazandırır. Dolayısıyla Osmanlıca kaynaklara derinlemesine, disiplinli bir şekilde ve sistematik olarak ulaşan, oradan derledikleri bilgilerle tarihsel-toplumsal yapının özelliklerini Cumhuriyet dönemi aydınlarına aktaran akademisyenlerin, Türkiye'de oluşan modern siyasal düşüncenin biçimlenmesinde gösterdikleri çaba küçümsenemez. Zira bu toplumun geleceği adına kurgulanan siyasal-düşünsel hedeflerin gerçekleşmesinde eldeki ham maddenin keşfine büyük bir ihtiyaç duyulmuştur. Sosyolojik açıdan özelliklerimiz nelerdir? Nereden geliyoruz ve nereye doğru yol alıyoruz? gibi sorular önemlidir. Bu tür bilgiler geçmişin artı ve eksi yanlarının bilinmesi, en azından bazı değişkenlerin iç koşullar açısından dikkate alınması, geleceğin şekillenmesi açısından gereklidir. Bu nedenle Osmanlıcayı bilen, sadece bilmekle kalmayıp bu kaynakları kullanarak Osmanlı toplum yapısını açıklamaya çalışan bilim insanlarının çalışmaları, genç kuşaklar ve siyasal düşün akımları için veri, kaynak ve materyal anlamına geliyordu. Bu durum Türk düşüncesine ham madde sağlamış, ham maddenin işlenmesi de yorum zenginliği katmıştır. O nedenle Osmanlıcayı bir araç olarak kullanan, Osmanlı Devleti'nin

toplumsal, siyasal, ekonomik yapısını ortaya koymak isteyen sosyal bilimciler modern siyasal Türk düşüncesinin oluşmasına, Marksist ve Weberyan-anlayışçı yaklaşımların şekillenmesine teorik alt yapı hazırlamışlardır.

1940'ların ilk yıllarında Hilmi Ziya Ülken, Muzaffer Şerif Başoğlu, Niyazi Berkes, Behice Boran gibi isimlerle canlanan ve renklenen Türk düşün hayatı; bu isimlerin tasfiyesi ile yeniden güdükleşmiş, laik/anti-laik ikilemine ya da laik/modern-muhafazakâr kutuplaşmasına kilitlenmiştir. 1960'lara kadar süren bu dönemde Necip Fazıl Kısakürek, Peyami Safa, Mümtaz Turhan, Ali Fuat Başgil, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu gibi şair, yazar ve düşünür sosyal bilimciler iktidarın politikalarını kamuoyu önünde savunan isimler olmuşlardır. 1950'li yılların sonlarına doğru laik/modernist-muhafazakâr aydınlar ve dolayısı ile CHP ile DP arasında gerginleşen ortam, 27 Mayıs 1960 askeri darbesi ile sonlanmıştır.

Türk düşün tarihinin önemli özelliklerinden biri de, siyasetle düşüncenin ayrılmaz bir biçimde iç içe geçmiş olmasıdır. Türkiye'de yazar, düşünür, aydın, bürokrat, akademisyen ve benzeri kesimlerin düşünce oluşturma süreçleri her zaman siyasal merkezli olmuştur. Buna bağlı olarak, bazı aydınların ve bilim adamlarının öne çıkma yolu da, konjonktürel olarak, egemen siyasal görüşlere yakınlığına bağlıdır. Bunun dışında, bir düşünürün yazdıkları ile öne çıkması oldukça zordur ve mümkün olabilecekse de ancak ölümünden sonradır. Siyasal düşüncenin öne çıkma nedenlerinden biri, tarihsel olarak Türkiye'de aydınların ve bilim insanlarının siyasal içerikli sorunlara çözüm bulma sorumluluğunu yüklenmeleriyle ilgilidir. Bu gelenek ve sorumluluk anlayışı, Türkiye'de aydınları ve bilim insanlarını güncel siyasal sorunların merkezine çekmiş, çeşitli siyasal düşüncelerin gruplar-ekipler, partiler halinde pratiğe dökülmesine neden olmuştur. Bu oluşumun en güzel örneklerine 1960'lı yıllarda rastlanılmaktadır.

1960'lı yıllar, siyasal oluşumlar, düşünceler, projeler ve bunların çeşitliliği açısından Türkiye'nin zengin ve hareketli dönemleri arasında öne çıkar. Her kesim ve her siyasal grup bir arayış içerisindedir. Ancak bu arayışların, öne sürülen görüşlerin sağlam tarihsel ve toplumsal esaslar çerçevesinde bilimsel gerekçelere dayandırılması gerekir. Amaç, siyasal bir projeyi başarıya ulaştırmaktır. Bunun için toplumun geçmişine ait sağlam ve bilimsel bilgilere ihtiyaç vardır. Bu bilgiler ise, kendileri doğrudan bir siyasal hareketin lideri olmayan ama dünya görüşleri itibarı ile gruplardan en azından birine mensup veya yakın olan bilim insanları tarafından üretilmiştir. Yine bu isimlerin üretip siyasal düşün hareketlerine kaynak oluşturan bilgileri, sadece bu bilim insanlarının mensup veya yakın oldukları siyasal düşün grupları tarafından değil, siyasal düşün hareketlerinin çoğunluğu tarafından kullanılmıştır. Ayrıca bu veriler, tüm zamanlar açısından da kaynak olmaya devam eden bilgileri içermektedir. Bir başka anlatımla, sözünü ettiğimiz bilim insanları tarafından 1960 öncesi yazılan metinler 1960'larda keşfedilmiş ve ondan sonra da önemlerini korumuşlardır. Bu eserleri kaleme alan isimlerin görüşlerini kısaca değerlendirmeden önce, 1960'lı yılların Türk düşün tarihi açısından neden önemli olduğu konusu üzerinde durmak gerekmektedir.

1960'ların siyasal düşün tarihimiz açısından ayrı bir önemi bulunmaktadır. 1960'lar, Türkiye'de geniş düşün çevreleri ve ekipleri tarafından düzenin sorgulandığı ve yeni düzen arayışlarının çok ciddi programlar, siyasal projelerle gündeme geldiği, iktidar mücadelesi verildiği bir dönemdir. Bozuk sömürü düzeninin mutlaka değiştirilmesi gerektiği görüşü, dönemin egemen anlayışıdır. Üstelik bu düzen değişikliği arayışları sadece sol siyasal düşün çevrelerinden gelmemiş, sağ ve İslamcı siyasal düşün çevrelerinin de düzen değişikliği içeren siyasal projeler ürettikleri görülmüştür. Doğan Avcıoğlu'nun düzene ilişkin sorusu ve kendi sorusuna verdiği cevap, bazı farklılıklarla birlikte neredeyse tüm aydınlarda benzerdir: *"Bu düzen atalarımızdan kalma düzen midir? Hayır. Bu düzen, Batı emperyalizminin, ... bütün Avrupa dışı toplumlarda, derece farklarıyla yarattığı kökü dışarıda bir sömürge ve talan düzenidir."*[298] Bu duruma düşmeden önceki toplumsal yapının özelliklerini ve evrim çizgisini bilimsel açıdan ortaya çıkarmak, onun öngördüğü gelişme doğrultusuna göre kalkınmak ve Batı sömürüsünden kurtulmak gerekmektedir. Bunun yolu da bağımsızlığı temel alan bir sistemin uygulamaya konulmasından geçmektedir.

Türkiye'de böyle bir siyasal arayışa girişilmesinde, 1960'lı yılların konjonktürü etkili olmuştur. Dışarıda bir "bağımsızlaştırma" hareketi başlatılmış ve buna bağlı olarak Batılı emperyal güçlerin sınırlarını belirlediği onlarca devlet, Asya ve Afrika'da, ortaya çıkmıştır. Bu devletlerden bazılarının önderliğinde 3. Dünya ya da Bağlantısızlar Hareketi başlatılmıştır. Bloklar arasındaki yumuşama da çok önemlidir. Dışarıdaki bu gelişmeler, Türkiye'deki bazı aydın çevreleri de etkilemiştir. Diğer yandan daha demokratik, özgürlükçü ve sosyal hukuk devleti anlayışını temel alan yeni anayasanın oluşturduğu olumlu havaya rağmen ülkenin geldiği genel durum açısından ortaya çıkan hoşnutsuzluk, 1960'larda Avrupa'da meydana gelen gelişmelerin etkisi, Türkiye'deki aydınları sistemin aksayan yanlarını sorgulamaya itmiştir. Aydınlar, ülkenin uluslar arası ilişkilerde daha etkili bir yere gelmesi için nasıl bir düzen oluşturmak ve bu düzenin teorik temellerinin nerelerden beslenmesi gerektiği üzerine düşünmeye başlamışlardır. Zira Cumhuriyet'in hedefleri ile mevcut durum arasındaki uçurum, bürokrat-aydın çevrelerde büyük bir hayal kırıklığı yaratmış, bu durum, yeni arayışların, yeni açılımların, yeni hedeflerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

1960'ların siyasal düşün merkezi, düzenin değiştirilmesi üzerine kurgulanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin gelişmesi, istenilen hedeflere ulaşması için en uygun strateji nedir? Toplum bazı siyasal ve sosyal bilim ölçütlerine göre hangi aşamada ve onu hangi aşamaya taşıyacağız? söylemi gündemin merkezindedir. Yoğun olarak sol ancak sağ, İslami sağ ve hatta "Ortanın Solu"nda "bu düzen değişmelidir" anlayışı egemendir.[299] Düzen değişmeli ama nasıl, ne şekilde, hangi doğrultuda

[298] Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni**, Birinci Kitap, Tekin Yayınları, İstanbul, 1987, s. 221.

[299] Bülent Ecevit, 15 Şubat 1968'de Mecliste bütçe üzerine yaptığı konuşmada, düzenden CHP olarak duydukları rahatsızlıkları şöyle anlatmaktadır: *"Ortada bir bozuk düzen vardır. Toplumumuzda ekonomik, sosyal ve kültürel yönlerden gördüğümüz bütün aksaklıklar, temeldeki bu düzen bozukluğunun belirtileridir. Bu düzen*

değişmelidir? Daha iyi bir düzen kurulabilir mi? Hangi koşullarda, hangi ideolojik ve sınıfsal temellere veya kesimlere dayanılarak kurulabilir? Yeni düzenin tarihsel ve mevcut dayanakları neler olmalıdır ve bu dayanakların hedeflediği "yeni düzen"le bağlantısı nasıl kurulacaktır? Tarihsel veriler ne işe yarayacaktır? Yeni düzen hangi sorunları çözecektir? soruları sıkça sorulmaktadır.

Düzen arayışları farklı çevrelerde, farklı şekiller almaya başlamış; her siyasal ekip/akım görüşlerini temellendirecek, kendi tezlerini destekleyecek, onlara alt yapı oluşturacak düşünsel ve "bilimsel" dayanak arayışlarına girişmiştir. Sosyo-ekonomik gelişme aşamaları belirlenmeye ve oradan ideolojik çıkarımlara gidilmeye çalışılmıştır. Arayışlar her zaman "bilimsel" bir şekilde de gerçekleşmemiş; bulunan dayanaklar bazen dinsel, mistik, metafizik ögelerden seçilmiştir. Her ekip siyasal projesi kapsamında, görüşlerini meşrulaştırma yolları aramış; dönemin siyasal düşün hareketleri içerisinde yer olan bilim insanları, Osmanlı ile ilgili anlayışlarını değiştirmişlerdir. Batılı evrim şemaları sorgulanarak, genelde Doğu toplumlarının, özelde Türkiye'nin Batı'dan farklı gelişme aşamaları göstermiş olabileceği anlayışı kabul görmeye başlamıştır. Örneğin Oya Sencer, *Türk Toplumunun Tarihsel Evrimi* adlı çalışmasında; amacım, "*Türkiye'nin bugünkü toplum ve sınıf yapısını, sınıflar arası çelişkileri açıklayabilmek üzere, Osmanlı toplumunun tarihsel evrimini, bu evrim içinde sosyal ve sınıfsal yapının kazandığı biçimleri ortaya koymayı*" denediğini belirtir. Eserinin bir başka yerinde, uzun yıllar Batı evrim şemaları içinde düşündükten sonra, son dönemlerde "ülkemizin kendi gerçeklerine" yönelme ve Türk toplumunun yapısını bu gerçeklere göre yorumlama eğiliminin arttığım söyler. Oysa daha önceki anlayış için Niyazi Berkes şöyle demektedir: "*Okumuşlar, hazır şema ve formüller varken tarihin örümcekli ağlarına bulanmaya lüzum görmüyorlar'dı.*[300] Yine Sencer Divitçioğlu'nun şu cümleleri aynı bilimsel zihniyet değişiminin bir başka örneğidir: "*Günümüzün toplumu dünden geldiği gibi yarına gidecektir. Dün ve bugün teoriyi, bugün ve yarın pratiği hazırlar. Yaşanmamış bir olayın teorisi kurulamayacağı gibi, teorisi kurulmamış bir olay pratiğe temel teşkil edemez. Bu bakımdan dünün araştırılması, bugünün anlaşılması için elzemdir. İşte yalnız bu sebepten ötürüdür ki, günümüzün Türk toplumunu anlamak için, dünden önceki Osmanlı toplumunun araştırılması*" gerekir.[301] Kısacası, toplumsal evrim açısından Batı dışı şema ve kalıpların da olabileceği anlayışı artık siyasal düşün ve sosyal bilimlerin gündemine girmiştir.

Bilimsel düşüncedeki bu zihniyet değişimi, Osmanlı Devleti ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki kopuşu savunan yaygın ve ideolojik merkezli bilim yaklaşımını sonlandırırken, aynı zamanda, Osmanlı ile Türkiye Cumhuriyeti kurumla-

---

bozukluğu, gelişme sürecinde bulunan geri kalmışlıktan kurtulabilmek ve çağdaş uygarlık düzeyine ulaşabilmek için gelişmesini hızlandırmak zorunda olan Türk toplumunu bir takım dar boğazlara veya çıkmazlara sokmaktadır. Düzen bozukluğunun köklerine inmeksizin yapılacak yüzeysel düzeltmelerle veya yönetsel tedbirlerle, o dar boğazları aşmak, o çıkmazları aşmak mümkün olmayacaktır" (Bakınız; Bülent Ecevit, **Bu Düzen Değişmelidir**, 5. Baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1978, s. 8.).

[300] Niyazi Berkes, "Az Gelişmişliğin Tarihsel Nedenleri", **Yön Dergisi**, Sayı: 182, 23 Eylül 1966, s. 9.

[301] Sencer Divitçioğlu, **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu**, 2. Baskı, Köz Yayınları, İstanbul, 1971, s. 10.

rı ve toplumu arasında bir devamlılık olduğu anlayışını da öne çıkarmıştır. Oysa Cumhuriyet'in resmi görüşü ve bu görüşe dayalı yorumlar, genelde, Cumhuriyet'in Osmanlı'dan kopuşu temsil ettiği tezini benimsiyordu. Sosyal bilimcilerin ezici bir çoğunluğu da bu tezi destekler görünüyordu. Artık bilimsel olarak Osmanlı ile Cumhuriyet arasındaki kırılmalar ve süreklilikler, kültürel farklılıklar ve benzerlikler, geleneksel olanla modernlik, devletle toplum, merkezle çevre arasındaki çatışma ve uzlaşma noktaları öne çıkarılmaktadır. Bu bağlamda her ekol eğilimleri, ideolojileri siyasal projeleri doğrultusunda bir Osmanlı tipolojisi ortaya koymak adına, Osmanlı ile ilgili yapılan çalışmaları ayrıntılı olarak incelemek ve değerlendirmek durumunda kalmışlardır. Ekollere göre Türkiye'nin toplumsal yapısı, tarihsel gelişme aşamalarına göre ortaya konularak, bu yapı üzerinden ele alınmalıdır. Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin evrim şeması bilimsel olarak tespit edildikten sonra, çizilecek siyasal programla, daha kolay şekilde hedefi yakalamak mümkün olacaktır.

Bilimsel ve siyasal zihniyet değişimine bağlı olarak devrim stratejileri, düzen değişikliği projeleri oluşturulurken, Osmanlı toplum yapısının özellikleri de hesaba katılmakta; siyasal ve düşünsel arayışlar, Osmanlı toplumu ile Türkiye toplumunun devamlılığı üzerinden kurgulanmaktadır. Osmanlı toplumunun sosyo-ekonomik ve kültürel özellikleri, üretim ilişkileri bilinmeden ve değerlendirilmeden bir düzen değişikliği programı yapılamaz yaklaşımı artık egemen anlayıştır.

1960'lar Türkiye'sinde sosyalizmin düşünsel egemenliği bugün kavranamayacak kadar büyüktür. Ancak olay sosyalizm gibi görünse de temel problem modernitedir ve modern Batılı toplumsal yapıyı yakalama mücadelesidir. Modernleşme; Batı'ya benzeme, akılcılık, bilimcilik, ulus devlet, çağdaşlaşma, bireyselleşme, ekonomik gelişme olarak algılanmaktadır.[302] Düşün tarihimizin her dönem için geçerli olan amacı çağdaş Batı uygarlığına ulaşmak olmuştur. Batıcılaşmak Türk düşün tarihinin temel problematik alanıdır. Batıcılaşmanın adı II. Dünya Savaşı'ndan sonra modernleşmeye dönüşmüştür. Siyasal düşün geleneğine yatkın yazarlarımız, Batı ile Osmanlı arasında Tanzimat döneminden bu yana Türkiye'nin hangi programlarla daha hızlı bir şekilde Batıcılaşabileceği üzerine tezler ortaya atmışlardır. Aynı anlayış 1960'larda biçim değiştirerek, siyasal düşünce ortamında, bu sefer sosyalizmle yol almaya çalışmıştır. Düşünsel açıdan sosyalizm ile demokrasi, sosyalizm ile Kemalizm, sosyalizm ile köylü sınıfı, sosyalizm ile azgelişmişlik, sosyalizm ile halkçılık bağlantıları kurulmaya çalışılırken bile genel amaçtan sapma olmamıştır. Bir yandan Batıcılaşma adına Batı evrim çizgisi yakalanmaya çalışılmış, diğer yandan Batı emperyalist olarak değerlendirilmeye devam edilmiştir. 1960'lardaki siyasal ekiplerin tüm çabaları da bu siyasal doğrultuyu, bağımsızlık içinde, toplumsal devrim yoluyla tutturmak olmuştur. Kısacası, Türkiye'de sosyalizm ve devletçi kalkınma modelleri ile daha hızlı Batıcılaşacağımız öngörülmektedir. DP'nin liberal ve bağımlı Batıcılaşma politikalarına karşı, 1960'larda bağım-

[302] Fuat Keyman, "Şerif Mardin'i Okumak: Modernleşme, Yorumbilgisel Yaklaşım ve Türkiye", **Şerif Mardin'e Armağan**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 37-40.

sız ve sosyalist bir Batıcılaşma anlayışı düşünürlerimizde egemen olmuştur.

Batılı toplumların sosyo-ekonomik tarihlerine ilişkin binlerce araştırma yapılıp o toplumların evrim çizgileri ortaya konulurken, Osmanlı toplumu ile ilgili bu tür araştırmaların azlığı, hatta olmayışı Türkiye'de büyük bir sorun oluşturmaktadır. Oysa aydınlar düzenden ve Türkiye'nin uluslar arası konumundan rahatsızdır. İdeal bir konumdan Batı'ya bağımlı, yarı sömürge durumuna düşmek ve öyle muamele görmek aydınları rencide etmektedir. Bir an önce Türkiye'nin de evrim şeması ortaya konulmalı ve alt sıralardaki konumundan kurtarılmalıdır. Dünya egemenliğine sahip bir toplumun/devletin mirasçısı olarak, bu başarının geçmişte hangi üretim ilişkilerine ve yönetim biçimine göre gerçekleştirildiği, daha sonra ne tür aksaklıklar zinciri ile bu kadar geri plana düşüldüğü sorusuna cevap aranmakta; Osmanlı üzerine yapılan çalışmalar ve elde edilen bilgiler daha bir önem kazanmaktadır. Geçmiş mutlaka ayrıntılı bir şekilde bilinmelidir.

Kısaca, siyasal düşün akımlarının oluşumundaki temel nedenlerden birincisi içerdeki bozuk düzen olsa da, birincisinden daha önemli ve rahatsız edici olan diğer bir temel neden Türkiye'nin Batı ve dünya konjonktüründeki konumudur. Siyasal düşünce akımlarının pratik hedefini; dünyada yeniden söz sahibi olma, Batı karşısında ezilmeme, eziklik psikolojisi yaşamama, uluslar arası ilişkiler kapsamında ülke çıkarlarını gereği gibi savunabilme, koruyabilme çabası olarak görmek gerekir. Dolayısıyla siyasal düşün akımları, bağımsız Türkiye'ye ulaşma yolunda, ekonomik kalkınmayı gerçekleştirecek uygun yöntemi bulmaya çalışmaktadırlar. Bunun için de Osmanlı'ya ve Türkiye'ye ait sosyolojik bilgi ve bulgulara ihtiyaç duymaktadırlar. Kurulacak olan düzen bu veriler üzerine inşa edilecektir. Bir başka anlatımla, düzen arayışları, devrimci ve reformist görüşlerin doruğa çıktığı ve bu vesile ile tarihi evrim şeması kurma çabalarının muhataplarını tarihe yönlendirdiği bu dönemde, Osmanlı'nın sosyo-ekonomik yapısı üzerine yazılanlara duyulan ihtiyaç ve ilgi ile yazılanlar örtüşmektedir.

Siyasal düşün çevreleri için tarih, tarihsel evrim, özgünlük, Marksist evrim şeması, Batı dışı toplumlar için geliştirilen Marksist açıklamalar (ATÜT) çok önemlidir. Zira mevcut durumu tespit ederek düzen değiştirmenin çok daha başarılı sonuçlar vereceği anlayışı, açıkça olmasa bile, dolaylı olarak büyük bir kabul görmektedir. Bu bağlamda, 1960'lar ve 1970'lerin ortalarına kadar Osmanlı tarihi, özellikle sol aydınlar ve akademisyenler için önemli bir ilgi kaynağı olmuştur. Hatta dönemin gençlik liderleri bile Osmanlı'ya ilişkin denemelere girişmiş, mahkemelerdeki savunmalarına Osmanlı tahlilleri ile başlamışlardır.[303]

1960'lar ortamında, Osmanlı üzerine yapılan çalışmalar, siyasal düşün gündeminin merkezine düşmüş ve siyasal düşün hareketlerini besleyen en önemli kaynaklar haline gelmişlerdir. Doğrudan bu siyasal düşün hareketlerinin merkezinde ya da önünde yer almasa da, Osmanlı üzerine yazdıkları ile Türk siyasal düşün hareketlerinin biçimlenmesine kaynaklık eden birçok bilim insanı, çalışmaları ile bu süreçte etkili olmuştur. Bunlar arasında Fuat Köprülü, Mustafa Akdağ,

[303] Ergun Aydınoğlu, **Türk Solu (1960-1971): Eleştirel Bir Tarih Denemesi**, Belge Yayınları, 1992, s. 15-16.

Ömer Lütfi Barkan, Halil İnalcık, Niyazi Berkes, Sabri Ülgener, mesleki açıdan bu gruba dâhil olmasa da, Kemal Tahir ve daha genç bir kuşağa mensup olan Şerif Mardin'in ayrı bir yeri bulunmaktadır. Bu saydığımız isimler kadar olmasa da, Hilmi Ziya Ülken ve Ahmet Hamdi Tanpınar'ı da bu bağlamda anmak gerekmektedir. Diğer yandan siyasi düşünce akımlarının Osmanlı'yı feodal ve ATÜT üretim biçimi olarak değerlendiren önsel kabullerine tarihçilerin ve sosyal bilimcilerin büyük bir çoğunluğu katılmamış, bu görüşler karşısında, Osmanlı'nın kendine özgü bir sistem oluşturduğu tezini öne sürmüşlerdir. Bir başka anlatımla, burada yer verdiğimiz tarihçilerin yazdıklarından yola çıkan siyasal düşün akımlarının ileri gelenleri, Osmanlı'nın klasik dönemini feodal ve ATÜT olarak değerlendirirken, araştırmaları ile bu verileri elde eden tarihçiler, onların bu değerlendirmelerine katılmamışlardır.

Biz bu çalışmada saydığımız isimlerin tamamına değil, ancak bir kaçına kısaca yer verebileceğiz. Ve bu isimlerin hangi görüşlerinden, yaklaşımlarından dolayı siyasal düşün tarihine kaynaklık ettikleri sorusuna cevap aramaya çalışacağız. Öncelikle belirtmeliyiz ki, burada yer alan tarihçilerin ve doğal olarak sosyologların ortak özellikleri, Osmanlı toplum tarihini ayrıntılı olarak inceleme paydasına sahip olmalarıdır. Buradaki tarihçileri, klasik tarihçilerden ayıran temel özellik, sosyo-ekonomik yaşamı merkeze alan, toplumsal değişmede ekonomik verileri temel faktörlerden biri olarak değerlendiren bir anlayışa sahip olmalarıdır. Yine bu grupta yer alan isimlerin ortak sayılabilecek genel yaklaşımlarını şöyle özetlemek mümkündür: Osmanlı eşi benzeri olmayan mükemmel bir düzen kurmuştur. Bu düzen ATÜT ve feodal üretim ilişkilerine dayanmaz. Adalet ilkesinin işlediği devletçi bir sistem vardır. Toplumu devlet belirler. Tımarlı sipahiler toprak beyi olmayıp vergi toplamakla yükümlü devlet memurlarıdır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, geçmişi ile ilgili olarak kaynak sorunu yaşayan bir ülkede, Osmanlı devlet ve toplum yapısı üzerine kaleme alınmış her ciddi çalışma, siyasal düşün akımları için hazine niteliğindedir. Toplumsal yapı, toplumsal evrim, üretim ilişkileri, bürokratik yapılanma ve tüm bunların tarihsel süreçte geçirdiği değişmelerin tespiti de siyasal düşün akımlarının bilgi ihtiyacını doğrudan karşılayan çalışmalar olmuştur. Diğer yandan, 1930'ların sonlarından itibaren kaleme alınmaya başlayan bu tür çalışmaların, 1960'lara kadar ses getirmemesi yadırganacak bir durum olsa da, siyasal düşün akımlarının kaynak taleplerini karşılamaları açısından gündeme gelmeleri önemlidir.

1960'lı yıllarda siyasal düşün akımlarına kaynaklık etmesi bakımından ilk önce söz etmemiz gereken isimler arasında Mustafa Akdağ ve Ömer Lütfi Barkan bulunmaktadır. Burada yer verdiğimiz tarihçi ve sosyologlar, Osmanlı üzerine yazdıkları ile sadece siyasal düşün tarihini değil, sosyal bilimcileri de yakından etkileyen isimlerdir.

Çalışmaları ile siyasal düşün akımlarını etkileyen önemli tarihçilerden birisi Mustafa Akdağ'dır. Onun referans alınmasında Osmanlı toplumu üzerine yaptığı çalışlarının konu itibarı ile ilk oluşu ve özgünlüğü önemlidir. Osmanlı'nın sos-

yo-ekonomik tarihi ile ilgili fazla kaynağın ve ayrıntılı çalışmanın bulunmaması, kendisini Osmanlı toplum yapısı hakkında temel verileri sağlayan bir uzman haline getirmiştir. Bu nedenle Mustafa Akdağ, yazdıkları ile sosyologlara ve düzeni sorgulayan projeleri ile mevcut sistemi değiştirmeyi amaçlayan çeşitli sol açılımlara referans olmuş, malzeme sağlamıştır.

Mustafa Akdağ, Kemalizm'e ve CHP'ye yakın, Marksizm'e uzak bir isimdir. Ancak 1960'lı yıllar Kemalizm'le solun bazı siyasal açılımlarının yakınlaştığı yıllardır. Kemalizm ile milliyetçi solun sentezlenmeye çalışıldığı bu yıllarda Mustafa Akdağ'ın Osmanlı toplumu üzerine yazdığı metinler de bu anlayışa sahip olan siyasal akımların Türk toplumunun üretim ilişkileri ve aşamalarını açıklamakta kaynak görevi görmüştür. Zira Mustafa Akdağ, Osmanlı öncesinden Cumhuriyet dönemine kadar yazdığı ekonomi ve toplumsal tarih metinlerinde Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik dönemini olumlayan bir anlayışa sahiptir.[304] Akdağ, Osmanlı'nın ekonomik ve toplumsal değişmesini ana hatları ile ortaya koyduğu iddiasındadır. Ülkenin tarih boyunca geçirdiği ekonomik ve sosyal hayatın bütün açıklığı ile ortaya konulması, toplumumuzun geçmişten bugüne olan bağlantılarının daha iyi anlaşılması anlamına geldiğini belirtilir.[305] Siyasal düşün hareketlerinin ortaya koymak istedikleri anlayış da tam budur. Türk toplumunun tarihsel süreçte hangi aşamaları geçirdiği ve şimdi hangi aşamada olduğu bilinir, net olarak tanımlanırsa, özellikle sosyalist aşamaya ulaşma peşinde olan ekipler için geleceğin yol haritasını çıkarmak daha kolay olacaktır.

Mustafa Akdağ, Osmanlı'nın devlet yapısını, halkın ekonomik ve sosyal yaşantısını, devlet-halk ilişkilerini, köy, kent, göçebe topluluklarının yönetim düzenlerini ayrıntılı olarak ortaya koyma iddiasında olan bir tarihçidir. Ona göre, Türk toplumu tarihte kendine özgü bir devlet düzeni yaratmış ve onu uzun süre uygulamıştır.[306] *"Bu topraklara Türkler, yalnız siyasi hâkimiyetlerini değil, kendi içtimai topluluklarını da getirdiler. Toplumsal, ekonomik, kültürel ve dini kurumlarıyla bir millet olarak yerleştiler."*[307]

Akdağ sadece araştırmaları ile değil, bu araştırmalarda ortaya koyduğu yorumlarıyla siyasal düşün çevreleri açısından önemli bir bilim insanı olarak kabul edilip fikirlerinden yararlanılmıştır. Nedir bu yorumlar diye baktığımızda, Osmanlı toplum düzenini açıklarken ekonomik olaylara öncelik veren bir yaklaşım içerisinde olduğu görülmektedir. Mustafa Akdağ'ın toplumsal değişme ve ilerleme anlayışında ekonomik olayları temel belirleyici olarak görmesi, onu, Osmanlı toplumu ile ilgili bulgularının sol siyasal düşün akımları için kabul edilebilir bilgiler üreten bir tarihçi konumuna taşımıştır.

Akdağ'a göre ekonomi, toplumsal yapının değişmesi ve biçimlenmesinde, hal-

[304] Kurtuluş Kayalı, **Türk Düşünce Dünyasının Bunalımı**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 76.

[305] Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi**, Cilt: 1, 1243-1453, 3. Baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1979, s. 5.

[306] Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi**, Cilt: 2, 1453-1559, 2. Baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1979, s. 6.

[307] Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi**, Cilt: 1, s. 9-10.

kın dirlik ve düzenliğinde çok önemli bir etkiye sahiptir. Ona göre, Moğol ve Mısır ablukaları, para darlığı, Bizans ve Doğu Akdeniz ülkelerinin servetlerini Batı'ya taşımaları, Akdeniz çevresinin ekonomik üstünlüğünü yitirmesi, Atlas Okyanusu'nun önem kazanması, Batı'daki merkezi krallıkların ekonomiyi kontrol altına almaları, Doğu'nun ham madde kaynaklarının sömürülmeye başlanması, Anadolu'nun ekonomik düzenini bozmuş; Türkiye'nin toplumsal ve siyasal yapısına büyük zararlar vermiş, ülkeyi kökünden sarsmıştır. Sonraki yüzyıllarda Avrupa'daki üretimin büyük gelişmeler göstermesi de Anadolu'nun ekonomik yapısını olumsuz yönde etkilemiştir. Ekonominin kötüye gidişi, Osmanlı kentlerindeki güvenliği bozduğu gibi, her şeyi alt üst etmiştir. Köylüler vergilerin ağırlığı yüzünden topraklarını terk ederken, asker ve öğrenci ayaklanmaları başlamış, iç karışıklıklar artmıştır. Bu değişimler karşısında yöneticilerin ülkeyi iyi yönetememeleri, kendine özgü, mükemmel bir düzen kurmuş olan Osmanlı İmparatorluğu'nu çözülmeye itmiştir.

Ekonomi ve siyasi faktörleri öne çıkaran yorumları ile düşün akımlarını etkileyen Mustafa Akdağ'm bu yorumları bazı çevrelere Türkiye'nin geleceği konusunda yeni yorumlar yapma olanağı vermiştir. Buna göre, yetkin yöneticiler ve "doğru" bir siyasetle başarılı bir ekonomik model kurulabilirse, Türkiye Cumhuriyeti de uluslar arası arenada istenilen yere gelebilir.

Mustafa Akdağ'ın yazdıklarından, yine Türkiye'nin tarihsel geçmişi hesaba katıldığında, Batılı toplumlarla ekonomik işbirliği içinde, yan yana, iç içe yaşayabileceği tezini ortaya koymaya çalıştığı, bir başka anlatımla, Batıcılaşmayı savunduğu söylenebilir. Şöyle der: *"Gerek Selçukiler ve gerek Osmanlılar çağı Türk harp makinesi, bunun için Hıristiyan halk kitlelerine korkunç gelmiyor, böylece, Türk toplumsal hayatı da devamlı surette Batı'ya yaklaşıyordu."*[308] Anadolu'da Türkler ve Hıristiyanlar baştan beri birbirlerinin itikatlarına karışmadan yan yana yaşamışlardır. İki halkın ekonomik çıkarlarının birbirlerine ihtiyaç duymaları vesilesiyle, Hıristiyanların Haçlı zihniyeti ve Müslümanların cihat telakkisi, iki tarafın da yalnız siyasi zümrelerinde yaşayan birer fantezi haline geliyordu. Hıristiyan-Müslüman mücadelesi yoktu. Bir Müslüman emiri bir başka Müslüman emire karşı komşusu olan Hıristiyanlardan yardım isteyebiliyordu. Bu işbirliğinde ekonomik çıkarlar önemli rol oynuyordu.[309] Bu nitelemeler beraberinde başka bakış açıları getirmekte; Anadolu'nun etnik ve dinsel kaynaşmasına yer verilerek, Türk sosyalizmi kurmak isteyen siyasal düşün akımlarına tarihsel veri aktarılmaktadır.

Türkiye'deki siyasal düşün akımlarının öne sürdükleri tezleri kanıtlamak için çalışmalarından yararlandıkları bir başka tarihçi de Ömer Lütfi Barkan'dır. Barkan, Türk düşünce tarihinin oluşumunda söz sahibi olan önemli bilim insanları arasında yer almaktadır. Mustafa Akdağ gibi Ömer Lütfi Barkan da, Osmanlı'nın kendine özgü ideal bir düzen kurduğu genel görüşüne sahiptir. Barkan, "Türkçü" bir çizgiye dâhil olmasına karşın, Osmanlı toplum yapısı, hukuk sistemi, toprak

[308] Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi**, Cilt: 2, s. 69.
[309] Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi**, Cilt: 1, s. 432–433.

rejimi ve mülkiyet ilişkileri üzerine yaptığı çalışmalarla, tüm düşün çevreleri tarafından kabul gören bir bilim insanıdır. Barkan, Osmanlı Devleti'nin feodal ve ATÜT olmadığını, iddia edildiği gibi her şeyi sıkı sıkıya kontrol altında tutmadığını, her alanda iyi bir hukuksal düzenleme gerçekleştirdiğini ve bu hukuksal düzen içerisinde insanların ekonomik faaliyetlerde bulunduklarını, ticaret hayatı ile uğraştıklarını ortaya koymaktadır. Akdeniz havzasında ortaya çıkan krizin Osmanlı ekonomisini derinden etkilediğini ileri süren Barkan da ekonomik faktörlerin toplumsal yapının değişmesinde etkili olduğu tezini savunur.[310]

Ömer Lütfi Barkan, genel görüşleri itibariyle, XIV. ve XV. yüzyıllar arasını kapsayan klasik dönem Osmanlı toplumunun feodal ve ATÜT modelleri ile benzerlik göstermediğini belirtir. Ona göre, Osmanlı tımarı ile feodal düzen arasında belli bir benzerlik olmakla birlikte, ikisi birbirinden çok farklıdır. Yakından incelendiği zaman görülecektir ki, tımar sahiplerinin feodal düzenle benzer sıfat ve yetkileri bulunmamaktadır. Topraklar, tımar sahiplerinin özel mülkü değildir. Toprağın gerçek ve mutlak sahibi devlettir. Toprağı işleyen çiftçiler tımar sahibinin kölesi olmadığı gibi, toprağı da belli bir kurala göre işlerler. Yine tımar sahiplerinin çiftçilerin emeği üzerinde egemenlikleri yoktur. Osmanlı'da toprak rejimi, devletin belirlediği ilke ve hukuksal kurallara sıkı sıkıya bağlı olarak işlemektedir.[311] Diğer yandan, *"idari veya hukuki sahada alınmış olan tedbirler ehemmiyeti ne kadar büyük olursa olsun, toprak rejimlerinin ve zirai bünyelerin teşekkül ve inkişafında, nüfus ve fiyat hareketleriyle devre hakim iktisadi konjonktürün diğer unsurlarının rolünü de hesaba katmak icap etmektedir. Bu bakımdan Osmanlı İmparatorluğu, uzun müddet hakim bulunduğu ve kendisine mahsus bir zirai ve içtimai nizamı yaşatmaya muvaffak olmuş göründüğü bölgelerde bile, miri arazi rejimi, zamanla soysuzlaşarak, büyük toprak mülkiyetinin veya çiftlikler şeklindeki zirai işletmelerin meydana çıkmasına mani olamamıştır. Bu suretle, uzun müddet içtimai ve zirai alakalar bakımından feodal diyebileceğimiz bir düzenin tasfiyesi hareketi şeklinde gelişmiş olan Osmanlı toprak rejiminin, sonunda imparatorluğun içine düştüğü iktisadi ve mali kötü şartların tesiriyle yeni bir feodalleşme haline sürüklenmekte olduğu da müşahede edilmiştir. Fakat Türkiye'de bilhassa tımar sahibi beylerin zamanla arazi mülkiyetini ellerine geçirerek, garbi Avrupa memleketlerinin klasik Ortaçağ senyörleri gibi, kendilerine mahsus bir mertebeler silsilesi, merasim ve örfleriyle dışarıya karşı kapalı, yerli ve soylu bir sınıf halinde geliştiği iddia edilemez."*[312]

Barkan'a göre, Osmanlı sistemi, ATÜT ile de açıklanamaz. *"Asya üretim tarzı nazariyecilerinin, çok dar ve katı doktriner bir anlayışla, Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi ve içtimai bünye bakımından henüz esirlik ve derebeylik çağlarını idrak ve şahıslar için mülkiyet fikri teşekkül etmemiş, basit ve iptidai bir varlık olarak yaşayabildiğini iddia etmeleri de, milletlerarası dünya ticaret yollarını murakabe eden*

[310] Coşkun Çakır, "'Devletin Tarihinden Toplumun Tarihine' Yeni Bir Tarih Paradigması ve Ömer Lütfi Barkan", **Doğu Batı Dergisi**, Sayı: 12, Ağustos-Ekim 2000, s. 44.

[311] Ömer Lütfi Barkan, **Türkiye'de Toprak Meselesi**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, s. 852–881.

[312] A.g.e. s. 851–852.

büyük liman ve şehirlere, inkişaf etmiş bir para iktisadiyatına, iç ve dış pazar münasebetlerine sahip bulunan ve bu suretle dünya piyasalarına hakim fiyat hareketlerinin ve mali buhranlarının tesirlerine tamamıyla açık bulunan bir imparatorluğun iktisadi bünyesine ait hakikatleri inkâr etmek manasına gelmektedir."[313]

Barkan, Osmanlı İmparatorluğu'nun olgunluk döneminde kurmayı başardığı kendine özgü düzen içinde, toprak konularına atfettiği önem ve derlediği toprak hukuku kurallarına hayranlık duyar. Ona göre, bu dönemde, hukuk kurallarıyla siyasi-idari teşkilat ve ekonomik koşullar organik bir kaynaşma içindedir. Biri diğerini tamamlar. Hiç kimse ekonomik hayatın yapıcı ve yaratıcı kuvvetleriyle bu kuvvetleri çevreleyen, sevk ve idare eden hukuk kuralları arasında bir uygunsuzluk olduğunu ve bu nedenle toplum hayatında sürtüşmeler, ızdıraplar mevcut bulunduğunu iddia edemez.[314]

Barkan'ın Osmanlı hukukunun laiklik özelliği üzerinde ağırlıklı olarak durması da Cumhuriyet dönemi siyasal düşün akımlarının laikliği savunan anlayışlarına tarihsel dayanak oluşturması açısından önemlidir. Barkan, daha arazi rejimiyle ilgili ilk çalışmalarından itibaren Osmanlı Devleti'nin ikili yapı içerisinde olduğunu, bir taraftan şer'i hukuk, diğer taraftan örfi hukukun bir arada bulunduğunu belirtmiştir. Barkan, kamu hukuku, ceza hukuku ve mali hukuk alanlarında şer'i hukukun etkisinin azaldığı, örfi hukukun üstün hale geldiğini yazmaktadır.[315] Mustafa Akdağ da benzer şekilde Osmanlı'da, dinin bağnazlık içerisinde bulunmadığını savunur.

Osmanlı ile ilgili pek çok toplumsal, ekonomik ve hukuksal bilgi Barkan'ın araştırmaları ile ortaya konulmuştur. Genel kanının aksine Osmanlı'nın bir şeriat devleti olmadığını Niyazi Berkes ile birlikte Türkiye kamuoyuna ve bilim çevrelerine kabul ettiren isim Ömer Lütfi Barkan'dır. Barkan'ın Osmanlı araştırmaları, toprağa dayalı ekonomik ilişkilerin, hukuk düzeninin ve ekonomik faktörün toplumsal olayları biçimlendirme gücünü ortaya koymaktadır. Bu birincil el veriler de, siyasal düşün çevrelerinin görüşlerini netleştirmeye yardımcı olmaktadır. Mustafa Akdağ, Ömer Lütfi Barkan ve burada yer almayan bazı tarihçilerin Osmanlı'ya ilişkin genel anlayışları kabul görmese de, Osmanlı'nın feodal veya ATÜT üretim biçimine sahip olduğunu ortaya koymaya çalışan siyasal düşün ekolleri ve bazı sosyologlar bu tezlerini kanıtlamak için yine de birincil kaynak olarak sözünü ettiğimiz tarihçilerin eserlerini kullanmışlardır.

Türkiye'de düşün tarihinin şekillenmesinde Mustafa Akdağ ve Ömer Lütfi Barkan kadar etkili olan isimlerden biri de Niyazi Berkes'tir. Berkes tarihçi değil, sosyologtur. Ama özellikle *Türkiye'de Çağdaşlaşma* adlı eseri ile hem bir tarihçi gibi tarih, hem de bir sosyolog gibi sosyoloji yaparak tarihsel bilgileri derinlemesine yorumlamıştır. Bu yorumların derinliği, onun tarihe verdiği önemden kaynaklanmaktadır. Avcıoğlu'nun aktardığı bir metinde, Berkes tarihin bilinmesine neden

[313] A.g.e. s. 852.
[314] A.g.e. s. 372.
[315] Çakır, a.g.m. s. 56.

ihtiyaç bulunduğunu şöyle anlatmaktadır: "*'Tarihten çok yabancılaştığımız bu dönemde, yalnız kendimizi tanımak için değil, Batı'yı ve onun karşısındaki durumumuzu anlamak için de tarihe dönmek ve onu mümkün olduğu kadar masallardan kurtarmak zorundayız... Tarihi en çok bilimsel yapan şey de, onun ekonomik tarihe uygulanışıdır. Tarih boyutu olmayan bir toplumcu düşün, olsa olsa bir toplumcu hayalcilik olabilir.'*"[316]

Berkes görüşleri ile Türk düşün tarihinde her zaman önemli olmuş bir isimdir. Siyasal düşüncelerinden dolayı 1948'de üniversiteden uzaklaştırılınca, yurt dışına çıkmak zorunda kalmıştır. Yurt dışında çalışmasına rağmen 1960'larda Yön Hareketi içerisinde bulunmuş ve bu hareketin etkin isimlerinden, teorisyenlerinden biri haline gelmiş, hareketin lideri Doğan Avcıoğlu'nu önemli ölçüde etkilemiştir.[317] Diğer yandan Yön Hareketi dışındaki siyasal düşün çevrelerinin, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleriyle ilgili görüşlerinin şekillenmesinde katkıları önemlidir. 1940'lardan günümüze bir bilim insanı olarak muhafazakâr çevrelerde Mümtaz Turhan'ın yerine ise merkez ve sol-Kemalist çevrelerde Berkes'in yeri de hemen hemen benzer bir konumda olmuştur.

Daha önceki yıllarda da Osmanlı'nın Batıcılaşma sürecine girmesini, Tanzimat'ı, meşrutiyet dönemlerini ve Cumhuriyet'e geçişi anlatan çalışmalar yapılmıştır. Ancak 1960'larda bu dönemleri eleştirel bir bakışla değerlendiren ve daha geniş kesimlere aktaran eserlerin sayısı artmıştır. Berkes de Osmanlı'nın Batıcılaşma politikalarını eleştirel olarak değerlendiren, Cumhuriyet dönemi devrimlerini ise çağdaşlaşma olarak nitelendiren çalışmalar yapmıştır. Berkes'in Türkiye'de çağdaşlaşma sürecini anlatan eserleri düşün çevreleri tarafından ilgi ile karşılanmıştır. Berkes, Osmanlı'nın Batıcılaşma sürecini siyasal, ekonomik ve sosyal boyutları ile yorumlamış ve bir bakıma Batıcılaşmanın-çağdaşlaşmanın 1980 öncesine kadar olan tarihini yazmıştır. Çalışmalarında Kemalizm'i merkeze alan Berkes, yazdıklarıyla sol-Kemalist çevrelere kaynaklık ve düşün önderliği yapmıştır. Bu yanı ile Niyazi Berkes'le Mustafa Akdağ benzer çevreler üzerinde etkili olmuştur. Dolayısı ile Berkes'in ortaya koyduğu tarihsel bilgiler ve bu bilgilere dayalı yorumları kaynak ve dayanak olarak kullanılırken kendisi de siyasal çizgisi açısından 1960'ların en önemli sosyologlarından biri haline gelmiştir. Kemalist ve "ilerici" bir bilim insanı olarak tanınan Berkes, devrim karşıtı olarak nitelendirdiği çevrelerle yaşamı boyunca düşünsel mücadelesini sürdürmüştür. Ona göre, 1909, 1918–1922 ve 1950'li yıllara gerici, dinci, karşı devrimci hareketler ve gelişmeler egemen olmuştur. Kemalist devrimleri, devletçiliği, Cumhuriyet'in devrimci çizgide gerçekleştirdiği siyasal ve sosyal değişimleri olumlayan Berkes; ulusalcılık, halkçılık ve devletçilik ilkelerine geniş yorumlar getirmiştir.[318]

---

[316] Avcıoğlu, a.g.e. s. 225.

[317] Avcıoğlu'nun Berkes'ten etkilendiğine dair bakınız; Kurtuluş Kayalı, "Niyazi Berkes Ya Da İyimserlikten Kötümserliğe Sürüklenmesine Karşın Düşünsel Tercihinde Israrlı Bir Entelektüelin Portresi", **Doğu Batı Dergisi**, Sayı: 12, Ağustos-Ekim 2000.

[318] Niyazi Berkes, **Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler**, Yön Yayınları, İstanbul, 1965, s. 28

Cumhuriyet döneminde yaşanan siyasal, ekonomik ve kültürel sorunların Osmanlı'ya dayandığını belirten Berkes, Cumhuriyet dönemini ile Osmanlı toplumu arasında direkt bağlantı kurmaktadır.[319] Ona göre, 200 yıllık yenileşme hareketleri bir anlamda din ve dünya işlerini ayrıştırma çabalarını içermektedir ve Cumhuriyet'in laiklik ilkesi ile bu çabalar başarıya ulaşmış, son şeklini almış dolayısıyla bocalama da bitmiştir. Laiklik; Osmanlı, İslam, Türk din ve siyasi geleneğine aykırı bir terimdir. Osmanlı'da din-devlet ikilemi anlayışı yoktur. Din-devlet bileşimi doğal kabul edilmektedir.[320] O nedenle sorun, din-devlet ayrışmasından çok daha geniş bir davadır. Sorun, "kutsallaşmış gelenek boyunduruğundan" kurtulmaktır.[321] Bunu çağdaşlaşma terimi ile karşılamak daha doğru olacaktır. Temel problem Batıcılık ya da ulusçuluk değil, toplumsal devrimcilik sorunudur.

Niyazi Berkes, 1950'lerde başlayan gelişmelerin, Türkiye'de Batı ve Batı'ya bağımlı yerli bir burjuvazi sınıfı oluşturduğunu belirtir ve bu oluşumları eleştirir: *"Bu sınıf Batı'ya bağlanmadan, Batı'ya borçlanmadan, Batı'dan dilenmeden, ulusal gelişmenin her meselesini Batı çıkarlarına göre bir çözüme bağlamadan bu ulusun yaşayamayacağı teorisine sımsıkı sarılmıştır."*[322]

Berkes, Batı'ya, Batıcılaşmaya karşı değildir. Ona göre, "bütün dünya ister istemez Batılılaşmak zorundadır. Bu yolda gitmeyenler varlıklarını yitirmekte, yok olmaktadırlar."[323] Diğer yandan, "bizim ulusal hedeflerimizle Batı yardımının hedefleri birbirine zıttır; aralarında hiçbir uyuşma ve beraberlik yoktur" görüşünü dile getirir.[324] Bu görüşleri ile Berkes, Batı'ya bağımlı iç ve dış politikalara şiddetle karşı çıkmakta; tam bağımsız ve "çağdaş" bir Türkiye öngörmektedir. Berkes, toplumsal ilerlemenin, kalkınmanın, çağdaşlaşmanın Batı dışında gerçekleşebileceğini; devletçiliğin ve bağımsız dış politikanın çok önemli olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda, bağımsız dış politika, Batı'ya rağmen Batıcılaşma, devletçilik ve çağdaşlaşma tezleri Niyazi Berkes ile Yöncülerin ortak görüşüdür. Berkes şöyle der: *"Ulusal kurtuluş savaşının verdiği ders şudur: Türkiye ancak Batı'ya rağmen batılılaşabilir. Türkiye Batı'ya karşı gelmedikçe Batı'dan bağımsız olamaz, kendini de düzeltemez."*[325] Dolayısıyla Berkes hem Osmanlı'nın son dönemi ve hem de Cumhuriyet'e getirdiği yorumlarla Türk düşün tarihine farklı bir bakış açısı kazandıran bilim insanlarından birisidir. Onun düşün çevreleri üzerindeki etkinliği, Batıcılaşma tarihine getirdiği yorumlar, Kemalizm savunusu, laiklik ve çağdaşlaşma konularındaki tezleriyle gerçekleşmiştir.

Bu konuların yanında, o da, klasik dönem Osmanlı üretim ilişkilerinin neliği üzerinde kafa yormuş ve görüşlerini açıklamıştır. Berkes, Osmanlı'nın Batı feodalitesinden üstün olduğunu belirtir. Ona göre, XIV. yüzyıl öncesi Avrupa'da ol-

[319] Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 1978, s. 9.
[320] A.g.e. s. 15.
[321] A.g.e. s. 17.
[322] Berkes, **Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler**, s. 6
[323] Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 17.
[324] Berkes, **Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler**, s. 11
[325] A.g. s. 27.

duğu gibi Osmanlı'da siyasal anlamda feodalite yoktur. Feodaliteye benzeyen bir ekonomik sistemden bahsedilebilir. Ancak bu benzerlik onun feodal üretim ilişkilerine sahip olduğu anlamına gelmez.[326] Osmanlı, feodal düzenden çok ATÜT'e yakındır. Ancak ATÜT olduğu da söylenemez. Osmanlı devleti siyasal açıdan ne feodal ne ATÜT, ne de teokratik bir devlettir.[327] *"XIX. yüzyıl öncesi Osmanlı düzenini teokratik bir düzen olarak tanımlayış da yanlış ve yetersizdir. Teokratik düzenin en tipik örneği Roma Katolik din devletidir... Eski Osmanlı düzeniyse bunun tersi olan bir biçimdir."*[328]

Niyazi Berkes, Osmanlı'yı despotik bir yönetim biçimi şeklinde tanımlamaya çalışır. Ona göre, Osmanlı Doğu despotizmi destekli padişahlık sistemidir.[329] Osmanlı İmparatorluğu siyasal açıdan Doğu despotizmine, ekonomik açıdan kapitalizm öncesi emtia üretimine dayanmaktadır. Osmanlı toplum düzeni Doğu despotizminin en gelişmiş örneğidir.[330] Bu anlayış Yöncü görüşlere doğrudan yansır. Bilindiği gibi, Yöncüler askerleri de işin içine katan, merkeziyetçi ve devletçi bir düzen öngörmüşlerdir. Otorite ile her şey kontrol altına alınacak ve Kemalizm'e dayalı bir devletçi sosyalizm kurulacaktır. Berkes'in Osmanlı bir din devleti değildir görüşü de Yöncüler arasında hemen yankı bulmuştur. Doğan Avcıoğlu şöyle der: *"Türkler, ırk ve kan üzerine kurulu toplum olmadıkları gibi, din üzerine kurulu toplum da olmamışlardır. Türkün tarihsel varlığı devlet, ordu ve ekonomiye, özellikle endüstriye dayanır."*[331]

Kurtuluş Kayalı'nın da belirttiği gibi, Niyazi Berkes, Osmanlı'nın Batıcılaşması, Cumhuriyet'in "çağdaşlaşması", Osmanlı üretim ilişkileri ve ekonomi tarihi üzerine yazdıklarına; Batı'ya, İslamcılığa, milliyetçiliğe ve genel olarak yürütülen politikalara yönelik eleştirilerine bakıldığında, yazdığı konuların önemi ve derinliği ölçüsünde etkili olamamış, düşün hareketleri kendisinden yeterince yararlanamamıştır.[332]

Siyasal Türk düşün tarihinde etkin olmuş ve olmaya devam eden isimlerden birisi de Kemal Tahir'dir. Daha önce sözünü ettiğimiz isimlerin Türk düşün tarihi üzerindeki etkinliği zaman içerisinde oldukça zayıflamış olmasına karşın, Kemal Tahir'in etkinliği hala devam etmektedir. Kemal Tahir, tarihçi ve sosyologlar gibi belki doğrudan kaynak kişi olmamıştır. Ancak Osmanlı'ya, Batı'ya, sosyalizme, Doğu'ya ilişkin değerlendirmeleri ile 1960'lı yıllardaki etkinliği siyasal düşün hareketlerinin boyutlarını da aşarak geniş bir kesime yayılmıştır.

Genel kabuller karşısında hep kuşku duyan ve bunu bir yöntem haline getiren Kemal Tahir, düşünülmeyeni, akıl edilemeyeni, aykırı olanı ortaya koyan, dikkat

---

[326] Niyazi Berkes, **Türkiye İktisat Tarihi**, 1. Cilt, 3. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1976, s. 23.

[327] Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 22 ve **Teokrasi ve Laiklik**, Adam Yayınları, İstanbul, 1984, s. 85.

[328] Berkes, **Teokrasi ve Laiklik**, Adam Yayınları, İstanbul, 1984, s. 86.

[329] Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 25–26 ve 35.

[330] İsmail Coşkun, "Niyazi Berkes Üzerine", **Sosyoloji Dergisi**, 3. Dizi – 2. Sayı, İstanbul, 1991, s. 78.

[331] Avcıoğlu, a.g.a. s. 225.

[332] Kayalı, "Niyazi Berkes Ya Da İyimserlikten Kötümserliğe Sürüklenmesine Karşın Düşünsel Tercihinde Israrlı Bir Entelektüelin Portresi", s. 79.

çeken açıklamaları ile siyasetçiler, iktisatçılar, sosyologlar, sinemacılar, gazeteciler ve daha birçok kesim üzerinde etkili olmuş bir düşünürdür. 1960'larda, özellikle birçok sosyal bilimciyi görüş ve yorumları ile yönlendirmiş ve kendisinin edebiyat eserleri ile kısmen ortaya koyduğu görüşlerinin bilimsel açıklamalara kavuşmasını sağlamıştır.

Kemal Tahir de Osmanlı sisteminin siyasi yapısı ve üretim ilişkileri üzerinde durmuştur. Ancak Kemal Tarih'in tezleri diğer düşünürlerden oldukça farklı bir bakış açısı ile ortaya çıkmıştır. Osmanlı'yı Doğu-Batı çatışması tezi ile değerlendirmiştir. Yine Batı emperyalizminin Osmanlı'da ve dünyada nelere yol açtığına dikkat çekmiştir. Kemal Tahir'e göre, Osmanlı Devleti Batılı toplumlardan farklı bir yönetim ve üretim biçimine, evrim çizgisine sahiptir. Osmanlı Doğu'nun sözcüsü olarak tarihte yer almış, bu sözcülüğünü yerine getiremez duruma düşünce Batıcılaşmaya başlamıştır.

Osmanlı ve Türkiye'nin uluslar arası arenadaki yerini ortaya koymaya, göstermeye ve bunların kaynaklarına inmeye yönelen Kemal Tahir'e göre Batıcılaşma, çöküş ve yıkım anlamına gelmektedir. Osmanlılık, Batıcılaşma öncesi bir dünya İmparatorluğu olan Osmanlı'nın dünya siyasetidir. Osmanlı İmparatorluğu kimliğini, Doğu'nun savunuculuğunu üstlenerek edinmiştir.

Kemal Tahir 1960'ların ortalarında Osmanlı'yı ve Doğu toplumlarını Batı gelişme çizgisinin dışında tutan ATÜT açıklamalarına ilgi duymuş, ancak bunun da Osmanlı'yı açıklamakta yetersiz kaldığı anlayışına yönelerek, ATÜT'e de eleştirel açıdan bakmıştır. Kemal Tahir, Batılı çevrelerin ATÜT anlayışını, ATÜT'e izafe edilen özellikleri Osmanlı için kesinlikle reddetmiş, ATÜT'ü bir yöntem olarak benimsemiştir.

Kemal Tahir, sosyalizmi de Batıcılaşmanın bir uzantısı olarak görmektedir.[333] Sosyalizm olacaksa, bu yerli olmalı, Batıcı ve Batı kalıplarında, Batı çıkarlarına hizmet eden bir sosyalizm olamaz. Batı'nın kendisi ve Batıcılaşma söylemleri emperyalizme hizmet etmektedir. Batı sosyalizmi ve Batı uzantılı her yaklaşım Batı emperyalizmine ve Batı sömürüsüne katılma, onu meşrulaştırma, onun insanlık dışı yakın tarihine ve bugününe yandaş olma anlamına gelmektedir. Batı çıkarları ile Türkiye'nin çıkarları örtüşmez.[334] Avrupa ile Türkiye'nin ilişkileri ancak Doğu-Batı çatışması ile yerli yerine oturtulabilir.

Kemal Tahir, Osmanlı'nın hiçbir Batı evrim şemasına uymadığını, Batılı anlamda sınıfsal bir yapıyı barındırmadığını; feodal, ATÜT, feodalimsi, Doğu despotizmi gibi benzetmelere uymadığını savunur. O, Osmanlı ile ilgili olarak, açıklama kolaycılığına kapılmadığı gibi, yanlış açıklamalara karşı çıkmış, mücadele etmiştir.

Batı'dan aktarılan tezlere, kalıplara karşı geliştirdiği eleştirel yaklaşımı ile yeni

[333] Kurtuluş Kayalı, "Kemal Tarih Gibi Yerli Bir Entelektüeli Doğru Anlamanın Yolu Düşünsel Konumunun Farklılığını Kavramaktan Geçer", **Doğu Batı Dergisi**, Sayı: 1 i, Mayıs-Temmuz 2000, s. 50.

[334] Ertan Eğribel, "Kemal Tahir'de Roman ve Toplum Gerçeği Açısından Yöntem", **Sosyoloji Yıllığı 10: Kemal Tahir'in 30. Ölüm Yıldönümü Anısına**, Kızılelma Yayınları, İstanbul, 2003, s. 86.

eğilimlere, sorulara, farklı özelliklere dikkatleri çeken Kemal Tahir'in *"yabancı açıklamaları benimseyerek, hazır modelleri kopyalayarak çağdaş ilişkilere katılmanın mümkün olmadığı"*[335] yönündeki görüşleri, 1960'lı yıllarda çok etkili olmuştur. Batı aktarmacılığına karşı çıkışı, yerli çıkarları savunuşu ve Türk sosyalizmi konusundaki düşünceleri ile siyasal düşün tarihimizin önemli isimlerinden biri olan Kemal Tahir'in yerliliği, Osmanlı'yı ve Türkiye'yi merkeze alan yaklaşımları 1960'lardan bugüne hayli ilgi toplamış, taraftar bulmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu konusunda Cumhuriyet dönemi siyasal düşün hareketleri için kaynak temin eden ve yorumlarıyla bu hareketleri besleyen isimler arasında Sabri Ülgener de bulunmaktadır. Ülgener'in uzmanlık alanı genel iktisattır. Osmanlı tarihinin derinliklerine dalması ve oradan Osmanlı iktisadi zihniyetini etkileyen kültürel, dinsel ve psikolojik unsurlara nüfuz etmesi; Osmanlı toplumunun doğrudan görülmeyen, belgelere yansımayan, sübjektif, zihinsel faktörlerin ekonomi üzerindeki etkisini ortaya koyması, Ülgener'i önemli bilim insanları arasına taşımıştır. Bir başka anlatımla Ülgener, Osmanlı ekonomisine yön veren kültürel ve zihinsel kodları ortaya koyarak siyasal düşün çevrelerinin en azından bir kısmına, geçmiş ekonomik ve sosyal yaşamı etkileyen zihinsel, dinsel, kültürel ve psişik yanları da hesaba katmak gerektiği gerçeğini göstermiştir. Yine, Ülgener'in düşün tarihimiz açısından bir başka özelliği, daha önce ele aldığımız düşünürlerin aksine siyasal çizgisini açıkça sağa sabitlemiş olmasıdır. Bu makalede, yer verdiğimiz yazarlar genellikle devletçi bir ekonomi anlayışını savunurken, Ülgener, belirgin bir anti-Marksist olarak, liberal iktisat anlayışı içerisinde, ancak Keynesci anlayışın gelişmelere göre zaman zaman ekonomiye müdahale edilebileceği görüşüne tahammül edebilecek bir çizgide olabilmiş ve gelecekle ilgili siyasal-toplumsal sistem arayışından uzak durmuştur.

Sabri Ülgener, 1930'lardan itibaren Max Weber ve Werner Sombart'tan etkilenmiş, bunun doğal sonucu olarak Karl Marx karşıtı bir düşün çizgisinde karar kılmıştır.[336] Ancak bu yöneliş, onun Marx'dan etkilenmediği ve ekonominin toplum üzerindeki etkisini görmezlikten geldiği anlamına gelmez. Yaptığı çalışmalar ile ekonominin sosyal olaylar üzerindeki etkisini tarihsel olarak ortaya koymuştur. Ülgener de tüm liberal iktisatçılar gibi Marx'dan etkilenmiş ve Marx'ın öngörülerini geçersiz hale getirmeye yönelik politikaların oluşturulmasına katkı sağlamıştır.

Anglo-Sakson bilim anlayışının yükselişe geçtiği bir dönemde Weberyan-anlayışçı yaklaşımı benimseyip temsil eden Ülgener, Türkiye ekonomisinin geçmişini anlamak için Osmanlı iktisadi zihniyetinin derinliklerine inmek gerektiğine kanaat getirmiş ve bu tür denemelere girişmiştir. Türkiye ekonomisinde liberal iktisadi zihniyeti mümkün kılmayan Osmanlı mirasının köklerini ortaya çıkarmaya

[335] Baykan Sezer, "Kemal Tahir Üzerine", **Sosyoloji Yıllığı 10: Kemal Tahir'in 30. Ölüm Yıldönümü Anısına,** , Kızılelma Yayınları, İstanbul, 2003, s. 25.

[336] Sabri F. Ülgener, **Zihniyet Aydınlar ve İzm'ler**, Mayaş Yayınları, İstanbul, 1983, s. 11.

çalışmıştır.[337] Ülgener, iktisadi üretici, tüketici, yöneticilerin benimsedikleri hareket ve davranış normlarının bir zihniyet yansıması olduğunu ve bu zihniyetin söz ve deyim halinde, değer hükümleri ile ortaya çıktığını söylemiştir.[338]

Osmanlı iktisadi zihniyetinin köklerine inmeye çalışırken, bilim dünyasında tartışma yaratan kaynaklardan yararlanma yolunu seçen Ülgener'in Osmanlı iktisadi zihniyeti çözümlemelerini yaparken kullandığı kaynaklar arasında divan edebiyatı, çeşitli sanat eserleri, dini-tasavvufi metinler, fütüvvet nameler, ahlak kitapları ve tarih vesikaları bulunmaktadır.

İnsan-ekonomi-zihniyet bağlantılarını ortaya çıkarmaya çalışan Ülgener, özellikle tasavvuf hayatı üzerinde durmuştur. Tasavvuf hayatı, ahi teşkilatları ve bu teşkilatların din-ekonomi birlikteliği; boşalmanın, sığınmanın, teslimiyetin sağladığı rahatlık ve huzur, ekonomik yapıyı ve zihniyeti etkilemektedir. Bu yanı ile ekonomik yaşamın sadece sayılandan ibaret olmadığını ve dinin ekonomi üzerinde etkili olduğunu ortaya koymuştur. Dolayısıyla, Osmanlı ile Batı ekonomik zihniyeti, sınıfsal yapısı, esnaf teşkilatının işlevleri, halkın durumu ve dinin biçimlenişi arasında farklılıklar bulunduğunu göstermiştir.

Geçmişin karanlıkta kalan yanlarını, farklı kaynaklar ışığında, anlayışçı yaklaşım ile ortaya çıkarmaya çalışan Ülgener, insanı ve insanı harekete geçiren zihinsel süreçleri anlama ve açıklama çabası içerisinde olmuştur. Yine Ülgener Türkiye'de din ve ekonominin birbirini karşılıklı etkilediği anlayışı ile tek yönlü, ağırlıklı açıklamaların ötesinde, zamanına göre daha yeni ve geçerli bir açıklama getirmiştir. Ülgener'in Osmanlı'yı tutarlı bir şekilde açıkladığı söylenemese de, Osmanlı'yı etki altına alan irrasyonel zihniyet dünyasını en geniş boyutlarıyla kuşatan bir bilgi birikimine sahip olduğu ortadadır.[339]

Ülgener'in çalışmaları birbirine taban tabana zıt teorilere dayanak oluşturur: Ortaya konulan verilerle ekonomiyi toplumun merkezine taşıyan açıklamaları desteklemek olanaklı olduğu gibi, dinin toplum üzerindeki etkisini öne çıkarmak da mümkündür. Yine Osmanlı-Türk insanı sermaye birikimine olanak vermeyen bir zihniyet yapısına sahiptir demek, başka bir siyasal düşün ekolü için en önemli teorik dayanak olabilmektedir.

Ülgener'in zihniyet araştırmalarını yürüttüğü alan ve dönem çözülme devri Osmanlı toplumudur. Çözülmeye neden olan faktörler; dağınık ve feodal kuvvetler, güvensiz para rejimleri, harç, vergi, masraflar ve maliyet unsurlarıdır. Çözülmeye kâr ve teşebbüs zihniyetinin, iş örgütlenmesinin rasyonelleşememesi yol açmıştır. Toprağa dayalı, ağır, hareketsiz servet ve değer anlayışı, ekonominin kötüye gitmesinde etkili olmuştur. Ülgener'in din-iktisat-zihniyet bağlantısı, bazı düşün çevrelerini etkilerken, alt-üst yapı karşılaştırmalarından da Marksist

[337] Ahmet Güner Sayar, "İktisadi Liberalizm Karşısında Sabri Ülgener", **Doğu Batı Dergisi**, Sayı: 36, Şubat-Nisan 2006, s. 164.

[338] Ülgener, **Zihniyet Aydınlar ve İzm'ler**, s. 19.

[339] Ahmet Güner Sayar, **Bir İktisatçının Entelektüel Portresi: Sabri F. Ülgener**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 370.

çevrelerin yararlandığını varsaymak gerekir. Osmanlı'daki ekonomik çözülmeyle ilgili Ülgener'in ortaya koyduğu verilerle, Mustafa Akdağ'ın ortaya koyduğu veriler benzerlik göstermektedir. Ülgener, Osmanlı toplumunu taşra ve merkez olmak üzere genelde iki esas bloğa ayırır. Osmanlı için geliştirilen bu ayrım, Şerif Mardin'de merkez-çevre şeklindedir. Ülgener'e göre, Osmanlı Batılı anlamda feodal değildir. Ancak taşranın değer ölçüleri feodal benzeri izler taşır. Eşraf, ayan ve tarikat karışımı yarı feodal, yarı mistik bir yapı vardır. Merkezde ise alt ve üst toplumsal tabakalarla birlikte oluşan bürokratların taşıdığı iktidar katmanları bulunmaktadır.[340]

Sabri Ülgener'in Osmanlı için ele aldığı konu başlıklarının en azından bir kısmını günümüz Türkiye'sinde araştıran, ekonomik ve toplumsal davranışların altında yatan kültürel, dinsel ve zihinsel kodları ortaya çıkarmaya çalışan isim Şerif Mardin'dir. Kültürel ve dinsel kodları esas almaları açısından Sabri Ülgener ile Şerif Mardin'i birlikte değerlendirmek gerekir. Ülgener ile Mardin'in yakınlığı sadece ele aldıkları konuların benzerliği ile de sınırlı değildir. Her iki bilim insanı da anti-Marksisttir. Şerif Mardin, bilim dünyasına Anglo-Sakson bilim anlayışı ve davranışçı-işlevsel bir yaklaşımla başlamasına karşın ilerleyen yıllarda Ülgener'in benimsediği Weberyan-anlayışçı yaklaşıma kayması ile iki sosyolog ortak bir sosyoloji çizgisinde buluşmuşlardır. Bunun anlamı, Mardin'in çalışmalarının yapısal-işlevsel Amerikan sosyoloji anlayışı yanı sıra Weberci anlayışı da kapsamasıdır. Daha doğru bir ifade ile Mardin, Anglo-Sakson ve yapısalcı bilim anlayışından Weberyan anlayışa doğru kaymıştır. Ancak Ülgener'in metinlerini Türkçe yazması, onun etki alanını alabildiğince sınırlarken, Mardin'in metinlerini İngilizce yayınlaması onun etki alanını genişletmiştir. Diğer yandan, Mardin'in sosyoloji ile ilgili olarak yöneldiği çalışma alanları, Ülgener'e göre çok daha geniş boyutludur. Onun çalışmaları Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi ile birlikte, din, ideoloji, merkez-çevre ve daha pek çok tarihsel, güncel, teorik ve pratik konuyu kapsamaktadır. Mardin, yaptığı çalışmalar ve verdiği röportajlar ile son yılların siyasal düşün tarihi açısından en etkili isimlerinden biri haline gelmiştir.

Şerif Mardin'in Türk düşünündeki yeri ve etkisi Mustafa Akdağ, Ömer Lütfi Barkan, Niyazi Berkes gibi 1960'larda değil, 1980 sonrasında belirginleşmiştir. O yıllar için Anti-Marksist ve Anglo-Sakson bilim anlayışına sahip birinin görüşleriyle, özellikle sol siyasal akımlar üzerinde etkili olması zaten beklenilemezdi. Ancak söylediğimiz özellikleri ile Mardin o yıllarda da sosyal bilim çevreleri üzerinde etkilidir. Bu etkinin erken dönemde başlamasının temel nedenlerinden biri, Amerikan bilim anlayışının önde gelen temsilcisi olmasından kaynaklanmaktadır. Diğer yandan, Mardin'in bilim anlayışı ve olayları değerlendirme biçimi, farklı dönemlerde farklı şekiller almıştır. Bu yanı ile Mardin, 1960'lardan bugüne, Türk düşün tarihi açısından etkinliğini sürekli kılmıştır. Diğer isimlerin birçoğu bugün unutulurken, onun etkinliği artarak devam etmiştir. 1960'lar düşünce ortamındaki etkisi ile 1980 sonrası etkisini karşılaştırarak Mardin hakkında fi-

[340] Ahmet Özkiraz, **Sabri F. Ülgener'de Zihniyet Analizi**, A Yayınları, Ankara, 2000, s. 23.

kir yürütmek mümkündür. Din ve ideoloji konusunda 1960'larda başlattığı teorik çalışmaları, 1980 sonrasında reel alana doğru kaydıkça, Mardin'in çeşitli çevreler üzerindeki etkinliği de genişlemiştir.

Bu açıdan Şerif Mardin'i modernitenin sosyoloğu olarak değerlendirmek mümkündür. İlgi alanı modernleşme bileşenleri veya buna engel olan unsurların belirlenmesi üzerine kuruludur. O, modernleşme tarihinin yorumunu yapmaktadır. Tarihsel boyutları ile moderniteyi irdelemekte; kuramsal modernite çözümlemeleriyle, bugünün anlaşılmasına yönelik alternatif paradigmalar önermektedir.[341] Bu da onun açıklamaları ve yorumlarının etki alanlarını artırmaktadır.

Başlangıçtan beri tarihsel çalışmalara ağırlık veren Mardin, Tanzimat dönemi (1839-1878) ve sonrasını Türk modernleşmesi kapsamında ele almıştır. Yeni Osmanlı Düşüncesi'nin Doğuşu ve İttihatçılarla ilgili çalışmaları, bu hareketlerin onların başarı ve başarısızlıklarını, düşünsel yapılarını etkileyen faktörleri kapsamaktadır. Tanzimat dönemi uygulamalarıyla hukuk, yönetim, ekonomi ve eğitim alanlarında ortaya çıkan oluşumları ayrıntılandırarak, tarihsel açıdan önemli bir eksikliği gideren Mardin, Osmanlı'nın Batıcılaşma siyasi tercihiyle devletin ve toplumun hemen hemen her alanda gerçekleştirdiği değişimini ve dönüşümünü anlatan, aktaran bir yazar olarak aydın çevreleri etkilemiştir. Bu çalışmalarında, yeni kurumların, yapıların oluşturulması ve bunlar aracılığı ile Batılı ideolojilerin ülkeye sokulmasını anlatmıştır. Yeni Osmanlılar ve İttihatçıların görüşlerinin bilinmesi, Batıcılaşma sürecinin evrimi konusunda düşün çevrelerinin yeni değerlendirmelere ulaşmasına kaynaklık yapmıştır. 1920'lerin köklü siyasal değişiminin, modernleşmeci açıdan köklerini Yeni Osmanlılara kadar ve hatta daha önceye götürmek önemliydi. Mardin, ilk dönem çalışmalarıyla Osmanlı aydınının Batı'dan nasıl etkilendiğini, neler aldığını, bunu din, kültür, ideoloji bağlamında Osmanlı yapısı ile nasıl kardığını ve buradan neler yarattığını anlama denemeleri yapmıştır. Mardin'in Türk modernleşmesinin tarihsel izini süren çalışmaları Batı tarafından da ilgiyle izlenmiştir. Türk aydını Batılı yayınları esas aldığından, Mardin'in çalışmaları, bu açıdan da aydın çevreler için birincil kaynak olmuştur.

Şerif Mardin Osmanlı'nın son döneminde oluşan seçkinci ve Batıcı siyasal, hukuksal, ekonomik vs. dönüşlerin nasıl gerçekleştiğini, Cumhuriyet devrimleri ile modernleşme projesinin nasıl yol aldığını ve buna karşılık Anadolu'da, onun deyimi ile çevrede, yerel önderler ve dini liderlerin, cemaatlerin hangi koşullarda, nasıl ortaya çıktığını, bunların içyapılarının nasıl biçimlendiğini göstermeye çalışmıştır. O, dinsel cemaatlerin sistemle zaman zaman çatışan, zaman zaman da işbirliği yapan anlayışının hangi kaynaklardan beslendiğini, dinsel örgütlerin nasıl biçimlendiğini, bunları çeşitli açılardan etkileyen kolektif belleğin nasıl oluştuğunu ve nerelere kadar uzandığını göstermeye çalışır. Din her koşulda yeniden yorumlanmış, esnekliğini artırarak bireylere yeni olanak alanları açmıştır.[342] Bu bağ-

[341] E. Fuat Keyman, "Şerif Mardin, Toplumsal Kuram ve Türk Modernitesini Anlamak", **Doğu Batı Dergisi**, Sayı: 16, Ağustos-Ekim 2001, s. 14.

[342] Olivier Akbel vd. **Avrupa'da Etik, Din ve Laiklik**, Çevirenler: Şose Dolanoğlu-Serra Yılmaz, Metis Yayınları,

lamda Mardin, laiklik-din gerginliğinin dip dalgalarına ışık tutmaya çalışmıştır.

Mardin ve Berkes'in modernleşmeci süreci farklı açılardan ele alan çalışmaları, çok bilinmeyen, kapalı kalan alanlara nüfuz etmek ve orada neler olduğunu anlama çabası olarak da değerlendirilebilinir. Osmanlı'da ve Cumhuriyet dönemindeki ikilemler, ileri/geri, laik/anti-laik karşıtlıklar, resmi cumhuriyet ideolojisinin görmezlikten geldiği noktalar ve bunun sonucunda ortaya çıkan durumlara dikkat çekilmiştir. Geleneksele ve yerele karşı modernleşmeci Cumhuriyet projesiyle, tabanı ile yoğun olmayan çatışmaya dayalı bir yapının ipuçları bilimsel bir anlayışla ortaya konulmuştur. Cumhuriyet halka egemen olmuş ama toplumun derinliklerine inememiştir tezinden hareket ederek bunun nedenleri araştırılmıştır.

Mardin'in din konusundaki yaklaşımı, modernistlerden farklıdır. Kapitalizm geliştikçe dinin etkisinin azalacağı tezine karşı Mardin, dinin toplumun çeşitli kesimleri üzerindeki etkilerine yönelik olarak yaptığı çalışmalarla, bu tezin işlemediği gerçeğine ulaşmıştır. Mardin'in derinlemesine incelediği konular arasında din-toplum ilişkileri önemli bir yer tutmaktadır. Toplumu dinsel ögelerle birlikte anlamaya çalışan Mardin, dinsel söylemin toplum ve birey üzerindeki etkilerinin boyutlarını anlamayı denemektedir. "Halk İslamı" üzerinde duran Mardin, halkın dinsel inançlarını "yumuşak ideoloji" şeklinde kullandığını öne sürmüştür. "Halk İslamı" bazılarına kısa yoldan çıkar ve halk önderliği kazandıracaktır. Mardin, toplumun din konusunda neler hissettiğini, neler düşündüğünü, nerede ve nasıl yol aldığını ve nerede durduğunun haritasını çıkarmaya çalışmıştır.

Mardin, dinden kaynaklı sorunları, halk ile yönetim güçleri arasında dinin algılanma biçimlerinden doğan gerginlikleri, dinin toplum ve siyasal çevreler üzerindeki etkilerini, derinliğine ortaya çıkarmaya çalışır. Dinin devletle, halkla, sivil toplum kuruluşlarıyla; halkın dinle, cemaatlerle; cemaatlerin kitleyle, devletle ilişkilerini, bu ilişkilerin oluş biçimlerini ve süreçlerini anlamak ister. Onun çalışmaları kaba pozitivist ve düz ilerlemeci anlayışa karşı bir tepkiyi de içermektedir. Mardin'in açıklamaları, geleneksel, dinsel değer ve eylemlere büyük önem veren muhafazakâr bakış açısı için bu tür oluşumların meşrulaştırılması açısından, modernist aydın çevrelerin ezici üstünlüğü ve baskısı karşısında, önemli kaynak olmuştur. Yine Mardin, din, siyaset, ekonomi ilişkisi, dinin toplum üzerindeki baskısı, İslamcılık ve etkileri, laiklik, cumhuriyet ideolojisi ve geleneksel değerlerin çatışması, sarmallaşması, çakışan ve ayrışan yanları üzerinde durması ile de yeni çalışmalara önemli açılımlar sağlamaktadır.

Bu makalede yer verilen isimler, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nin tüm dönemlerine ilişkin değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Ancak bazı isimler özellikle belli dönemler üzerinde yoğunlaşmışlardır. Bu bağlamda, Mustafa Akdağ ve Ömer Lütfi Barkan Osmanlı'nın klasik; Sabri Ülgener "çözülme"; Niyazi Berkes Batıcılaşma; Şerif Mardin ise Tanzimat'tan yıkılışına kadarki dönemlerini merkeze alan çalışmalar yapmışlardır. Ayrıca, başta Berkes ve Mardin olmak üzere bu bilim insanları ve düşünürler, Osmanlı İmparatorluğu ve

İstanbul, 1994, s. 8–14.

Türkiye Cumhuriyeti'nin tüm dönemlerini olumlu veya olumsuz şekilde etkileyen iç ve dış tüm faktörlere eğilmişlerdir. Osmanlı'yı feodal ve ATÜT olarak değerlendiren açıklamalara kesinlikle itibar etmeyen tarihçiler ve sosyologlar, onun kendine özgü bir sistem oluşturduğu konusunda ısrarcı olmuşlardır. Toprak rejimi, sınıfsal yapı, mülkiyet ilişkileri, ekonomik yapı, ekonomik aktiviteleri etkileyen zihniyet anlayışı, ekonomik ve siyasal ilişkiler, ticaret yollarının değişmesi ve ekonomik yapı üzerindeki etkisi, ekonomik çözülme, ekonomik çözülmenin yarattığı kargaşa ve sistem değişikliği; dinin, dinsel hareketlerin, ulemanın, tarikatların toplum üzerindeki etkileri; klasik sistemin bozulması ile ortaya çıkan durum, yöneticilerin bu bozulmadaki yeri, askerin, köylünün, esnaf teşkilatlarının devletle ve toplumla ilişkileri, değişim süreçleri ve birbirlerine olan etkileri gibi konuları derinlemesine ele alan tarihçi ve sosyologlar; Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde tartışılan gerici hareketler, laiklik, din, Batıcılaşma, çağdaşlaşma, modernleşme, Kemalizm, kalkınma, devletçilik gibi konular üzerindeki çalışmalarıyla siyasal düşün hareketlerinin teorik yaklaşımları için sağlam kaynaklar oluşturmuşlar ve özellikle ekonomi merkezli yorumlarıyla, onların görüşlerinin biçimlenmesinde doğrudan veya dolaylı olarak etkili olmuşlardır.

Osmanlı üzerinde yapılan bu çalışmalar resmi tezlerin ve bazı yargıların geçersizliğini de ortaya koymuştur. Dinin-İslamiyet'in ekonomik gelişmelere engel olmadığı, en inançlı Müslümanların bile uygun koşullarda sayısız hilelere başvurarak, çeşitli dinsel içerikli yasaları (ribai) delerek aşırı oranlarda faiz alabildikleri gösterilmiştir. İslam ülkelerinde kapitalizmin gelişmesini engelleyen din değil, sömürü, toplumsal koşullar, coğrafi yapı, uluslar arası ilişkiler, sermaye yetersizliği gibi nedenler olarak belirlenmiştir. Bu veriler de siyasal düşüncelerin Osmanlıyla ilgili görüşlerini ve geleceğe yönelik çıkarımlarını biçimlendirmiştir. Yine Osmanlı ile ilgili olarak yapılan tüm çalışmalarda, Batı ile Osmanlı ve Türkiye'nin farklı bir ekonomik zihniyete, gelişme çizgisine, evrimsel sürece sahip oldukları kabul edilmiştir. Doğu-Batı, Osmanlı-Batı farkı tüm bilim ve düşün insanlarında açık ya da kapalı, belli veya belirsiz var olmuştur. Diğer yandan bu verileri kullanan siyasal düşün hareketlerinin geleceğe yönelik hedefleri, hep Batıcılaşmak şeklinde formüle edilmiştir. Bir yandan Osmanlı ile Cumhuriyet arasında bir devamlılığın olduğu kabul edilip toplumsal kökler aranırken, diğer yandan Batı ile bütünleşmenin, onun siyasetinin bir parçası olmanın hesapları yapılmıştır. Bu anlayışların ortaya çıkardığı temel zaaf, topluma uygun teoriler kurmayı denemek yerine, topluma ve toplum tarihine ait bilgileri, kabul edilen paradigmalara yerleştirmek olmuştur. Bu da topluma ve tarihe ait olan pek çok özelliğin atlanmasına, görmezlikten gelinmesine, yanlış sonuçlar çıkarılmasına neden olmuştur.

Ömer Lütfi Barkan, Şerif Mardin, Niyazi Berkes gibi isimlerin Türk düşünü açısından kaynak oluşturmalarını etkileyen nedenler arasında; Şerif Mardin başta olmak üzere, çalışmalarının bir kısmını Batı dillerinden biriyle kaleme almış olmaları da bulunmaktadır. Günümüzde kullanılan Batı dillerinden biriyle yazılmış ve Batı'da yayınlanmış çalışmalar, Batılı çevreler tarafından özellikle önemsen-

miş, takdir edilmiş ve kullanılmıştır. Diğer yandan, bu yazıda yer alan isimlerin bir kısmı, Batı düşüncesinden, Batı bilim anlayışından ve Batı'da gelişen sosyal bilim ekollerinden yoğun şekilde etkilenmiş, onların yöntemlerini, teorilerini çalışmalarında doğrudan kullanmışlar; Annales Okulu, Alman Tarihçi Okulu, Marksist ve Weberci düşünürler, İslam Sosyalizmi ile R. Garaudy, Doğu Despotizmi ile K. Wittfogel, İslam Kapitalizmi ile M. Rodinson tarihçi ve sosyologlarımız üzerinde etkili olmuşlardır.

Genel bir değerlendirme ile yazımızı bitirirken şu saptamayı yapmakta yarar bulunmaktadır. Her dönem Batı etkisinde kalan Türk düşünü, 1960'lı yıllarda yakaladığı canlılığını daha sonraki dönemlerde yitirmiş ve çeviri ağırlıklı bir anlayışın etkisi altına girmiştir. Böyle bir yönelim doğal olarak Türkiye'de oluşmakta olan düşün geleneğinin gerilemesine neden olmuş; Kurtuluş Kayalı'nın da belirttiği gibi, günümüzde "tercüme bolluğu yanında telif metinlerin bile düpedüz tercüme olması düşünce dünyamızın zaafı" olarak ortaya çıkmıştır.[343] Bu gerilemenin birçok nedeni bulunmaktadır. Bunlar arasında üç faktörün etkisi göz ardı edilemez. Bu faktörlerden birincisi, sürekli arayış içerisinde olan, okuyan, düşünen gençliğin 1970'lerde hızlı bir şekilde silahlı mücadeleye doğru kaymış olması ve bunun getirdiği keskin kamplaşmaların, ayrışmaların düşünce farklılıkları karşısında yol açtığı tahammülsüzlük. İkinci neden, düşünceyi mahkûm, kitabı suç unsuru olarak kabul edip yasaklayan, cezalandıran, faşist nitelikli askeri darbeler. Üçüncü temel neden olarak da, 12 Eylül askeri darbesinin destek ve katkıları ile Türkiye'de de etkin olan neo-liberal ekonomik ve siyasi politikaların ortaya çıkardığı yalnızlaşmış, güçsüzleşmiş, anti-sosyal, anti-politik, boyun eğici, hazcı ve tüketici birey tipinin yaratılmasıdır.

[343] Kayalı, **Türk Düşünce Dünyasının Bunalımı**, s. 10.

Türkiye'de Sosyal Bilimlerin Biçimlenmesinde Derneklerin Rolü: Türk Sosyal Bilimler Derneği ve Sosyoloji Derneği[344]

Türkiye'de bilimlerin şekillenmesini genelde Batıcılaşma tarihiyle birlikte ele almak ve bu doğrultudaki değişmelerle birlikte izlemek gerekmektedir. Batıcılaşma süreci Türkiye'nin siyasal, ekonomik ve toplumsal kurumları ile birlikte bilim anlayışının biçimlenmesini de yakından etkilemiştir. Türkiye'de bilim alanları Batıcılaşma tarihine paralel olarak, Batı'nın ve Batı içindeki egemen bilim anlayışlarının bir uygulama alanı haline gelmiştir. 1827 yılında yeniden oluşturulan Tıbbiye'nin açılış töreninde padişah II. Mahmut'un yaptığı konuşma, bilim politikalarımızın nasıl belirlendiğine dair tarihi bir belge niteliğindedir. Bu açılış konuşmasında padişah, tıbbiyedeki eğitim dilinin Fransızca olacağını, bunun zorunluluktan kaynaklandığını belirtir ve konuşmasını şöyle sürdürür: *"Bir gün gelecek şimdi bir Avrupa dilinde ve yabancı hocalardan öğrendiğimiz tıbbı, kendi dilimizde okutacağız ve böyle okutan hocalarımız yetişecektir."*[345] Bu konuşmadan yaklaşık elli yıl sonra eğitim dili kısmen Türkçeleşmiştir. Ancak bilim anlayışının Batı'ya bağımlılığı artarak sürmüştür. Hatta tüm eğitim alanlarında yabancı dilde eğitimi savunan Cumhuriyet aydınlarının sayısı 1980'den sonra giderek artmış; 21. yüzyılda üniversitelerimizin pek çoğunda yabancı dilde eğitim bir itibar göstergesi olarak sürekli hale getirilmiştir. II. Mahmut'un tıp okulunu açış konuşması ile bugüne kadar devam edecek olan bir gelenek başlatılmıştır: Batı'daki egemen bilim anlayışlarından birini benimsemek, bu anlayış doğrultusunda Avrupa'dan hoca getirmek ve Avrupa'ya öğrenci göndermek: *"Harb Okulu ve Tıp Okulu kurulduktan sonra, öğretmen ve memur yetiştirmek için bu okullarla Enderun ağalarından yüz elli kişilik bir kafile Avrupa'nın türlü memleketlerine gönderildi."*[346] Bu başlangıç gelecekte bürokrat, öğretim üyesi, subay ve her meslekten insan yetiştirmek amacıyla devam ettirilmiş ve bir geleneğe dönüştürülmüştür.

Tanzimat döneminden önce başlayan, yurt dışına öğrenci gönderme ve Avrupa ülkelerinde yüksek öğretim yaptırma geleneği Tanzimat, II. Abdülhamit, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde de devam etmiştir. Aynı şekilde, dışarı-

[344] Bu yazı, **Sosyoloji Yıllığı 18: Türkiye'de Toplum Bilimlerinin Gelişimi I**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009'da yayınlanmıştır.

[345] Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 1978, s. 181-182.

[346] Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt: V, 6. Baskı, TTK, Ankara, 1994, s. 162.

dan uzman ve öğretim elemanı istihdam etme yöntemi, Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nin önemli bilimsel geleneklerinden biri haline getirilmiştir. Türkiye'nin ilişkileri hangi büyük ülke ile yakın olmuşsa, ağırlıklı olarak, o ülkeye öğrenci gönderilmiş ve yine o ülkeden uzman, danışman, öğretim elemanı getirilmiştir. Hatta o ülkenin bilim anlayışı benimsenmiştir.

Bilim tarihi açısından yurt dışına öğrenci gönderme ve yurt dışından öğretim elemanı, uzman, danışman getirme geleneğinin ciddi bir tarihi olmakla birlikte, Türkiye'de bilim insanlarının kendi aralarında bilimsel işbirliği yapmak, bir araya gelerek güç birliği oluşturmak, bilim üretmek ve kendi mesleki sorunlarını hallet-mek adına dernek kurma girişimleri fazla eskiye gitmez. Sosyal bilimler alanında derneklerin kuruluş tarihleri yeni ve sayıları azdır. Hele belli bir maddi destekle "bilimsel" çalışma yürütme sürecinin başlangıcı daha da yenidir.

Batıcılaşma süreci ile birlikte Fransız ve Alman bilim anlayışlarının etkisinde biçimlenen Türk bilim anlayışı, 1945'ten itibaren değişmeye başlamıştır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra oluşan konjonktür Türkiye'yi Amerikan etkisi altına soktuğu gibi, ülkedeki bilim anlayışını da yakından etkilemiştir. Türkiye'ye çok sık gelmeye başlayan Batılı ve özellikle ABD'li uzmanlar, danışmanlar her konuda rapor ve akıl vermeye başlamışlar ve Türkiye'deki yöneticiler de "önerile"e sıkı sıkıya uymuşlardır. Daha sonra yabancı uzmanların ülkeye gelmesi devam etmekle birlikte, onların yerini çoğunlukla ABD kurumlarında ve üniversitelerinde yetişen Türk uzmanlar almaya başlamıştır. Türk uzmanların rapor ve önerileri de ABD'li uzmanlarla aynı doğrultudadır. Sadece uzmanların isimleri yerlidir. Ve Türkiye'de Amerikan yanlısı bir eğitimden geçen uzman ve bilim insanları kamu yönetiminde, üniversitelerde, devlet kurum ve kuruluşlarında egemen olmaya başlamıştır.

1945 sonrası Kara Avrupa'sı bilim anlayışından Anglo-Sakson bilim anlayışına geçiş süreci, 1950'lerde kurulan üniversitelerle sürdürülmüş ve 1960'lı yıllarda dozu artırılarak devam ettirilmiştir. Amerikalı uzmanlar artık Türkiye'nin sadece kalkınma rotalarını belirleyen akıl hocaları değil, aynı zamanda bilimin hangi yönde, nasıl yol alması gerektiğini, kime neden ve nasıl hizmet edileceğini de belirleyen; bu amaçla Türkiye'nin ve benzer ülkelerin halklarını, geleceklerini, çıkarlarını düşünen "insancıl" uzmanlar olarak ortaya çıkmışlardır.

1960'larda Amerikalı uzmanların bazı konularda sadece öneride bulunmaktan öte Türk bilim insanlarını doğrudan yönlendirmeye başladıkları görülmektedir. Amerika'da doktora yapan, ülkemizde Anglo-Sakson bilim anlayışının simge isimlerinden biri olan ve Amerikalıların çeşitli projelerinde çalışan Mübeccel Belik Kıray'ın bu konuda yazdıkları oldukça açık ve aydınlatıcıdır. Kıray, 1960'lı yıllarda Amerikan çevrelerinin Türkiye'deki etkisini, bilim cephesi açısından şöyle özetlemektedir: Amerikalılar Ankara'da, sosyal bilimlerdeki gelişmeleri yakından izleyen bir ofis kurmuşlardı. Devlet Planlama Teşkilatı da yakından izleniyordu. Ereğli çalışmasını Devlet Planlama Müsteşarlığı adına benim yapmamı istediler.[347] CIA elemanları, fabrika kurulmadan evvel oradaki toplum yapısı nedir, na-

[347] Mübeccel B. Kıray, **Hayatımda Hiç Arkaya Bakmadım**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2002, s. 136.

sıl etkilenecek, bunun belirlenmesini görmek için bir araştırma yapılmasını istiyoruz, maliyet konusunu düşünmeyin diyorlardı.[348]

Amerikalılar Mübeccel Kıray'a başka projeler de vermişlerdir. Bu projelerden biri de Amerika'ya bilgi-görgü artırmak için gönderilip geri gelen Türk bürokratlar üzerindeki Amerikan etkilerinin araştırılmasıyla ilgilidir. Anket sorularını ABD'liler veriyor. Kıray sadece soruları tercüme edip veya ettirip örneklemi uygulayacak, verileri toplayıp rapor yazacaktır. Araştırma için önerilecek bütçe konusunda problem yoktur. Ne kadar isteniyorsa o kadar para verilecektir. Yeter ki böyle bir çalışma yapılsın.[349] Muhtemelen bu yüklü bütçelerle diğer bilim insanlarının da iştahı kabartılmak ve Amerikalıların istediği projelere çekilmek istenmektedir.

Bu yıllarda Batı dışı ülkeleri kontrol etmenin boyutları kurumlardan ve üniversitelerden bireylere kadar genişletilmiştir. Bağımsız ve hele sosyalist eğilimli bilim dernekleri kurulmadan bu alana da el atmak ve bu ülkelerdeki bilimsel çalışmaları ABD çıkarları adına denetlemek gerekmektedir. Amerikalı diplomatlar için artık sıra "bilimsel çalışmaları" yürütecek derneklerin kurulmasını destekleme ve böylece Amerikan çıkarlarına hizmeti ve Amerikan denetimini saklamaya yarayacak yapılanmaları gerçekleştirme aşamasına gelinmiştir. Bunun için önemli miktarlarda paralar ayrılmış ve ABD'nin kendisine yakın gördüğü bilim insanlarının denetimine verilmiştir. Siyasal olarak ortalarda görülmeden kurulacak bu bilim dernekleri ile Batı çıkarları için hayati öneme sahip olan ülkelerde pek çok iş bilimsellik etiketi altında yürütülecektir. Birçok siyasetçinin, bürokratın ve bilim insanın taraftar olarak bulunduğu bir ülkede, bir sosyal bilimler derneği kurdurmak ve o derneğin kontrolünde yapılacak "bilimsel" çalışmalarla Türkiye'nin gelişme eğilimlerini ortaya çıkarmak ve bu verilerden yararlanmak zor değildir. Bu politika onlara göre herkesin onayını alacak ve alkışlanacak bir girişimdir. 1960'larda Amerikalı sosyal bilimcilerin tüm dünyada ve Akdeniz'de çok aktif olduklarını Kıray şöyle anlatmakta: Büyük bütçelerle çeşitli araştırma kuruluşları oluşturmuşlar ve her bölgeyi kontrol altına almışlar. Onları destekliyor, yönlendiriyorlar.[350]

Bu koşulların ve zihniyetin egemen olduğu bir dönemde Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin kuruluşu gündeme getirilir. Önemli olan Amerikalı uzmanların istekleri doğrultusunda çalışacak bilim insanlarından yararlanmaktır. Bu derneğin kuruluşu için gerekli para hazırdır. Yeter ki uygun bir yönetim kurulu oluşturulabilsin, ondan sonra Türkiye'deki çalışmalar için maddi kaynak aktarmak da kolaylaşacaktır.

Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin kuruluş hikâyesini Kıray şöyle özetlemektedir: Amerikalı akademisyenlerin tesiri ve telkini ile bir Sosyal Bilimler Derneği kuralım dendi.[351] Amerikan sosyal bilimler camiası buraya para yatırmaya hazır.

[348] A.g.e. s. 136.
[349] A.g.e. s. 149.
[350] A.g.e. s. 154-156.
[351] A.g.e. s. 151.

Yalnız araştırmaları kabul eden, denetleyen bir yer olmasını istiyorlar. Bir anlamda bazı şeyleri meşrulaştırma, aklama kuruluşu olacak.[352] Bu amacı gerçekleştirmek üzere zemin yoklaması yapılır. Abant Gölü çevresinde, tanınmış sosyal bilimcilerin katılımı ile bir Sosyal Bilimler Sempozyumu yapılır. Amerikalı sosyal bilimcilerden Herbert Hyman, Edith Penrose, F. Shorter bu toplantıya katılır. Toplantıda Tunç Yalman, Ruşen Keleş, Şerif Mardin, Mübeccel B. Kıray da bulunmaktadır. Abant toplantısında Amerikalılar bir Sosyal Bilimler Derneği'nin kurulmasının zorunluluğunu, bilimsel gelişmelerin kontrol altında yürütülmesi gerektiğini ve bunun da Türkiye'den birinin sorumluluğu ile yapılmasının uygun olacağı anlayışını dile getirerek, öncelikle bu işi/görevi Kıray'a vermek isterler. Ancak Kıray, baskılara rağmen kontrol anlayışına dayalı bir yapılanmaya yanaşmadığını; Tunç Yalman'ın ise sorumluluk almak gerektiğini belirtip kendisine baskı yaptığını; ancak inanmadığı bir iş için sorumluluk almamakta direndiğini belirtir.[353] Kıray'a göre, F. Shorter özellikle Amerikalı çevrelerce Sosyal Bilimler Derneği'ne para aktaracak kişi olarak ortaya çıkar. Shorter hem parayı kullanacakları kontrol edecek hem de parayı veren merkezlere rapor verecektir.[354] Merkeze rapor verme koşuluna itirazlar gelince Amerikalılar rapor verilmesi dayatmasından vazgeçerler. Bunun üzerine Şerif Mardin dernek başkanlığı teklifini kabul eder ve böylece Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin kurulması için adım atılmış olur. İlk deneme olarak da, herkesin bir yönünü araştıracağı belirli bir yerin incelenmesi konusu ele alınır. Araştırma konuları birbiriyle bağlantılı, ortak projeler şeklinde planlanır. Projeye Mete Tunçay, Şerif Uysal, Ruşen Keleş, Oğuz Arı, Çiğdem Kağıtçıbaşı, Emre Kongar olmak üzere 10–12 kişilik bir ekip katılır.[355] Derneğin İzmir'de başlayan uluslar arası destekli ulusal projeleri daha sonraki yıllarda da devam etmiştir.

Bu anlayış ve koşullarda Türk Sosyal Bilimler Derneği 1967'de kurulmuştur. Daha önce kurulan ve çeşitli nedenlerle kapanan sosyoloji, sosyal bilimler dernekleri vardır.[356] Türk Sosyal Bilimler Derneği ise 1960'ların uluslar arası koşullarına uygun ve dış destekle kurulmuştur. Türk Sosyal Bilimler Derneği amacını; *"Türkiye'de sosyal bilimlerin gelişmesine hizmet etmek, bu yolda çalışmalar yapmak ya da yapılan çalışmaları desteklemek, sosyal bilimler alanında ampirik araştırmaların çoğalmasını özendirmek, araştırma ve yayın yolu ile Türkiye'nin düşünce ha-*

[352] A.g.e. s. 151.

[353] A.g.e. s. 151.

[354] Kıray anılarında, Batılı bilim insanlarının (Amerikalı ve İngilizler) Türkiye ile ilgili çalışmalarında oldukça ukala davrandıklarını ve Türk bilim insanlarını kullandıklarını anlatır. Kıray'a göre Batılılar, Türkiye'deki bilim insanlarına üçüncü dünya insanı muamelesi yaptıklarını, şu verileri bize topla", "bize bunu yapıver" gibi emrivakilerde bulunduklarını, bilimsel verileri Türk bilim insanlarına toplatıp kendi imzaları ile yayınlamaya çalıştıklarını, araştırmaları kendilerinin yaptığını ama onların birinci isim ve editör yerine imza attıklarını belirtir. Kıray, araştırmalardan bilim insanlarına iyi paralar geldiğini vurgulamayı da unutmaz.

[355] Bu projeden üretilerek kitap olarak yayınlanan çalışmalar: Oğuz Arı, **İzmir'de Kitle Haberleşmesi** (1972); Çiğdem Kağıtçıbaşı, **Sosyal Değişmenin Psikolojik Boyutları** (1972); Mübeccel B. Kıray, **Örgütleşemeyen Kent** (1972), Ruşen Keleş, **İzmir Mahalleleri** (1972) ve Emre Kongar, **İzmir'de Kentsel Aile** (1972).

[356] Nilgün Çelebi, "Türkiye'de Sosyoloji: Bir Kısa Bakış", **Anovasofie Projesi Karşılaştırmalar**, Editör: Nilgün Çelebi, Ankara, 2005, s. 154–155.

yatına katkıda bulunmak" biçiminde belirtmektedir. Bu amaç yanında, "Türk sosyal bilimcileri arasındaki iletişimi artırmak, Türk sosyal bilimcileri ile yabancı meslektaşları arasında yakınlaşma ve işbirliği sağlamak, ortak çalışma olanakları yaratmak" hedeflenir. Kısaca amaç, aynı veya benzer bilimlerle uğraşan bilim insanlarını, bilimsel faaliyetleri daha etkin bir şekilde gerçekleştirme adına bir araya getirmek, yeni çalışmaları teşvik etmek ve desteklemektir.

Ankara Ekolü'nün sosyoloji anlayışı 1960'larda Mübeccel Belik Kıray ve ekibi tarafından devam ettirilir. Bu bağlamda, Ankara Ekolünün başlattığı kent çalışmaları, 1960'larda sürdürülür. Diğer yandan Ankara ekolünün Anglo-Sakson bilim anlayışı; 1960'larda ABD'li uzmanların maddi ve tinsel destekleri ile ve bu anlayışın bir ürünü olarak kurulan Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin kontrolünde yapılan çalışmalarla geliştirilir. Mübeccel Belik Kıray, Şerif Mardin, Çiğdem Kağıtçıbaşı gibi sosyal bilimciler bu bilim anlayışının öne çıkan temsilcileridir. Derneğin bugüne kadarki başkanlarına bakıp bir fikir yürütmek de mümkündür.[357] Dernek Başkanlığı genellikle belli bir bilimsel eğilime ve anlayışa sahip kişiler tarafından yürütülmüştür. Türk Sosyal Bilimler Derneği Anglo-Sakson bilim anlayışının temsilcileri tarafından kurulmuş ve bu anlayış sosyal bilim dallarına egemen kılınmaya çalışılmıştır. Dernek kuruluşundan bu yana ABD, İngiltere, Kanada ve Almanya'daki çeşitli vakıf ve kuruluşlardan yardım almış; 1978'de Uluslararası Sosyoloji Derneği'ne üye olmuş ve bu derneğin kongrelerine katılmıştır.

Türk Sosyal Bilimler Derneği, sosyal bilim alanları ile ilgili ilk toplantısını 23-25 Şubat 1970'de Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü ile birlikte, Türkiye'de Sosyal Araştırmaların Gelişmesi Semineri olarak düzenler. Bu ilk toplantının ardından diğer toplantı ve sempozyumlar gelir: 21-25 Mayıs 1978'de Türk Toplumunda Kadın Semineri, 11-13 Ocak 1980'de Türk Toplumunda Kadın Sorunlarına Yaklaşım ve Öneriler Semineri, 23-24 Kasım 1981'de Kentleşme Sürecinde Bütünleşme Sorunları ve Çözümler, 16-18 Ekim 1985'te Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi Sempozyumu, 28-29 Nisan 1987'de Türkiye'de Tarımsal Yapıların Gelişimi (1923-1987), 29-30 Kasım 1996'da Modern Çağda Üniversite ve Yüksek Öğretim Modelleri Sempozyumu, 5-7 Eylül 2005'te Küreselleşmeye Güneyden Tepkiler, derneğin gerçekleştirdiği önemli faaliyetlerden sadece birkaçıdır. Bu toplantılar genellikle yabancı kuruluşların mali katkıları ile gerçekleştirilmiştir. Ve yine bu toplantılarda sunulan tebliğler çeşitli uluslar arası kuruluşların katkıları ile kitap olarak yayınlanmıştır.[358]

Genel amacı, bilimsel proje ve çalışmaları teşvik etmek, sosyal bilimler, ulus-

[357] Kuruluşundan bu yana Türk Sosyal Bilimler Derneği Başkanları: Şerif Mardin (1967-1970), Oğuz Arı (1970-1972), Bozkurt Güvenç (1972-1974), Süleyman Çetin Özoğlu (1974-1975), Bozkurt Güvenç (1975-1977), Nermin Abadan-Unat (1977-1984), Türköz Erder (1984-1986), Ergun Türkcan (1986-1996), Oğuz Oyan (1996-2004), Korkut Boratav (2004-2006) ve Galip Yalman (2006-).

[358] Örneğin Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi ve Türkiye'de Tarımsal Yapıların Gelişimi 1923-1987 Sempozyumları ve bu sempozyumlarda sunulan bildirilerin basımı International Development Research Center'ın mali katkıları ile gerçekleştirilir.

lar arası bilim kuruluşları ve organizasyonları ile işbirliği ve ortak çalışmalar yürütmek olan Türk Sosyal Bilimler Derneği, 1980 yılından bugüne 10 tane ulusal sosyal bilimler kongresine imza atmıştır. Önceleri düzensiz olan bu kongreler, 1995'ten itibaren iki yılda bir olmak üzere düzenli yapılmaya başlanmıştır.[359] Bu kongrelerin her birine onlarca hatta yüzlerce tebliğ sunulmakta ve bu tebliğlerin bir kısmı yayınlanmaktadır. Kongrelerde sunulan tebliğlerin fazlalığı, paralel oturumları dinlenemez; tebliğleri tartışılamaz ve değerlendirilemez hale getirmiştir. Bu da kongreleri amacından uzaklaştırmıştır.

Derneğin çalışmaları ve yayınları Türkiye'de Anglo-Sakson bilim anlayışının yerleşmesinde çok önemli bir görevi yerine getirmiş ve getirmeye devam etmektedir. Derneğin önde gelen üyelerinin bu anlayış çerçevesinde kaleme aldığı çalışmalar, çeşitli üniversitelerde kaynak eser niteliğine sahip olarak gerekli işlevleri yerine getirmektedir.[360]

1990'lı yıllar Soğuk Savaş Dönemi'nin bittiği, dünyaya postmodern Batılı anlayışın mutlak egemen olduğu bir dönemdir. Postmodern anlayışın dünyadaki ve Türkiye'deki düşünsel etkinliği nedeniyle, mevcut ortamda Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin sosyal bilimleri tek başına kontrol etmesi mümkün değildir. Dolayısı ile Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin statü ve etkinliğinde bir kırılma olur. Türkiye'deki sosyal bilimler artık tek tek kendi derneklerini kurmaya veya kurulu olan derneklerini yeniden biçimlendirmeye başlarlar.[361] Her dernek Batılı ülkeler, çevreler, vakıflar ve kuruluşlarla ayrı ayrı temas kurmaya, ihtiyaç duydukları bilgileri projeler çerçevesinde ayrıntılandırarak, daha profesyonel bir anlayışla aktarırlar. Batı'ya aktarılan bu bilgiler, aktaran bilim insanı açısından da çok yönlü yararlar sağlar. Aktarılan dokümanlar, sadece Batı'nın işine yaramakla kalmaz; onları aktaran kişiye de ekonomik bir gelir, statü ve unvan kazandırır. Artık pek çok bilim insanı ve dernek Batılı kuruluşlardan aldığı projelerle derlediği ham bilgileri Batılı çevrelere aktarmaktan bilimsellik adına övünç duyar. Türkiye'deki pek çok bilim insanı bu yöntemlerle Batılı çevrelerin takdirini kazanmak için birbiri ile yarışır. Diğer yandan aynı bilim insanları, verileri derlediği kendi toplumuna yabancıla-

[359] Türk Sosyal Bilimler Derneği Kongreleri: 1. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi: 1980, 2. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi: 1989, 3. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi: 21-23 Ekim 1992 (18 oturumda 86 bildiri), 4. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi: 1-3 Kasım 1995 (20 oturumda 90 bildiri), 5. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi: 12-14 Kasım 1997 (29 oturumda 150 bildiri), 6. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi: 17-19 Kasım 1999 (50 oturumda 222 bildiri), 7. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi: 21-23 Kasım 2001 (49 oturumda 197 bildiri), 8. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi: 3-5 Aralık 2003 (63 oturumda 256 bildiri), 9. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi: 7-9 Aralık 2005 (56 oturumda 232 bildiri) ve 10. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi: 28-30 Kasım 2007 (67 oturumda 267 bildiri). Bu bilgiler derneğin Internet sayfasından aktarılmıştır.

[360] Bu konuda Ruşen Keleş'in **Kentbilim İlkeleri** (1976), Ayşe Öncü'nün **Örgüt Sosyolojisi** (1976), Ergun Özbudun'un **Siyasal Partiler** (1973), Emre Kongar'ın **Sosyal Çalışmaya Giriş** (1972), Çiğdem Kağıtçıbaşı'nın **İnsan ve İnsanlar** (1976), Metin Heper'in **Modernleşme ve Bürokrasi** (1973), Bozkurt Güvenç'in **İnsan ve Kültür** (1972) başlıklı kitapları örnek olarak verilebilir.

[361] Bu konuda iki örnek vermek istiyorum: Tarih Vakfı bu sürecin ürünü olarak, 1991 yılında, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı adıyla kuruldu ve bugüne kadar pek çok proje, kongre, sempozyum, söyleşi gerçekleştirdi; süreli yayınlara imza attı ve yüzlerce kitap yayınladı. Yine Psikologlar Derneği ve Türk Psikoloji Derneği 1996 yılında Türk Psikologlar Derneği adı altında yeniden biçimlendirildi.

şırken, o toplumu geri kalmış antropolojik ham madde kaynağı olarak görür. Bu kesimler için "taşra" deyimi o değer yargılarını anlatan keskin bir zihniyet ifadesidir artık. Dernekler aracılığı ile ve projeler karşılığında gerçekleştirilen bu faaliyetler evrensellik ve evrensel bilime hizmet duygusu ile yapılır. Hatta projelere dahil olmak, o işlerin bir parçası haline gelmek, mesleki açıdan olmazsa olmazdır. Bu tür deneyimlere sahip olmayanlar bilim insanı olarak kabul edilmez. Bu çevrelerde, uluslar arası bir projenin parçası olmak neredeyse sosyolog olmanın zorunlu koşuludur. O sosyoloğun evrensellik diye algıladığı ve hizmet ettiği sürecin sadece Batı çıkarlarına yaradığı, Batı ile sınırlı olduğu, Batı'ya katma değer sağladığı; Batı dışı toplumları ise yok etme, katletme eylemi olduğunu ve kendisinin de buna yardım ettiği, figüranlık yaptığı aklına bile gelmez. Kaba pozitivizmin etkisi ile bilimin ve bilimselliğin tüm değer yargılarından uzak olduğunu belirtir. Karşı anlayışı yerellikle suçlar. Bu safsata ile aslında tüm insanlığı dolgun projeler karşılığında sattığının farkında değildir. Ya da kendisinin topladığı verileri kendisinin bile değerlendirme olanağından yoksun bulunduğunu, aldığı karşılığın nelere mal olduğunu ve kimlere nasıl yaradığını bilerek devşirildiği çevrelere yaranmaya çalıştığını söylemek mümkündür.

Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin Türkiye'ye yerleştirdiği bilim anlayışına sahip ve bu yazının konusu olan bir başka bilim derneği, 1990'ların postmodern koşullarının ürünü olarak kurulan Sosyoloji Derneği'dir. Türk Sosyal Bilimler Derneği ile Sosyoloji Derneği'nin bazı farklılıkları olmakla birlikte, genel eğilimleri ve özellikle yönetim profilinin benzer olduğunu hemen belirtelim. Sosyoloji Derneği 18 Ocak 1990 tarihinde Ankara'da kuruldu. Derneğin ikinci maddesi, derneğin amacını şöyle tanımlar: *"Türkiye'de sosyolojinin anlaşılmasına, gelişmesine ve yaygınlaşmasına katkı yapmak, bu alanda bilimsel etkilerde ve yayında bulunmak, toplumbilimciler arasında birlik ve dayanışmayı sağlamaktır."* Yine aynı madde de *"Kamu kurum ve kuruluşları ile görev alanlarına giren konularda ortak projeler yürütülebilir. Bu projelerde kamu kurum ve kuruluşlarından, proje maliyetlerinin en fazla yüzde ellisi oranında aynı ve nakdi yardım alabilir."*

Post-modern bir dönemin ürünü olan Sosyoloji Derneği'nin kurucular listesine bakmak onun postmodern bir anlayışla kurulduğunu ortaya koymaktadır.[362] Dernek kuruluş aşamasında, postmodern etkilerle geniş bir taban oluşturmaya çalışır; bunu 1993 yılında İzmir'de gerçekleştirdiği ilk *Ulusal Sosyoloji Kongresi*'nde ortaya koyar.[363] Ancak dernek kurucularının bir kısmının dernek yönetiminde yer alması ile derneğe belli bir sosyoloji eğilimi egemen olur. Benzer sosyoloji yaklaşımına sahip isimlerin yönetimde yer almasıyla dernek, sosyolojide alan çalışma-

[362] Derneğin Kurucu Üyeleri: Prof. Dr. Birsen Gökçe, Prof. Dr. Özer Ozankaya, Doç. Dr. Aytül Kasapoğlu, Doç. Dr. Yusuf Ziya Özcan, Doç. Dr. Faruk Kocacık, Doç. Dr. Feride Acar, Doç. Dr. Ayşe Ayata, Doç. Dr. Yakın Ertürk, Y. Doç. Dr. Nihat Erdoğan, Y. Doç. Dr. Ali Erkul ve Y. Doç. Dr. Mehmet Ecevit. Bu listeye göre kurucular dan 5 kişi Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2 kişi Ankara Üniversitesi, 2 kişi Cumhuriyet Üniversitesi, 1 kişi Hacettepe Üniversitesi ve 1 kişi de Ege Üniversitesi öğretim üyesidir.

[363] Bu konuda bakınız; H. Bayram Kaçmazoğlu, "Türk Sosyologlarının Bilim Kavrayışları ve Bilim Anlayışlarının Değişmesi Üzerine", **Sosyoloji Yıllığı 16: Bilim Sosyolojisi**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 817-835.

sı fetişizmi yapan bir kuruluş haline dönüşür. Sosyolojide yapısal-fonksiyonalist, davranışçı yaklaşım hakim kılınır. Bu eğilimi yansıtan sosyologlar ve onların çalışmalarına yoğun bir destek verilir. Dernek aracılığı ile sosyologlar üzerinde baskı ve egemenlik alanı yaratılmaya çalışılır.

Sosyoloji Derneği'nin bugüne kadar Türk sosyolojisine özellikle dernek yönetiminin benimsediği anlayış doğrultusunda hizmet ettiği görülmektedir. Derneğin sosyoloji alanındaki faaliyetlerini; ulusal sosyoloji kongreleri düzenlemek,[364] araştırma projeleri yürütmek ve desteklemek,[365] sosyoloji kitapları yayınlamak, süreli yayın çıkarmak,[366] dernek merkezinde çeşitli söyleşi ve toplantılar düzenlemek şeklinde sıralamak mümkündür.

Sosyoloji Derneği ve Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin yayın faaliyetleri incelendiğinde, Türkiye'deki bilim derneklerinin genellikle kendi bilim anlayışlarına uygun olan ve dernek yönetiminde bulunan öğretim elemanlarının çalışmalarını kitaplaştırdıkları yayınladıkları gözlemlenmektedir. Aynı anlayış, derneklerin yürüttüğü veya desteklediği projelerde de görülmektedir. Bu projelerin neredeyse tamamı, Sosyoloji Derneği örneğinde görüldüğü gibi, derneklerin kısa tarihinde, dernek yönetimi ile yakın bağı olan veya herhangi bir yönetim kademesinde bulunan dernek üyelerinin imzalarını taşımaktadır. Bir başka anlatımla, dernekler yönetimlerinde bulunan bilim insanlarına projeler sağlamakta ve bu proje sonuç-

[364] Sosyoloji Derneğinin bugüne kadar yaptığı ulusal kongreler: 1. Ulusal Sosyoloji Kongresi (İzmir, 1993): **Dünyada ve Türkiye'de Güncel Sosyolojik Gelişmeler,** 2. Ulusal Sosyoloji Kongresi (Mersin, 1996): **Toplum ve Göç,** 3. Ulusal Sosyoloji Kongresi (Eskişehir, 2000): **Dünyada ve Türkiye'de Farklılaşma/Çatışma/Bütünleşme,** 4. Ulusal Sosyoloji Kongresi (Sivas, 2003): **Değişen Dünya ve Türkiye'de Eşitsizlikler,** 5. Ulusal Sosyoloji Kongresi (Malatya, 2006): **Türkiye'de Güncel Toplumsal Sorunlar.** Sosyoloji Derneği'nin düzenlediği bu kongrelerde belli üniversitelerde görev yapan (ODTÜ ve Boğaziçi Üniversitesi gibi) öğretim üyeleri, değerlendirme toplantılarında öne çıkarılmış, kongrelere ev sahipliği yapan üniversitelerde görev yapan öğretim üyeleri ise özellikle gel-git işleri ile yetinmişlerdir.

[365] Bu projelerden bazılarını da söyle sıralamak mümkündür: Birsen Gökçe v.d. "Gecekondularda Aileler Arası Geleneksel Dayanışmanın Çağdaş Organizasyonlara Dönüşümü Araştırması", 1991–1994, (T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu). *Birsen Gökçe* v.d. "GAP Bölgesi Baraj Aynası Altında Kalacak Yörelerde İstihdam ve Yeniden Yerleştirme Sorunları Araştırması", 1992–1994, (T.C. Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi). Aytül Kasapoğlu v.d. "Aile ve Çevre Konusunda Araştırma ve Eğitim Projesi", 1994, (Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı). Yakın Ertürk, "Kırsal Kadınlara Yönelik Eğitim Seminerleri Projesi", 1996, (Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı). Sosyoloji Derneği, "İşsizliğin Aile Yapısına Etkisi Araştırması", 1996, (T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu). Vildan Akan, "Doğu Anadolu'nun Kalkındırılması Çerçevesinde Kadının Bilinçlendirilmesi Projesi", 1997, HIMOS. Birsen Gökçe v.d. "Birecik Barajından Etkilenen Nüfusun Yeniden Yerleşimi, İstihdamı ve Ekonomik Yatırımları İçin Planlama ve Uygulama Projesi", 1997-2000, (T.C. Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi ve Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı desteği). Sencer ve Ayşe Ayata, Yusuf Ziya Özcan, "Sosyal Riski Azaltma Projesi", 2001, (Sosyal Dayanışma ve Yardımlaşma Fonu, Dünya Bankası ve Sosyoloji Derneği). Aytül Kasapoğlu-Mehmet Ecevit, "Depremin Sosyolojik Araştırması", 2001, (Sosyoloji Derneği). Sencer Ayata, "Türkiye'de Sağlık Reformu", 2002-2003, (Sağlık Bakanlığı, Dünya Bankası, Sosyoloji Derneği). Yusuf Ziya Özcan, "Türkiye'de İyotlu Tuzun Kullanımı", 2002, (UNICEF ve Sosyoloji Derneği). Derneğin desteğini alan diğer projeler ise Çağlar Keyder'in yönettiği ve Sosyoloji Derneği adına Nilay Çabuk ve Aylin Görgün Baran'ın katıldığı, Dünya Bankası adına Oklahoma State University, SU-YAPI Mühendislik ve Müşavirlik A.Ş. ve Kırsal ve Kentsel Gelişme Vakfı ortaklığı ile yapılan "Şanlıurfa-Harran Ovaları Tarla İçi Geliştirme ve Köy Geliştirme Projesi" (1998'de) gerçekleştirilmiştir. Doç. Dr. Ali Çağlar tarafından yürütülen ve dernek adına alınan bir başka proje (Araş. Gör. Zuhal Güler ve Araş. Gör. Mete Kaan Kaynar- 1999) "Aslantaş Barajı'nın Sosyo-Kültürel Etkileri" adlı projedir.

[366] Sosyoloji Araştırmaları Dergisi.

larını kitaplaştırarak yayınlamaktadırlar.[367] Projeler aynı zamanda yönetime gelir sağlama açısından da çok önemli bir işleve sahiptir. Dolayısı ile dernekler proje alma / yapma merkezlerine dönüşmüştür. Sosyoloji Derneği'nin bu konuyu yönerge ile denetim altına aldığı projeleri denetleme ve tekelleştirme merkezi olarak çalıştığı görülmektedir. Dernek bülteninin 5. sayısı bu konuda belge niteliğindedir. *Dernek Adına Alınacak Projeler İçin Yönerge* başlığı altında şunlar yazılmaktadır: *"1. Dernek adına proje almak isteyen üye; ilgili kuruluşun istekleri doğrultusunda hazırladığı proje önerisini bir ön yazıyla derneğe ulaştırır. Yönetim Kurulu'nun onayıyla proje dernek tarafından ilgili kuruma gönderilir. 2. Proje önerisi kabul edilirse 'sözleşme' dernek ile kurum arasında yapılır. Ayrıca Dernekle Proje Sorumlusu arasında 'Kurumla yapılan sözleşmenin yasal sorumluluklarının proje sorumlusuna ait olduğuna ilişkin bir protokol' imzalanır. 3. Dernek payı proje bedelinin enaz % 10'udur. Ve her ödeme diliminden tahsil edilir..."*[368] Böyle bir anlayışa sahip olan Sosyoloji Derneği ülkemizin önde gelen proje koordinasyon merkezlerinden biri olarak Türkiye'nin bilimsel politikalarına hizmet etmektedir.

Bu anlayışa göre, Türkiye'de sosyoloji yapmanın yolu, bir projenin parçası olmaktan geçmektedir. Bir sosyoloğun kendi adına proje üretmesi ve o projeye dayalı olarak bağımsız fikir yürütmesi, bazı merkezleri ve özellikle Batı sosyoloji anlayışlarını eleştirmesi veya hiçbir kuruluşa bağlı olmadan çalışması mümkün değildir. Bu anlayışa göre önemli olan, teorik çerçevesini başkalarının hazırladığı veya teorik bir çerçeveden yoksun projeler kapsamında, Batılı yaklaşımları ve çevreleri merkeze alarak, başkalarının dayattığı evrensel bilime hizmet etme adına, mekanikleşmiş tekniklerle sayısal veriler toplayıp bunları bazı merkezlere aktarmaktır.

Öğretim üyelerinin üniversite dışı kuruluşların ve yabancı ülkelerin desteklediği veya ısmarladığı projelere yönelmelerindeki temel nedenlerden biri de, üniversitelerin işleyiş biçiminden kaynaklanmaktadır. Üniversiteler araştırıcılara gerekli kaynağı aktaramamaktadır. Öğretim üyesi dilediği araştırmayı yapamadığı gibi,

---

[367] Bu bağlamda Sosyoloji Derneği yayın listesi: **Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde Sosyoloji'nin 53. Yılı Toplantısı**, Ankara, 1992. **Toplum ve Çevre**, Ankara, 1993. **Gecekondularda Aileler arası Geleneksel Dayanışmanın Çağdaş Organizasyonlara Dönüşümü**, Ankara, 1993. **GAP Bölgesi Göl Aynası Altında Kalacak Yörelerde İstihdam ve Yeniden Yerleştirme Sorunları Araştırması**, Ankara, 1994. **Dünya'da ve Türkiye'de Güncel Sosyolojik Gelişmeler**, I. Ulusal Sosyoloji Kongresi Bildirileri, Ankara, 1994. **Ailenin Çevre Eğitimdeki Rolü**, Ankara, 1995. **Toplum ve Göç**, II. Ulusal Sosyoloji Kongresi Bildirileri, Ankara, 1997. **Sağlık Sosyolojisi**, Ankara, 1999. **20. Ölüm Yılında Cavit Orhan Tütengil**, Ankara, 1999. Aytül Kasapoğlu-Mehmet Ecevit, **Depremin Sosyolojik Araştırması**, Ankara, 2001. **Dünyada ve Türkiye'de Farklılaşma/Çatışma/Bütünleşme I**, III. Ulusal Sosyoloji Kongresi Bildirileri, Ankara, 2001. **Dünyada ve Türkiye'de Farklılaşma/Çatışma/Bütünleşme II**, III. Ulusal Sosyoloji Kongresi Bildirileri, Ankara, 2002. **Doğumlarının 100. Yılında Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu ve Hilmi Ziya Ülken**, Ankara, 2002. Ali Çağlar, **Barajlar: Yeniden Yerleşim ve Sosyal Etkiler**, Ankara, 2003. **Değişen Dünyada ve Türkiye'de Eşitsizlikler**, IV. Ulusal Sosyoloji Kongresi Bildirileri, Ankara, 2004. Birsen Gökçe-İsmet Parlak, Öncesi ve Sonrasıyla Keban Barajı: 30 Yıl Sonra Ağın ve Keban Köylerinin Sosyo-Ekonomik Durumu, Ankara, 2005. Fatma Taşkıngöl Başaran, **Manisa Şehri Üzerinde Sosyal Bir Araştırma**, Ankara, 2005. Bu yayınların bir kısmı projelerden, bir kısmı da kongre ve dernek tarafından düzenlenen dar kapsamlı toplantılarda sunulan metinlerden üretilmiştir.

[368] **Sosyoloji Derneği Bülteni**, Sayı: 5, Ocak 1996, s. 3.

dilediği konuda özgürce görüşlerini söyleyememektedir. Pek çok konunun araştırılması yasak veya sakıncalıdır. Araştırma fonları çok kısıtlıdır ve onlar da özellikle tıp ve fen bilimleri tarafından kullanılmaktadır. Üniversitelerdeki egemen zihniyete göre bilim, fen ve tıp alanlarıdır. Sosyal bilimler üniversitelerde üvey evlat muamelesi görmektedir. Yine üniversitelerdeki araştırma fonlarından herkesin eşit, bilimsel, ayrımsız yararlanması mümkün olmamaktadır. Bu koşullarda bağımsız bir anlayışla bilim üretme yerine, üniversite yönetimlerinin, holdinglerin, çeşitli uluslar arası kuruluşların, Batılı çevrelerin istedikleri projeler yapılmakta, bilgi ham maddesi bilinçsizce başkalarına aktarılmakta, bu işlerde çalışan öğretim üyelerinin çoğunluğu bilim dışı amaçlara hizmet eden bağımlı bilginin hizmetine koşulmaktadır. Dolayısı ile bilim; üniversite, devlet, holding, Batılı çevreler vs. tarafından denetlenmekte ve bağımsız bilgi üretimi süreci ortadan kaldırılmaktadır. Başka bir anlatımla, Batılı çevrelerin ve holdinglerin işine yarayacak bilgiler ve düşünceler bu çevreler tarafından maddi karşılıkları ödenerek alınmaktadır. Başka türlü bilgi üretme süreci de giderek yok olmaktadır. Yukarıda belirttiğimiz çevrelerin işine yarayan bilgiler Batı'nın dayatması ile evrensel ve genel geçer sayılmakta; işine gelmeyen bilgiler marjinallikle, yerellikle suçlanarak yok edilmektedir. Dolayısı ile Doğan Özlem'in de dediği gibi; *"günümüzde bilim üretimi çok büyük ölçüde Anglo-Amerikan dünyada ve Anglo-Amerikanizm'in kontrol ettiği yerlerde, yani merkezde gerçekleştiriliyor. Bizim gibi çevre ülkelere düşen de, istisnalar dışında, merkezde üretileni ithal edip tüketmek oluyor."*[369]

Dolayısı ile sadece Türk Sosyal Bilimler Derneği ve Sosyoloji Derneği'nin çalışmaları değil neredeyse tüm bilim derneklerinin çalışmaları, Amerika ve AB ülkelerine tek taraflı bağımlılık, edilgenlik ilişkisi içerisinde yürütülmektedir. Bu anlayış son yıllarda AB ülkeleri ile sürdürülen ve tüm üniversitelerin dahil olduğu Erasmus ve benzeri programlarla giderek artmakta, resmileşmektedir. Yine Batı'ya bağımlı bilim yapma, Batılı tezleri aktarma veya Batılı "bilimsel" çevrelere ham bilgi derleme görevi ile meşgul olma anlayışı sadece sosyolojiye özgü değildir. Antropoloji, tarih, felsefe, coğrafya, psikoloji, sosyal psikoloji, siyaset bilimi, resim, müzik ve özellikle eğitim bilimleri gibi tüm sosyal bilim dalları aynı anlayışı taşımaktadırlar.

Kısaca, ülkemizdeki sosyal bilimler ile bilim dernekleri, yürüttükleri çalışmalarla, sosyal bilimlerin Batı'ya bağımlı hale gelişini kurumsallaştırma işlevine hizmet etmektedirler. Dernekler ve bilim dalları, Batıcılaşma tarihi boyunca özelde Batı'ya, genelde de Türkiye'nin dış ilişkilerinde bağlı olduğu ülkeye göre bilime yön vermişlerdir.[370] Hatta son yıllarda bilim sadece bu ülkelerin siyasetlerini des-

[369] Doğan Özlem, "Evrenselcilik Mitosu ve Sosyal Bilimler", **Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek**, Metis Yayınları, İstanbul, 1998, s. 65.

[370] Batı virüsünün Türkiye'de pek çok bilim insanının iliklerine kadar işlediğini kanıtlayan ilginç bir yazı için bakınız; Tanıl Bora, "Asaf Savaş Akat'la Söyleşi: 'Toplum ve Bilim'in İlk Sayısı Yayınlandığında...", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 100, Bahar 2004. Bu yazıda, Marksist sosyal bilimcilerimizden Sencer Divitçioğlu'nun Toplum ve Bilim dergisi fikrini oluştururken bile isim konusunda Amerikalı Marksistlerden yararlanma yolunu seçtiği görülmektedir.

teklemek üzere üretilmektedir. Bilim insanı ve bilim emekçisi olmak yerine Batı çıkarları adına organizatörlük, ham bilgi derleyiciliği tercih edilmektedir. Bugün ülkemizde üç aşamalı bir sömürge bilim politikası geçerlidir: Dışarıya öğrenci gönderme, Batı'dan büyük paralar karşılığı sarf malzemesi alıp bilim üretmek ve yayın için tekrar oraya, Batılı dergilere gönderip bu verilerin Batı'nın bilimsel-teknik gelişmesine ilk elden katkı sağlaması. Ve bu döngünün devamı, tekrar büyük birikimler aktararak Batı'dan mamul madde, teknik araç-gereç kısaca endüstriyel ürünler ihraç etmektir. Bu sürece bir de halkın vergileri ile yurt dışında yetiştirilen eğitimli insanların yetişmiş elemanlar olarak sıfır maliyetle Batılı ülkelerin gelişmesine hizmet etmelerini de eklemek gerekmektedir.

Her alanda olduğu gibi bilim alanında da Batı'nın tüm dünyayı sömürdüğü görülmektedir. Batı dünyası patron olarak karar verici, Batı dışı ülkeler de dünya ilişkilerini denetleyemez durumda olduğu için, kararları uygulayıcı durumdadır. Bilim dünyasındaki ilişkiler de sömüren-sömürülen ilişkisine göre işlemektedir. Batı dışı ülkelerde Batı adına bilgi derleyen bilim insanları da Batı'nın "devşirme proletarya"sı konumundadır. Türkiye'de sosyal bilimcilerin çoğunluğu çeviri yapmak, giriş kitabı yazmak ve yapay projeler üretmek dışında sosyal bilimlere herhangi bir katkı sağlayamamaktadırlar. Dolayısı ile Batı merkezli kavram ve açıklamalara dayalı sosyal bilimlerin içinde bulunduğu çıkmazdan kurtulması bu koşullarda, bu anlayışla, bu zihniyetle ve bu derneklerle mümkün görünmemektedir.

Türkiye'de Kadın Sorunu Üzerine Sosyolojik Bir Yaklaşım[371]

1980'Li yıllarda Türkiye gündeminde önemli bir yer edinen kadın sorunu, toplumun her kesiminde ve özellikle bir çok sosyal bilim alanında olduğu gibi sosyolojinin araştırma ve yorumlama evreninde de yerini almıştır. Biz bu çalışmada, sorunun gündeme geliş nedenlerini Türkiye'nin toplumsal yapısı ve Türk sosyoloji tarihi çerçevesinde ele alarak olayın gözardı edilen bazı noktalarına değineceğiz.

Kadın sorununun 1980'den sonra Türkiye gündeminde önemli bir yer edinmesi pek çok iç ve dış nedene bağlanabilir. Bu nedenleri birbirinden ayırmak oldukça güçtür. 1980 sonrasında kadın sorununun gündeme gelişinin temel nedenlerinden birisi, Türk Solu'nun bu soruna sahip çıkmasıdır. 12 Eylül döneminde sola yönelik yoğun baskı ve tutuklamalar sol eğilimli kadınların önemli bir kısmının feminist hareketlere yönelmelerine neden olmuştur.[372] Diğer yandan, Türk Solu'nda yer alan kitlelerin kadın-erkek eşitliğini kendi özel yaşamlarında -sınırlı da olsa- içselleştirmeleri, eşitlikçi ve sosyalist feminist hareketlere önemli ölçüde destek sağlamıştır.

Kadın hareketinin 1980'den sonra bu denli artmasının önemli nedenlerinden biri de, 12 Eylül'ün etkilerinin azalmasıyla, Türkiye'deki demokratik burjuva hareketlerindeki hızlı yükseliştir. Bunun yanında, resmi ideolojinin 30'lu yıllardan beri taşıdığı laik, Batıcı ve ulusal devlet görüntüsü çerçevesinde kullandığı «Batı tipi kadın» imajını, 1980 sonrasında da resmi ideolojiyle eklenmişliğini sürdürerek, ancak onu bir adım daha ileriye taşıyarak kullanmasıdır.[373] Aynı söylemin bir adım daha solunda yer alan bir başka açılım ise resmi ideolojinin en önemli göstergesi olan kadın imajının artık ömrünü tamamladığını söyleyerek, mücadele alanını daha eşitlikçi bir konuma taşımış olmasıdır.[374] Yani, resmi ideolojinin laik ve Batıcı kanadının bir açılımı jakobenci tavrını korurken, diğer kanadı liberal sola kaymıştır.

İyi eğitim görmüş, iyi bir meslek edinmiş, erkekle eşit bir konumda bulunan an-

---

[371] Bu yazı, **Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi**, Sayı: 22, Erzurum, 1995'te yayınlanmıştır.

[372] Fatmagül Berktay, "Türkiye Solu'nun Kadına Bakışı: Değişen Bir Şey Var Mı?", **Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiyesinde Kadın**, s. 291-293. Şirin Tekeli, "Tek Parti Döneminde Kadın Hareketi de Bastırıldı", **Sol Kemalizme Bakıyor**, s. 101. Tekeli, "1980'ler Türkiyesinde Kadınlar", **Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiyesinde Kadın**, s. 20-21

[373] Kemalist eğilimli kadın derneklerinin ve örgütlerinin tutumu.

[374] Şirin Tekeli'nin y.a.g.m.'deki tutumu gibi.

cak toplumun tüm sınıflarını temsil etmeyen ve yine Batılı-çağdaş imgelerin göstergesi olan orta-üst sınıf burjuva kadın hareketinin asıl amacı, erkek egemen dünyası ve geleneksel «lehçe»lerle ifade edilen davranış örüntülerini kırmaktır.[375]

Liberal sol ve jakobenci kadın gruplarının eskiden beri sahip oldukları eşitliğin kaynağı, babalarının ya da eşlerinin resmi ideolojinin içerisinde yer almalarından kaynaklanmaktadır. Buna bağlı olarak çok iyi şekilde yetişen bu kadınlar, kadının durumunu iyileştirici çalışmalarında, çevrelerinde yer alan erkekler tarafından yoğun şekilde desteklenmişlerdir.[376] Diğer yandan, bu grubun liberal sol kanadı, kadın sorununu ortaya koyan hareketlerin kökenini son dönem Osmanlı kadın hareketlerine dayandırmış ve bu bakış açısıyla resmi ideolojinin kadın sorunu karşısında önce özgürleştiren ancak sonra denetleyen ve sınırlayan anlayışına karşı eleştirisel bir yaklaşım geliştirmiştir.

1980 sonrası dönemde, Ortodoks-Kemalist ya da jakobenci kadın hareketlerinin hızlı bir örgütlenme içerisine girdiğini görmekteyiz. Bunun nedeni, 1970'lerde başlayan sağ radikalizmin 1980 sonrasında daha kolay bir gelişme ortamına kavuşarak İslâmcı kesime mensup kadınlar arasında bir hareketlenme başlamasıdır. Bu gelişmeler karşısında Kemalist ideolojiyi sürdüren kadın hareketleri, Kemalist reformlara sahip çıkarak, türbanlı-çarşaflı kadın hareketleri karşısına laik ve Batıcı Kemalist ideolojiyi yeniden üretmek ve savunmak üzere "Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği" gibi örgütlenmelere gitmişlerdir.

1979'daki İran Devrimi ve bu devrimde özgün bir rol oynayan İslâmcı militan kadın tipi, 1980 sonrasında Türkiye'deki İslâmcı kadın hareketlerine yeni bir ivme kazandırmıştır. Bu kadın hareketi, laik ve demokratik Cumhuriyetin yerine İslâmi ilkelere dayalı bir rejim oluşturmak adına hem üniversitelerde hem de çeşitli dergiler aracılığıyla mücadeleye girişmişler ve mücadelelerini kitle hareketlerine dönüştürmüşlerdir. İslâmcı kesimde yer alan bu kadın hareketleri, bazı sağ kesimler tarafından hoşgörü ile karşılanmıştır.[377]

İslâmcı kadınlar, İslâmcı ideolojinin sınırları içerisinde kalmak koşuluyla, kendi haklarına ilişkin yeni bir söylem geliştirirken, siyasal eylemlerinde, Cumhuriyet'in kuruluşundan beri sindirilen ve mualif cephede yer alan bazı İslâmcı grupların desteğini de kazanmışlardır.[378]

1980 sonrası dönemde liberal, sosyalist ve radikal feminist hareketlerin yoğun bir işbirliğine girdiği de görülür.[379] Bu işbirliğinin asıl nedeni, 1960'lı yıllarda Batı'da

---

[375] Lehçe terimini Şerif Mardin'in yüklediği anlam çerçevesinde kullandık.

[376] Bu görüşler için bakınız; Şirin Tekeli, **Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat**, Birikim Yayınları, İstanbul, 1982.

[377] Buna; ANAP ve DYP'nin bazı kesimlerini, Tercüman Gazetesinin bazı yazarlarını, Mesut Yılmaz ve Bedrettin Dalan'ı örnek göstermek mümkündür.

[378] İslamcı kadınların bazı girişimlerini feminist hareketler çerçevesinde değerlendiren yorumlar için bakınız; Nilüfer Göle, **Modern Mahrem**, s. 119-123 ve Necla Arat, **Feminizmin ABC'si**, s. 7.

[379] Bu hareketlerin düşünsel yapıları farklı olsa da bazı alanlarda birbirlerinin görüşlerinden yararlanmışlardır. 1980 sonrası dönemde ülkemizde tüm ideolojik ve düşünsel kavramların birbiri içine girdiği ve herkes tarafından sahiplenildiği hatırlanırsa, bu durumun ortaya çıkması doğaldır.

başlayan feminist hareketlerin ve özellikle radikal feminizmin Türkiye'deki burjuva kökenli kadınları yakından etkilemesinden kaynaklanmaktadır. 1980 sonrasında, feminizmin Türk toplumundaki tüm olumsuz anlam çağrışımlarına rağmen, kadın grupları tarafından desteklendiğini ve eyleme geçirildiğini görmekteyiz.[380] Bu feminist kadın grupları, "Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi"nin uygulamaya konması için bir imza kampanyası başlatmışlardır. İlk defa 1983 yılında Somut dergisinde "feminist" bir sayfa çıkaran bu gruplar, 1987'de *Feminist Dergisi*'ni, 1988'de *Sosyalist Feminist Kaktüs* dergisini çıkarmaya başlamışlardır.[381] 1960'lı yıllardan beri varolan dernekler yanında, 1980'den sonra yeni yeni kadın dernekleri kuran bu hareket, "1. Feminist Hafta Sonu"nu düzenlemiş, "Mor Çatı Sığınağı Vakfı"nı kurarak yoğun faaliyetlere girişmiştir.[382]

Bu veriler ışığında, Türkiye'deki kadın hareketlerini ideolojik olarak üç başlık altında toplamak mümkündür:

Bunlardan birincisi, 1980 sonrası hızlı bir yükseliş gösteren ve geleneksel Müslümanlığı radikalleştirmeye çalışan, türban ve çarşafı "gösterge" olarak kullanan, İslâm ideolojisi adına radikal eylemler gerçekleştiren kadın hareketidir. İkincisi, 1980 sonrası gelişmelerle birlikte yükseliş gösteren İslâmcı kadın hareketleri karşısında örgütlenerek laik ve Batıcı ideolojiyi jakobenci tavırla ya da onun biraz daha ilerisinde, ancak aynı hareketin uzantısı şeklinde örgütlenmeye çalışan kadın hareketidir. Türbanlı-çarşaflı kadın hareketi, İslâm ideolojisinin emrettiği "ütopik" bir düzen kurmaya çalışırken, bu grup karşısında yer alan laik ve Batıcı hareket, çeşitli tonlarıyla eşitlikçi, çağdaş, Kemalist, laik bir toplum düzenini yeniden üretmeye ve bu verileri toplumun daha alt sınıflarına yaymaya çalışmaktadır. Kadın hakları konusundaki farklı algılayışlar, bu iki hareketi 1980 sonrasında «Batıcı laik», «İslâmcı-gerici» çatışmasına dönüştürmüştür.

Kemalist ideolojiyi sürdüren ya da bu ideolojinin radikal bazı tonlarını taşıyan kadın hareketleri ile İslâmcı kadın hareketleri dışında söz edilmesi gereken bir başka kadın hareketi daha var ki, o da, feminizm terimine yüklediği anlamlardan dolayı toplumun tepkisini çeken, radikal feminist kadın hareketidir. Genelde toplumun özelde bazı kadın derneklerinin bile tepkisini çeken radikal feministler, cinsellik dahil her türlü özgürlüğü savunmakta, ailenin varlığını reddetmektedirler.

Radikal feministlerin yüklediği anlamlardan dolayı toplumun tepkisini çeken feminizm terimi, farklı görüşleri savunan tüm feminist gruplara mal edilmekte ve kadın-erkek eşitliğini savunan kişi veya gruplar tarafından bile kuşkuyla karşılanmakta, reddedilmektedir. Oysa konunun uzmanları, bu terimi, «kadınların toplum içindeki yer ve haklarını genişletmeyi öngören bir öğreti ve bu amaçla gerçekleştirilen eylemler dizisi» olarak tanımlamakta, bu yönde mücadele eden herkesi, feministliği ister kabul etsinler isterse etmesinler, feminist olarak nitelendirmektedir-

[380] Yeşim Arat, "1980'ler Türkiye'sinde Kadın Hareketi", **Toplum ve Bilim**, 53 Bahar 1991, s. 7-8.
[381] A.g.m., s. 7-11.
[382] A.g.m., s. 10-12.

ler.[383]

Bu kadın hareketlerinin toplumsal temellerini genelde iki sınıfa dayandırmak mümkündür: İslâmcı kadın hareketi, gücünü kırsal kökenli alt-orta sınıf kadınlarından; çeşitli feminist kadın hareketleri de, kent kökenli orta-üst sınıf burjuva kültürüyle donanmış kadınlardan almaktadır. Sosyalist kadın hareketinin toplumsal kökeni ise daha karmaşıktır.

Bu üç önemli kadın gruplaşmasının dışında, gerçek anlamda ezilen, yıpranan, hakkını arayamayan, hiç bir ekonomik hak ve güvenceye sahip olmayan, hatta dayak yiyen, siyasal tercihini kocasının direktifi doğrultusunda kullanmak zorunda kalan milyonlarca orta ve alt sınıf kadınının ise haklarını savunacak hiç bir örgüt veya kurum bulunmamaktadır.

1980 sonrası yükselen kadın hareketleri, Türkiye'deki siyasal çevreleri yakından ilgilendirmiş ve kadın sorunlarına karşı yaklaşımlarını belirlemiştir.

Siyaset, bürokrasi ve bilim çevrelerinin muhafazakâr ve düzen içerisinde yer alan kanadı, toplumun en küçük biriminin aile olduğunu belirterek kadına ailenin devamını sağlama, topluma yararlı ve "imanlı" bireyler yetiştirme, kocasını üretime hazırlama ve ailenin huzurunu, devamını sağlama görevlerini yüklemişler; Başbakanlığa bağlı Aile Araştırma Kurumu'nu kurarak, aileyi daha da güçlendirme yönünde çalışmalar yürütmüşlerdir. Aynı kesimin "ilerici" kanadı ise, kadın sorunlarıyla ilgilenmek üzere, Kadın Sorunlarından Sorumlu Devlet Bakanlığı oluşturmuşlar ve gelecekte bir Kadın Sorunları Bakanlığı kurmak için çalışmalar yapmaya başlamışlardır.

1980 sonrasında çeşitli görüşlere mensup kesimler, aile ve kadın sorunlarına ilişkin çok sayıda dergi, kitap ve makale yayınlamışlardır. Bir başka ifade ile, kadın ve aile konuları, 1980 sonrasında gündeme tamamen yerleşmiştir. Kadın ve aile konularının 1980 sonrası gündemdeki yerini vurgulayan bir başka gösterge de, 1987-1991 tarihlerini kapsayan dört yıllık bir dönemde sosyoloji alanında yapılan doktora ve yüksek lisans tezlerinin çokluğudur. Örneğin, bu dört yıllık dönemde, aileyle ilgili dokuz yüksek lisans ve beş doktora; kadın konusuyla ilgili olarak da sekiz yüksek lisans ve iki doktora çalışması yapılmıştır.

Kadın sorununa duyulan ilginin 1980'den sonra artmasına karşın, kadın sorununun Türk aydınları tarafından ele alınışı 1980'lerle ya da Cumhuriyetle sınırlı değildir. Kadının özel ve toplumsal hayatına ilişkin sorunlara karşı duyulan ilgi, Tanzimat döneminden beri vardır. Bu bağlamda, ilk kız rüştiyesinin 1859'da, kız ilköğretmen okullarının 1870'de ve kız Darülfünunu'nun II. Meşrutiyet döneminde açıldığını; pratikte uygulanmasa da 1876 Anayasası'nın kız çocuklarına ilköğretim zorunluluğu getirdiğini görmekteyiz. 1908 devriminden sonra ise Osmanlı bürokratik sınıfına mensup kadınların, kadın sorununu sahiplendikleri ve bu amaçla, sorunların tartışıldığı dergiler çıkarmaya, çeşitli dernekler kurmaya başladıkları bilinmektedir.[384] Bu çalışmalara rağmen, toplumsal ve hukuksal anlamda geleneksel Osmanlı toplu-

[383] A.g.e., s. 5.

[384] Serpil Çakır, "Osmanlı Kadın Dernekleri", **Toplum ve Bilim**, 53 Bahar 1991, s. 139-154'e bakınız.

munda erkekle eşit bir statüye sahip olmayan kadının, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde eşit bir statüye yükseldiği savı gülünç olur. Osmanlı kadının statüsünü, içinde bulunduğu toplumsal sınıf belirlemekte ve hatta evlilik sırasında her sınıfın yapacağı harcamaların üst ve alt sınırları bile "ilannâme"lerle netleştirilmekteydi.[385] Bunun yanında, Osmanlı hukuku - farklı izdüşümlerin 1990'lar Türkiye'sinde yaşandığı uygulamalara benzer şekilde - gece sokağa çıkan kadınların "ehl-i ırz"dan olup olmadıklarını araştırarak "iffetli" veya "iffetsiz" ayrımına dayalı muamele yapmaktaydı.[386]

Kadın sorununun çeşitli dernekler ve dergiler çerçevesinde yoğun bir şekilde tartışıldığı ve düşünce akımlarının genel çizgileri içerisinde kadın haklarına ilişkin fikirlerin üretildiği II. Meşrutiyet döneminde konuyu ele alarak yaklaşımlarını kendi sosyoloji ekolleri ve siyasal fikirleri bağlamında ortaya koyan sosyologlarımız da bulunmaktadır. Bu sosyologlardan Ziya Gökalp soruna feminizm açısından yaklaşarak, eski Türk toplumunun en az "bugünkü" Batılı toplumlar kadar feminist olduğunu, Türk kadınının Osmanlı döneminde toplumsal statüsünü kaybettiğini ileriye sürerek, ülkemizdeki kadın sorununu ulusalcı ve milliyetçi bir açıdan ele almıştır.

Gökalp, kadının sosyal statüsünü erkekle eşit olduğunu, yönetime katıldığını, askerlik yaptığını, kamu hizmetlerinde yer aldığını, usta bir binici olarak ata bindiğini, silah kullandığını, mülkiyette eşit paya sahip olduğunu söyleyerek, eski Türklerin feminist olduklarını kanıtlamaya çalışmıştır.[387]

Bu görüşleriyle ülkemizde faaliyet gösteren ulusalcı, laik, Batıcı ve burjuva kökenli kadın hareketlerinin ideolojik kodlarını belirleyen Gökalp, kadın sorunu karşısındaki feminist tutumunu sosyolojik sistemiyle bütünleştirerek Cumhuriyet rejimi adına şu görevleri de yerine getirmiştir: (a) Osmanlı ümmetçiliğini atlayarak milliyetçiliğin temellerini Orta Asya Türk toplumunun özellikleri ile temellendirmek, (b) Batılı toplumlarla eski Türk toplumu arasında bağlar kurarak, ulusal-Batıcı hareketlerin alt yapısını hazırlamak, (c) Batılılaşma ve çağdaşlaşma adına kadını imge haline getirmek ve Cumhuriyet aydınlarına hazır bir şablon sunmak. Yani, kurulacak devletin ideolojik açılımlarını belirlemek.

Dönemin diğer büyük sosyoloğu Prens Sabahattin ise, konuya liberalizm ve bireycilik açısından, yani Science Sociale ekolünün görüşleri doğrultusunda yaklaşmıştır. Prens Sabahattin'e göre, kadın ve erkeklerimizi bireyci eğitimin rehberliğinde yetiştirmeli ve onların tamamını ekonomik anlamda üretime kazandırmalıyız. Toplumun % 50'sini oluşturan kadın nüfusun ekonomik anlamda atıl bırakılması bir toplum ekonomisinin çöküşü demektir. Kadınların da erkekler gibi ekmeklerini taştan çıkartacak şekilde yetiştirilmesi gerektiği görüşünde olan Prens Sabahattin, bu görüşleri ile (a) kadının ekonomik ve bireysel özgürlüğüne, (b) liberal-Batıcı bir top-

---

[385] Mehmet Ö. Alkan, "Tanzimat'tan Sonra 'Kadın'ın Hukuksal Statüsü ve Devletin Evlilik Sürecine Müdahalesi Üzerine", **Toplum ve Bilim**, 50 Yaz 1990, s. 91.

[386] A.g.m., s. 93.

[387] Ziya Gökalp'in bu konudaki görüşleri için bakınız; **Türkçülüğün Esasları**, s. 141-146 ve **Türk Uygarlığı Tarihi**, s. 101-104.

lum modeline dikkat çeker.[388]

Bu örneklerden de anlaşılacağı gibi, Türk sosyolojisinin kadın sorununu ele alışı, sosyolojinin ülkemizdeki tarihi kadar eskidir. Kadın sorununu ele alan Türk sosyologları Ziya Gökalp ve Prens Sabahattin'le de sınırlı değildir. Bir başka çalışmamızda, Ankara ekolü sosyologlarının kırsal kökenli kadınların toplumsal konumlarına ilişkin gözlemlerini aktarmaya çalışmıştık.[389] "Ereğli" adlı çalışması ile konuyu 1960'lı yıllarda ele alan sosyolog Mübeccel B. Kıray olmuştur.[390]

1960'lı ve 1970'li yıllarda kadın sorunu karşısında sosyologların genel ilgisizliği, 1980'li yıllardan itibaren yerini yoğun bir ilgiye bırakır. Sosyologlar, Türk toplumunda meydana gelen yeni oluşumlara bağlı olarak soruna çeşitli açılardan yaklaşıp konuya yeni bakış açıları ve yorumlar getirirler. Kadın sorunu ile ilgili olarak araştırmalar yapan sosyologlar arasında Nilüfer Göle, Nilgün Çelebi, Ferhunde Özbay, Ayşe Öncü, Feride Acar, Yıldız Ecevit, Yakın Ertürk, Ayşe Güneş-Ayata, Ayşe Saktanber, Çiğdem Arıkan ve daha pek çok sosyolog bulunmaktadır. Bu sosyologlar, konuyla ilgili olarak bir çok kitap, makale, doktora ve yüksek lisans çalışması kaleme almışlardır.

Diğer sosyal bilimcilerin de en az sosyologlar kadar konuyla ilgilendikleri görülür. Bu sosyal bilimcilerden Afet İnan, Hamide Topçuoğlu, Tezer Taşkıran, Nermin Abadan-Unat, Bedia Akarsu, Emel Doğramacı, Çiğdem Kâğıtçıbaşı, Binnaz Toprak, Aytunç Altındal, Necla Arat, Şirin Tekeli, Yeşim Arat, Deniz Kandiyoti ve Fatmagül Berktay ilk akla gelen isimlerdir.

Bunun yanında, akademik çevreler dışında Duygu Asena, Adalet Ağaoğlu, Zeynep Oral gibi yazarlar da kadın sorununu geniş kesimlere yaymada önemli fonksiyonlar yerine getirmişlerdir.

Sosyolog ve sosyal bilimcilerin Türkiye'deki kadın sorununa ilişkin çalışmalarını, yaklaşım açısından dört ayrı grupta toplamak mümkündür:

a) Resmi ideolojinin kadına sağladığı hakların övgüsünü yapan,

b) Mevcut durumu olduğu gibi aktarmaya çalışan, bu arada, çeşitli alanlarda artan kadın sayısını istatistik bilgilerle göstererek resmi ideolojinin savunuculuğuna yaklaşan,

c) Resmi ideolojinin kadın sorunu karşısındaki tutumuna eleştirel açıdan bakan,

d)Farklı kesimlerde yer alan kadınların toplumsal ve bireysel sorunlarına ilişkin çeşitli varsayımlar üreten çalışmalar.

Kadın sorunuyla ilgili çalışma yapan araştırıcılar ağırlıklı olarak; din, eğitim durumu, toplumsal yapı ve bu yapı içerisindeki sınıflar, ideolojik yapılanmalar, iç ve dış konjüktürdeki değişmeler, kadın-erkek eşitsizliği, tarihsel veriler, kadın hareketlerinin gelişimi, kadının siyasal-ekonomik haklarını kullanabilme yetisi, üretim iliş-

[388] H. Bayram Kaçmazoğlu, "Prens Sabahattin'in Siyasal ve Sosyolojik Görüşleri", **Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, Sayı: 20, s. 47-65.

[389] Bu konuda bakınız; H. Bayram Kaçmazoğlu, "1940-1950 Tarihleri Arasında Türk Sosyolojisi" (Yüksek Lisans Tezi), **İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Bilim Dalı**, İstanbul, 1988.

[390] Mübeccel B. **Kıray, Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası: Ereğli**, s. 107-122.

kilerindeki yeri ve benzeri konuları ele almışlardır. Yine bu çalışmaların bir kısmı, Türkiye›deki kadın hareketlerini altı ayrı feminizm başlığı altında sınıflamıştır:

a) Eşitlikçi ya da liberal feministler,
b) Sosyalist feministler,
c) Radikal feministler,
d) Türbanlı feministler,[391]
e) Anti-emperyalist feministler,[392]
f) Feminizmi kabul etmeyen, ancak kadının toplumsal eşitliğini savunan laik-Kemalistler.[393]

Toplumun kadına bakış açısı ise, toplumsal tabakaların genel özelliklerine, üretim ilişkilerine, eğitim düzeyine göre değişmektedir. Kadın üretim ilişkilerine katıldıkça ve ekonomik anlamda değer üretebildikçe toplumsal yaşamda da statüsü yükselmektedir.[394] O nedenle de kırsal kökenli kadın, kasabalı ve kent kökenli orta sınıf kadınından daha özgürdür. Ekonomik anlamda herhangi bir değer üretmeyen, üretme olanağı bulamayan kadın ise, bu süreçte giderek özgürlüğünü kaybetmekte, tamamen erkeğin egemenliği altına girmektedir. Bu nedenlerden dolayı, kadın sorununu incelerken hem üretim ilişkilerini ve eğitim düzeyini hem de toplumsal sınıflarla birlikte yaşanan toplumsal düzeyi, inanç sistemlerinin özgürlükleri daraltıcı veya genişletici yanlarını da gözönüne almak gerekir.

Bu aktarma ve yorumlamalardan sonra, konuyla ilgili görüşlerimizi biraz daha netleştirmekte yarar bulunmaktadır. Tanzimattan beri kadın haklarının iyileştirilmesine yönelik çalışmalar, Türkiye'de bir kadın sorununun bulunduğunu açıkca göstermektedir. Bu, sadece Türkiye›nin değil, dünya genelinde yaşanan bir sorundur. Bu sorun karşısında, dünyada kadının erkekle toplumsal, siyasal ve ekonomik eşitliğini gerçekleştirmek isteyen bir mücadele yaşanmaktadır. Ve bu mücadelenin tarihsel, kültürel, dinsel, ekonomik ve fonksiyonel temelleri bulunmaktadır.

Kadın, erkekle birlikte insan türünün bütünlüğünü ve geleceğini potansiyel olarak sağlayan bir varlığın hem biyolojik hem de sosyolojik bir kategorisi olmasına karşın kadın, tarihsel süreçte, erkek egemen dünyasının bakış açısında bir obje olarak değerlendirilmiştir.[395] Kadın, çoğu zaman bir insan olmaktan ziyade bir cinsel nesne olarak algılanmıştır. Bu algılayış tarzı bugün de devam etmektedir. Bu ayrımcı anlayış, belirgin farklılıklar göstermekle birlikte, tüm inanç sistemlerinde, ideolojilerde ve üretim ilişkilerinde var olmuştur. Erkeğin dışında ve erkeğin merkezi konumunun belirlediği perspektiften hareket edilerek, tarihsel süreçte, kadının toplumsal, hukuksal, dinsel, özel ve günlük hayatı sınırlandırılmış; bu sınırlar içerisin-

[391] İlk dört sınıflama Necla Arat'a aittir; Arat, a.g.e, s. 5.

[392] Anti-emperyalist feministler tanımı için bakınız; Nermin Abadan-Unat, "Toplumsal Değişme ve Türk Kadını", **Türk Toplumunda Kadın**, s. 6.

[393] Bu eşitlikçi kadın hareketinin feminist sıfatından çekindiği görülmektedir. Bu tutum, Soroptimistlerin 5 Aralık 1992 tarihinde Erzurum'da yaptığı bir toplantıda da gözlenmiştir. Aynı yaklaşımın yorumu için ayrıca bakınız; Yeşim Arat, a.g.m., s. 12 ve Necla Arat, a.g.e., s. 5.

[394] Nilgün Çelebi, **Kadınlarımızın Cinsiyet Rolü Tutumları**, Sebat Ofset, Konya, 1990, s. 27.

[395] A.g.e., s. 1.

deki hareket özgürlüğü, egemen erkek ideolojilerinin belirlemelerine göre daralmış veya genişlemiştir. Kadını ikinci plana atan ve onun konumunu kendi konumunun bir altına yerleştiren erkek, görüşlerinin haklılığını kanıtlamak üzere dinsel ve ideolojik dayanaklar da geliştirmiştir. Bir başka anlatımla, kadının toplumsal konumunu, erkek bakış açısı kadar içinde bulunduğu toplumsal sınıf belirlemektedir. Yani, üst sınıflardan birinde yaşayan ve kendi sınıfına mensup erkekten daha aşağıda bulunan bir kadının konumu, alt sınıflardan birine mensup bir erkeğin konumundan daha üstedir.

Ancak, şunu da sormak gerekmektedir: İnsanın yeryüzünde toplumsal bir varlık olarak ortaya çıkışından bu yana tüm toplumlarda, ideolojilerde ve üretim ilişkilerinde kadın hep ezilmiş midir? Bu sorunun cevabı, soruyu cevaplandıracak kişinin ideolojik zırhlarına göre değişecektir. Örneğin, İslâmcı ideolojiye sahip bir kişinin bu soruya cevabı, İslâm geldi kadın gerçek özgürlüğüne kavuştu, olacaktır. Bize sorarsanız, kadın, ilkel üretim ilişkileri içerisinde yer alan toplayıcılık dönemi dışındaki tüm üretim ilişkilerinde, ideolojik ve dinsel yapılanmalarda ikinci planda yer almıştır. Toplayıcılık döneminde üretim olmadığından iş bölümü de yoktu. Oysa kargının bulunuşu ile avcılık, sabanın bulunuşu ile de tarımsal kökenli üretim ilişkilerine geçen insanın toplumsal hayatında yer alan sosyal organizasyonlar giderek karmaşıklaşmaya, işbölümü artmaya ve ayrışmaya başlamıştır. Bu süreçteki iş bölümüyle ev içi işleri üstlenen kadın, ev içine çekilmiş ve böylece toplumsal rol ve statüsü azalmaya başlamıştır.[396]

1879 Fransız burjuva devrimi ile ortaya çıkan eşitlik ve özgürlük kavramlarına paralel olarak kadınlar da eşit haklar talep etmeye başlamışlar ve bu yönde mücadele veren tüm kadın hareketleri feminist ideolojiyle anlamlandırılmıştır.[397] Yani, burjuva sınıfının ortaya çıkardığı kapitalist ideolojik söyleme bağlı olarak gelişen kadın hareketlerini kapitalizm, liberal bir konuma yerleştirmiştir. Kapitalizmden sonra doğan sosyalist düşünce ise, kadın sorununa sınıfsal bir bakış açısından yaklaşmıştır.

Türkiye'de, Kemalist ideoloji, kadın haklarına Batılılaşma-çağdaşlaşma bağlamında yaklaşmış ve kadınları batılılaşma yolunda bir "imge" olarak kullanmıştır. Türkiye'deki sosyalist ve İslâmcı gruplar da kadın sorununa kendi ideolojileri açısından yaklaşmışlardır. Yani, her ideolojinin kendi bakış açısına göre bir kadın prototipi çizdiği görülmektedir. Örneğin, Kemalist ideolojinin kadın prototipinde bazı geleneksel ögelerle Batı tipi ögelerin birleştiği görülmektedir: Evini mükemmel şekilde çekip çeviren, çalışan, annelik yapan, toplumsal fonksiyonlarını yerine getiren, erkeğine karşı yumuşak ve sevecen davranan kadın tipi. Başka bir anlatımla, kadınlık özelliklerinden uzaklaşmamış, modern hayata uyum sağlayan, iyi eş ve fedakâr anne.[398] Bu bileşim, Ziya Gökalp'in eski Türk toplumundan taşıdığı ve Kemalistlerin Batı'dan aktardıkları ögelerin toplamına dayanmaktadır. Zira, Kemalist milliyetçi ve

[396] A.g.e., s. 7-9.

[397] Tekeli, a.g.e., s. 68-71.

[398] Ayşe Saktanber, "Türkiye'de Medyada Kadın: Serbest, Müsait Kadın veya İyi Eş, Fedakar Anne", **Kadın Bakış Açısından 1980'lar Türkiye'sinde Kadın**, s. 201.

medeniyetçi yaklaşım, Tanzimat'tan beri Fransız kültürüyle donatılmış, burjuva kültürüyle beslenmiş bir insan imajını Türkiye'de yerleştirmeye çalışmıştır.

Şimdi de kadın sorunu konusunda yapılan yanlışlara değinelim Türkiye'de kadın sorununa Batılı sosyologların ürettiği teoriler ve çözüm önerileriyle yaklaşmak yanlıştır. Bir başka yanlış, olayı bir insanlık sorunu olarak algılamak yerine, cinsiyetçi yaklaşımların ön plana çıkarılmasıdır. Oysa kadın önce insandır ve bu insan da bir toplum içerisinde yaşamaktadır. Toplumsal sorunları çözmeyi denemek yerine bireyin sorunları üzerine kafa yormak akıntıya karşı kürek çekmeye benzer. Bir başka yanlış da, global yaklaşımlarla kadın sorununun ele alınmaya çalışılmasıdır. Oysa kadın sorununa üretim ilişkileri, mülkiyet ilişkileri, dinsel inanç ve tutumlar, eğitim durumu, kültürel farklılıklar, sosyo-psikolojik tavırlar, tarihsel veriler, sınıfsal özellikler ve hatta yerleşim birimlerinin demografik özelliklerinden yaklaşmak gerekmektedir. Ayrıca, kadın sorunu bu verilerin de ötesinde, kadın ile erkek ya da cinsler arasındaki egemenlik ilişkileri çerçevesinde ele alınmalıdır. Yani, sorunun bir tarafı da cinsler arasındaki egemenlik çatışmasına dayanmaktadır. Çünkü, egemenlik ilişkileri cinsler arasında eşit şekilde değil, erkeğin lehine bir dağılım göstermektedir.[399] Ayrıca, toplumun tümünde veya bazı kesimlerinde sorunun aynı boyutlarda algılanması da mümkün değil. Yani, toplumun bir kesimi için, bu alanda, hiç de abartıldığı gibi bir sorun bulunmamaktadır. Örneğin, Türkiye'nin bazı yörelerinde kadın, erkek çocuk sahibi olduktan sonra, yaşlandıkça, yavaş yavaş ev içi egemenlik ilişkilerini ele geçirmekte, toplumda bazen erkeğinden daha fazla söz sahibi olabilmektedir.[400] Bu da bize, erkek egemen dünyasında, kadın "erkekleştikçe", toplumsal statü edindiğini göstermektedir. Yani, tehlikeli olan-aşağılanan cinsellik ya da cinsel obje olarak algılanma sürecidir. Bu özellik yitirilmeye başlandıktan sonra kadın da toplumda önem kazanmaya başlıyor. Başka bir anlatımla, kadının önce doğurgan olması, sonra da erkekleşmesi gerekiyor.

Cumhuriyet döneminde kadına verilen yasal hakları, kadının Kurtuluş Savaşı sırasında gösterdiği yararlılıklara bağlayan varsayımlara da katılmak mümkün değildir. Daha öncede belirttiğimiz gibi, kadın Cumhuriyet döneminde bir göstergedir. Ayrıca, Türk kadınının içinde yaşadığı toplumsal örüntüler ve kadınların kendi aralarında "paralel toplumsal ilişkiler" ve insan ilişkilerinde aktif roller üstlenmeleri, ailedeki otorite çekişmelerinde aracı, bağdaştırıcı bir fonksiyon yüklenmeleri, onları Batılı hemcinslerinden ayırmaktadır.[401]

Bir başka özellik, Türkiye'deki kasaba ve kent kökenli orta sınıf kadının tamamen erkeğin egemenliği altına girmesine karşın, kır kökenli kadının üretim ilişkilerinde söz sahibi olması, ona bazı özgürlükler sunmakta, İslâmiyet'in kısıtlayıcı kuralları burada uygulama alanı bulamamaktadır.

Kadının, erkeğe göre konumlanan eşitlik sorunu tüm toplumlarda sürmektedir.

---

[399] Toplumun dar bir kesiminde egemenlik ilişkilerini kadın elinde bulundurabilirse de geçerli olan toplumun sosyalizasyon kodlarıdır.

[400] Yaşlı ve otoriter babaanne tipi.

[401] Mübeccel B. Kıray, "Küçük Kasaba Kadınları", **Türk Toplumunda Kadın**, s. 341-356.

Bu sorunun çözümü ise çok karmaşık unsurlar içermektedir. O nedenle, burjuva kültürüyle donanmış grupların sözcülüğünü üstlenen feminist hareketler, toplumun farklı kesimlerinde yer alan milyonlarca kadın için çoğu zaman anlamını yitirmektedir. Çünkü, olayın ekonomik, eğitimsel, sınıfsal, dinsel tutumlara dayalı temelleri vardır. Ve feministlerin çözüm önerileri çoğunlukla toplumsal verilerle, toplumsal yapıyla örtüşmemektedir.

Türkiye'de kadın, yasalar önünde erkekle eşit bir konuma sahiptir. Ancak bu hakların ne kadarından ne oranda yararlanıldığı tartışılması gereken bir sorudur. Bu hakların varlığından toplumun ne kadarı haberdardır veya bu hakların ne kadarı toplumun geniş kitlelerinin ihtiyaçlarını karşılayacak durumdadır? Kadınlarımız bu hakları kullanabilme yetisine sahipler mi, sahip olsalar da, hangi zihinsel mekanizmalarla bu haklarını kullanmaktan vazgeçmektedirler?[402] Kadınların haklarını hiçe sayan, onların toplumda gerekli yeri edinmelerini, mesleklerinde yükselmelerini engelleyen sadece erkekler midir?

Kısaca özetlersek, pratikte kadın sorunu sınıflar, ideolojiler, toplumlar ve bireyler üstü bir sorundur. Bu sorunu sınıfsal ve toplumsal-dinsel kökenlerinden bağımsız şekilde ele almak da anlamlı değildir. Kadın sorununun sınırları, erkeğin konumuna göre değişmektedir. Kadınlar binlerce yıldır erkek egemen dünyasının baskısı altındadır ve bu bakış bugünde sürmektedir. Kadın, erkeğin konumuna göre kendisine yer aramaktadır. Yani merkezin konumu çevreyi de yakından etkilemektedir. Sorun sadece kadınları değil erkekleri de yakından ilgilendirmektedir. Sorunun çözümü kadın ve erkeği toplumun eşit üyeleri olarak algılamaktan geçmektedir.

[402] Belki çok uç bir örnek olacaktır ama, Erzurum'daki üniversite öğrencisi kızların bir kısmı flörtlük ilişkisine girdikten sonra türbanlanmaktadırlar. İslamcı kesime mensup kadınların eşitlik ve özgürlük anlayışlarına ilişkin yorumlar için özellikle N. Göle'nin **Modern Mahrem** adlı kitabı ile şu iki makaleye bakınız: Feride Acar, "Türkiye'de İslamcı Hareket ve Kadın", Yeşim Arat, "Feminizm ve İslam: Kadın ve Aile Dergisinin Düşündürdükleri", **Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın**, s. 69-87 ve 89-101.

"Türkiye'de Siyasi Kutuplaşmalar ve Seçmen Davranışları" Adlı Kitabın Düşündürdükleri[403]

Türkiye'de farklı sosyoloji anlayışları bulunmaktadır. Bu anlayışlardan biri olan yapısal-fonksiyonalizmi benimseyen sosyologlar - diğer sosyologları da buna zorlayarak - unvanlarını ilerletmek için çeşitli teknikleri kullanarak, alan araştırmaları yapmakta, toplumsal yapı ve olgularla ilgili bazı bilgilere ulaşmaktadırlar. Bu tür araştırmalarda izlenen yol, genellikle, teorinin "dışarıdan" aktarılması ve toplanan bilgilerin bu teoriyi kanıtlamak için kullanılmasına dayanmaktadır. Bu tür çalışmaları sürdüren sosyologlar, teori üretmek veya toplumsal yapıyı başat yönleri ile ele alan araştırmalar yapmak bir yana, kendilerinin kullandığı teknikleri ve sosyoloji anlayışını benimsemeyen sosyologların ürettiklerini sosyoloji çalışması olarak algılamakta da güçlük çekmektedirler. Yani, yapısal-fonksiyonalist ekolü benimseyen sosyologlar, sosyolojiyi sadece alan araştırmaları ile sınırlamakta, sosyolojiyi neredeyse bu ekolle özdeş saymakta ve bu tür çalışmaları akademik aşamaları geçmek için kullanmaktadırlar. Ayrıca, bu ekole mensup sosyologlar; yaptıkları araştırmalarda, tarihsel arka planı, dış ve iç yapıda meydana gelen değişmeleri, bunların yaptığı köklü değişme ve etkileşimleri, toplumlar arası çatışmayı ve üretim ilişkileri açısından toplum farklılıklarını genelde ihmal etmektedirler.

Bu sosyologları alan çalışmasına iten ikinci neden, yabancı ülkelerin veya kuruluşların önerdikleri ya da kendilerinin hazırlayıp onlara sundukları projelere belirli bir ücret karşılığında bilgi toplayıp rapor yazmaya hevesli olmalarıdır. Bu tür çalışmalarda, sorun ve buna bağlı bilgi toplama süreci, sosyoloğun kendi sorunsalı karşısında bilgi edinme eylemi olarak ortaya çıkmamaktadır. Önerilen çalışma ve bu çalışmanın gerektirdiği süreç, toplumsal yapı ile bağlantıları dikkate bile alınmadan, gerçekten böyle bir çalışmaya ihtiyaç olup olmadığı sorgulanmadan, araştırmayı "ısmarlayan" kuruluşlara, sadece istenilen bilgileri toplama ve bu bilgileri bir rapor şeklinde aktarmaya dayanmaktadır. Dolayısıyla bu tür araştırmalar, bir sosyoloji çalışmasının ötesinde, "rapor yazıcılığı" ile sınırlı kalmakta ve 19. yüzyılın "misyoner faaliyetleri"ni çağrıştırmaktadır. Çünkü bu tür araştırmalar özellikle uluslar arası vakıflar ve/veya kuruluşlar adına gerçekleştirilmekte; bu kuruluşlar ise Türkiye'yi bir üçüncü dünya ülkesi olarak algılamakta, bu yöndeki bilgilere ihtiyaç duymakta, bu bilgileri "çeşitli amaçlar"ı için "değerlendirmeye

[403] Bu yazı, **Birikim Dergisi**, Sayı: 118, Şubat 1999'da yayınlanmıştır.

tabi tutmak"tadırlar.

Alan araştırmaları ile ilgili olarak son yıllarda ortaya çıkan bir başka gelişme de, üniversiteler dışında, ticari şirket şeklinde oluşan, özellikle piyasa ve siyasi partilerin oy tabanlarına yönelik çalışmaları ile dikkatleri çeken özel araştırma kuruluşlarının yaptıkları araştırmalardır. Bu kuruluşlar çok iyi şekilde geliştirdikleri anketlerle, zaman zaman Türkiye çapında yoğun alan araştırmaları yapmakta ve toplumsal yapının "o günkü koşullarında" geçerli olabilecek olgusal bilgilere ulaşmakta, ticari çalışmaların yanında, gerçekten önemli sosyolojik verilere dayalı araştırmalara da imza atabilmektedirler. İşte Ahmet Kardam ve Sezgin Tüzün'ün *Türkiye'de Siyasi Kutuplaşmalar ve Seçmen Davranışları* adlı kitabı böyle bir çalışmanın ürünü.[404] Kitap, Aralık 1993'de SHP, Haziran 1995'de YDH ve Nisan 1996'da TÜSES adına Veri Araştırma A.Ş.'nin Türkiye çapında gerçekleştirdiği üç ayrı alan araştırmasına dayandırılmış ve çalışmalarda şu teknikler kullanılmıştır: *"Her üç araştırmada da anket uygulanacak mahalleler ve köyler, Türkiye'nin coğrafi bölgeleri ve nüfus büyüklüklerine göre yerleşim tabakaları ayrımında sistematik rastlantısal örneklem tekniğiyle seçilmiştir. Örneğe çıkan bu mahalle ve köylerdeki anket uygulamaları ise kota örneklem tekniğiyle gerçekleştirilmiştir."*[405]

1950-1997 tarihleri arasındaki 47 yıllık bir dönemi kapsayan bu çalışma, Türkiye'deki siyasi kutuplaşmanın söz konusu yıllardaki görüntüsünü genel hatları ile ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu tür alan araştırmalarının ve kitabın temel eksikliği, tarihsel-toplumsal analizlere, iç ve dış dinamiklere yer verilmeyişidir. Kitabın yazarları da bu eksikliğin farkındadırlar. Bu eksikliği Necat Erder'in *"Sunuş: Tarihsel Bir Perspektif İçinde Türkiye'de Siyasal Akımların ve Partilerin Gelişimi"* adlı giriş bölümü ile gidermeye çalışmışlardır. Kitabın yazarlarının da vurguladıkları gibi, *"Türkiye'deki siyasi kutuplaşmalar karşısında seçmen davranışlarını irdeleyen bu çalışma, sonuçta, 1950-1997 Türkiye'sinin genel bir fotoğrafıdır."*

Kitabın giriş bölümündeki sunuş yazısında Necat Erder, 19. yüzyıldan günümüze Türkiye'nin toplumsal ve siyasal yapısındaki değişmelere; bu değişmelerde, Batılılaşma ve kapitalizmin etkilerine, Türkiye'nin toplumsal yapısında rol oynayan diğer dış ve iç dinamiklere yer vermektedir. Yazar, özellikle Tanzimat dönemi Batılılaşması, aynı sürecin Cumhuriyet döneminde "modernleşme"ye dönüşmesi üzerinde yoğunlaşmakta ve Cumhuriyet dönemi Türk siyasal tarihini kısaca özetlemektedir.

Kardam ve Tüzün ise kitabın birinci bölümüne teorik bir tartışma ile başlamakta; çalışmadaki analizlerini "geçerli oylar" yerine "kayıtlı seçmenler"e dayandırma nedenlerini açıklamaktadırlar. Çalışmada araştırmacıların oy oranlarını analiz ederken, "geçerli oylar" yerine "tüm kayıtlı seçmenleri" almaları önemli bir tercih. Çünkü sandık başına gitmeme davranışı açıklanmaya muhtaç bir konudur ve çalışmada bu tür açıklamalara da yer verilmektedir. Gerçekten de partilerin al-

[404] Ahmet Kardam - Sezgin Tüzün, **Türkiye'de Siyasi Kutuplaşmalar ve Seçmen Davranışları**, Veri Araştırma Yayınları, Ankara, 1998.

[405] A.g.e., s. 105.

dıkları oy oranını kayıtlı seçmen üzerinden değerlendirmek, partilerin gerçek oy oranlarını anlamak için daha elverişli bir yöntem olmakta; toplumdan aldıkları oy oranları ve karşılarında bulunan seçmen kitlesinin gerçek boyutları ortaya çıkmaktadır. Böylece her bir partinin aldığı oy oranı ile "böbürlenme"sine gerek olmadığı, karşısında yer alan büyük çoğunluğun da dikkate alınması gerektiği, daha net şekilde gösterilmektedir. Kardam ve Tüzün'ün de belirttikleri gibi, *"eğer seçimleri hangi partinin kazandığını soruyorsak, geçerli oyları; yok eğer seçmen tercihlerini ve bu tercihlerdeki değişmeleri araştırıyorsak, kayıtlı seçmenleri esas almamız gerekir."*[406] Bu yöntemle, oy kaymaları ortaya çıktığı gibi, her partinin kazandığı-kaybettiği oylar da net olarak belirlenmektedir. Bu da, bize, her partinin "seçimden kazançlı çıktım" değerlendirmesinin gerçeği ne kadar yansıtıp yansıtmadığını göstermektedir.

Kitabın ikinci bölümünde "CHP-DP Kutuplaşması Karşısında Seçmen Eğilimleri", üçüncü bölümünde "RP-Diğerleri Kutuplaşması Karşısında Seçmen Eğilimleri", dördüncü bölümünde "CHP-DP İle RP-Diğerleri Karşıtlığının Sosyal-Demografik Tabanları", beşinci ve son bölümünde ise "Seçmenlerin, RP'ye Karşı Tavırlarına Göre İdeolojik Yönelimleri" araştırılmıştır.

Kardam ve Tüzün'ün kitabında, 1950-1995 yıllarında seçmenlerin değişik siyasi partilere yönelme nedenleri ve toplumdaki değişimlerin partilerin oy tabanlarına yansıma biçimleri, yani "oy kaymaları" ve blokların her seçimden sonra ne kadar kazançla veya kayıpla çıktıkları araştırılmaktadır. Kitabın ikinci bölümünde, 1950'den 1991'e kadar yapılan genel milletvekili seçimlerine katılan bütün siyasi partileri, CHP ve DP geleneğinden gelen partiler olarak iki siyasi grup altında toplamakta ve seçmenlerin CHP-DP kutuplaşması karşısındaki "oy kaymaları"nı irdelemektedirler.

Burada sorulması gereken sorulardan birisi, "CHP-DP kutuplaşması" ayrımı, doğrubir ayrım mıdır? Ayrıca, Türkiye ile Batılı toplumların tarihsel açıdan devleti amaç veya araç olarak değerlendiriliş biçimi, sağ-sol ve benzeri kavramlara, devlet ve sınıf ilişkileri açısından devlete ve sınıflara yükledikleri anlamlar aynı mıdır?

Yine, Türkiye'de sağ, sol, milliyetçi ve İslâmcı eğilimler ve bunların siyasi partilerce temsil edilmesi söz konusudur. Teorik bir tartışmada, CHP ile DSP'yi sol veya sosyal demokrat parti saymak ve sosyalist partilerle aynı kategoride değerlendirmek mümkün değildir. CHP ve DSP, sosyalist partilerin yanında sağ partilere çok daha yakın bir çizgide bulunmaktadırlar. Yine sosyalist partiler veya düşünce akımları arasında da çok büyük farklılıklar vardır. 1980 öncesinde sosyalist devrim-demokratik devrim tezlerine dayalı anlayışların yan yana getirilmesi mümkün değildir. Bir başka anlatımla, sivil toplumcu sol ile diktatöryal veya devletçi sol yan yana getirilebilir mi? Özellikle sivil toplumcu ve özgürlükçü sol açısından merkez sağ partilerle CHP ve DSP'nin genel anlamda ürettikleri politikalar arasında temelde fark bulunabilir mi?

[406] A.g.e., s. 30.

Tüm bu ve benzeri sorulara karşın tarihsel açıdan gerek İdris Küçükömer'in sağ-sol kutuplaşmasını farklı değerlendirişi gerekse Emre Kongar'ın "devletçi-seçkinçi" / "gelenekçi-liberal" ayrımı, Türk siyasal düşün tarihinin bu tür ayrımlara yabancı olmadığını, bu ayrımların Tanzimat dönemini içine alacak kadar derinlere uzandığını göstermektedir. Dolayısı ile 1950 sonrasında ortaya çıkan bloklaşmanın Kardam ve Tüzün tarafından "CHP-DP kutuplaşması" şeklinde adlandırılması yanlış bir tercih olmadığı gibi, Tanzimat dönemine kadar uzanan tarihsel bir süreci de kapsamaktadır. Başka bir anlatımla, CHP-DP kutuplaşması şeklinde yapılan ayrım, Türkiye'nin toplumsal yapısında ortaya çıkan temel bloklaşmalar açısından yerli yerine oturmuş; Türkiye'deki siyasal duruma aykırı düşmeyen bir sınıflamadır. Yine, "hangi partilere kesinlikle oy vermezsiniz" sorusu ile de böyle bir bloklaşma yapmak mümkündür. Kardam ile Tüzün'ün bu ayrımdaki hareket noktalarından birisi de böyle bir soruya dayanmaktadır. Yazarların ifadesi ile; *"Mayıs 1950 seçimlerinde (...) seçmenler esas olarak iki seçenekle karşı karşıyaydılar: Ya CHP ya da DP. Bu iki parti arasında yapılan tercih, herhangi iki parti arasında yapılan sıradan, basit bir tercih değildi. CHP'nin aldığı oylar, kökleri ta Tanzimat'a kadar uzanan batılılaşma hareketine; İttihat ve Terakki partisinin temsil ettiği geleneklere; tek parti döneminin Kemalizm'ine, laisizmine ve devletçiliğine; mevcut devleti kuran o günkü egemen siyasi güce; vb., verilen oylardı: DP'nin aldığı oylar ise, o günkü CHP'nin temsil ettiği ne varsa bunların şu ya da bu yönüne şu ya da bu oranda karşı çıkan, şeriatçılardan liberallere kadar uzanan çok geniş bir muhalefet yelpazesine verilen oylardı."*[407] Bu bloklaşma, 1950-1980 arasında geçen 30 yıl boyunca geçerliliğini sürdürdü; 1983-1990 arasında ise zayıflayarak devam etti ve 1991 seçimlerinden sonra "silikleşerek" yerini RP-diğerleri kutuplaşmasına bıraktı.[408]

Yine yazarların temel ayrımlarının yerinde olduğunu vurgulamak için, 1960'larla ilgili olarak şu bilgileri tekrarlamak istiyorum: Türkiye'de sağ-sol kutuplaşması 1960'larda ortaya çıkmıştı. O dönemde solun öncülüğünü TİP, YÖN ve MDD gibi farklı sol ve sosyalist eğilimlere mensup parti ve oluşumlar yapmıştı. 1960'larda Türkiye'de solun yükselişi, dünyada ve Türkiye'de meydana gelen pek çok iç ve dış olaya bağlı olarak hızlı bir yükseliş göstermişti. Dışarıda ve içerideki bu gelişmeler, 1960'larda CHP'yi de yakından etkilemiş ve CHP, solda TİP ve çeşitli sol ekollerin yakaladığı ivmeden yararlanmak, bir diğer ifade ile, sağ ile "aşırı sol" arasında bir denge sağlamak için 1965'ten itibaren Ortanın Solu'nda bulunduğunu ilan etmişti.

1950'lerde DP-CHP kutuplaşmasında ortaya çıkan karşıtlıklar, 1960'larda sağ ve sol kutuplaşmasında sürmesine karşın, 1960'ların sol yelpazesinde; 1950'lerde CHP tarafından DP'ye karşı dile getirilen sorunlardan daha köklü toplum çözümlemeleri, sistem arayışları ve öneriler ortaya konulmuştur. Düzenin aksayan yanlarının giderilmesi, yeni düzen önerileri, çeşitli toplumsal kesimlerin taleple-

[407] A.g.e., s. 39.
[408] A.g.e., s. 39-40.

ri, hakça paylaşım gibi oldukça farklı istemler; toplumsal muhalefeti oluşturan sol gruplar tarafından ifade edilirken, Türkiye'nin Batı'ya ve özellikle Amerika'ya bağlı dış politikası da şiddetle eleştirilmiştir.

Kitabın üçüncü bölümünü oluşturan RP-Diğerleri kutuplaşmasında ise böyle bir ayrımın hangi ölçütlere göre yapılabileceği ortaya konulmaktadır. Bu bölümden de yararlanarak, RP-Diğerleri kutuplaşması hakkında şunları söyleyebiliriz: 1991, 1994 ve 1995'te yapılan seçimlerde SHP ve DSP'nin aldıkları oy oranlarının alt sıralara düşmesi, 1991'de DYP-SHP ortaklığına gidilmesi, 1991'den sonra CHP-DP kutuplaşmasının tamamen etkinliğini yitirmesinin en önemli göstergeleridir. RP bu süreçte hızlı bir yükselişe geçmiş ve siyasal bir geleneğe dönüşmüştür. Bu yükselişte RP'nin temsil ettiği söylem etkili olmuştur. RP'nin ideolojik mesajları, hızlı bir değişim gösteren sosyal yapının farklı bir konuma taşıdığı bazı toplumsal kesimlerin istem ve özlemlerini tatmin açısından daha başarılıdır. Ayrıca, "RP ve Diğerleri" kutuplaşması, bu kitabın yazarlarının değil, RP'li liderlerin de sürekli dile getirdikleri bir olgudur.

Kardam ve Tüzün RP-Diğerleri kutuplaşmasının belirginleşmesini ve ana eksen haline gelişini şöyle özetlemektedirler:

RP'nin ilk kımıldanışı 1990'larda başlamıştır. 1991 seçimlerinde oy oranını % 9,7'ye çıkarmıştır. Bu, 1973-1989 ortalaması olan % 6,9'dan 2,8 puan (% 41) daha fazladır; ama DYP ve ANAP oylarıyla hala boy ölçüşebilecek durumda değildir.

RP asıl atağını 1991-1994 arasında yapmıştır. 1994'teki oy oranı 1991'e kıyasla 7,2 puan (% 74) artarak % 16.9'a ulaşmış ve böylece DSP'yi geride bırakırken SHP, DYP ve ANAP ile neredeyse eşit güce ulaşmıştır.

RP 1995 seçimlerinde oylarını ancak 0.7 puan artırarak % 17,6'ya çıkarabilmiştir. Ama DYP ve ANAP'ın bu seçimlerde güç kaybına uğramaları ve DP geleneğindeki parçalanma sayesinde birinci parti konumuna yükselmiş, 1996 ve 1997 boyunca siyasi gündemi belirleyen, öteki siyasi partileri kendisine göre tavır almak zorunda bırakan bir siyasi güç durumuna gelmiştir.[409]

Yazarların da belirttiği gibi, *"RP-Diğerleri kutuplaşması, henüz yalnızca 'üst siyaset' düzleminde bir kutuplaşma olup bir zamanların CHP-DP kutuplaşmasındaki gibi geniş seçmen yığınlarını kavrayan bir kutuplaşma haline gelmemiştir."*[410] Bir toplumsal olgunun belirgin hale gelmesi, öyle kısa sürede gerçekleşebilen bir olay değildir ve daha uzun bir zaman dilimine ihtiyaç gösterir.

Aydın bazında, 1950-1960 dönemi üst yapı çatışması ve bloklaşması, CHP-DP karşıtlığı şeklinde; laik, modernist, milliyetçi, Batıcı çevrelerle muhafazakâr, milliyetçi, Batıcı çevreler arasında olmuştur. Bu iki bloklaşmanın karşısında ise, tamamen batı karşıtlığı temellinde bir araya gelen İslâmcı kesim bulunmaktadır. Bu karşıtlık aynı çizgide, 1960-1980 arası belirgin ve 1980-1990 arasında zayıf sağ-sol bloklaşmasına dönüşmüştür. 1990 sonrasında ise, Kardam ve Tüzün'ün de belirttikleri gibi, "RP ve Diğerleri" bloklaşması ortaya çıkmaya başlamıştır. 1980'lerde

[409] A.g.e., s. 64.
[410] A.g.e., s. 73

sağın dünyada ve buna bağlı olarak Türkiye'de yükselişe geçmesi, solun gerilemesine yol açmıştır. 1989'da Sovyetler Birliği'nin çökmesi ise Türk solunun giderek "silikleşme"sine neden olmuştur. Oysa 1990'dan sonra özellikle Batı Avrupa ülkelerinde "yeni sol" önemli bir atılım göstererek çeşitli ülkelerde iktidara gelmiştir. Türkiye'de ise, Kardam ve Tüzün'ün de temel tezlerinden birini oluşturan "RP-Karşıtları" bloklaşmasında sol, 1980 öncesi CHP-DP kutuplaşmasında ana eksen olmaktan çıkarak, "RP Karşıtı" sağ blokla yeni bir ittifak oluşturmuştur. Böyle bir oluşum Türkiye'de laik- anti laik kutuplaşma ve çatışması çerçevesinde 1950'lere geri dönüşü simgeleyen bir çizgiyi tekrar gündeme taşımaktadır.

RP'li liderler bu çatışmayı tekrar gündeme getirerek, DP'nin mirasına sahip çıkmak istemektedirler. RP[411] yöneticilerinin çeşitli vesilelerle Aydın Menderes'e gösterdikleri "yoğun ilgi", DP'nin mirasına sahip çıkmak adına DP tabanına çeşitli mesajlar göndermeyi amaçlamaktadır. Bu söyleme rağmen, DP ile RP arasında bir sürekliliğin bulunduğunu öne sürmek mümkün değildir. Bu bağlamda, RP yöneticilerinin DP mirasına sahip çıkmak konusundaki istemleri karşısında görüşlerimi belirtmek için RP ile DP'nin temel politikalarını karşılaştırmak istiyorum:

İki parti yöneticilerinin siyasal kimlikleri, resmi ideoloji ile ilişkileri, ortaya koydukları özellikleri çok farklıdır. DP'nin Bayar, Köprülü, Menderes gibi önde gelen isimleri öncelikle CHP geleneğinden yetişmiş politikacılardır. Bayar, Atatürk'ün başbakanı, Köprülü döneminin koşullarında en tanınmış bilim adamı, Menderes milletvekilidir.

DP'nin ekonomi anlayışı RP'den çok farklıdır. DP liberal - liberalizmi tam uygulayamamakla birlikte - RP devletçi ekonomi politikalarının savunucusudur.

Dış ilişkiler konusunda DP'liler Türkiye'yi Amerika'nın Orta Doğu'daki "en güvenilir müttefik"i yapmak için çalışırken, RP bu politikalara tamamen aykırı politikalar savunmaktadır.

Türkiye'nin siyasal tarihinde temel çatışma noktalarından biri olan laikliğin algılanışına gelince; DP'nin yerel örgütlerinde laiklik karşıtı söylemler dile getirilse de, DP'nin üst yönetimi ve özellikle Bayar laiklikten hiç bir koşulda taviz vermeyecek kadar laikliğe bağlıdır. Bu nedenle, laiklik karşıtı parti örgütleri ve milletvekilleri partiden tasfiye edilmiştir. Millet Partisi bile "laiklik karşıtı görüşleri" gerekçe gösterilerek 1954 yılında kapatılır. Oysa RP'nin uygulamaları DP'ye karşıt bir çizgidedir. RP her türlü laiklik karşıtı gösteri, simge ve söylemi desteklemiş, bu yönde faaliyet gösteren, laikliğe aykırı söz ve eylemleri ile kamuoyunda öne çıkan ve toplumun diğer kesimlerine ağır hakaretlerde bulunan mensuplarına sahip çıkmış ve desteklemiştir.

Kısaca DP, siyasal, ekonomik ve politik görüşleri ile Türkiye'yi "küçük Amerika" yapma hayalleri taşıyan Batıcı ve laik politikalar üretirken; RP, içte laiklik karşıtı, dışta ise Cumhuriyet döneminin dış politika geleneğine aykırı tercihleri ile DP'nin devamcısı değil, karşıtı bir konumda yer almaktadır. Bir başka anlatımla, DP'nin 1950'lerdeki çizgisi, Kardam ve Tüzün'ün "RP-Diğerleri Kutuplaşması"

[411] Süreç değişmediği için RP yerine FP yazmanın bir sakıncası yok.

ayrımında kesinlikle "Diğerleri" kategorisine girmektedir. Dolayısıyla bugün RP yöneticilerinin kendilerini DP ile özleştirmek için kamuoyuna yönelik mesajları, Türkiye'nin toplumsal ve siyasal yapısını "biraz bilen" herkes için ancak bir "şov" niteliğindedir. Yani, modernite, Batılılaşma, ekonomi, toplumsal yapının şekillenmesi gibi genel konularda DP ile RP'nin savundukları görüşler, ürettikleri politikalar arasında süreklilik değil, kopuş vardır.

Yukarıda belirttiğimiz görüşleri destekleyecek bulguları, kitabın dördüncü ve beşinci bölümlerinde, farklı açılardan ve alan araştırmalarının verilerine dayalı olarak bulmaktayız: Buna göre; "RP karşıtları belirgin bir biçimde daha kentli, RP yandaşları da belirgin bir biçimde daha köylüdür." Cinsiyet açısından RP'ye karşı tavır ayrımında bakıldığında çalışan kadınlar arasındaki farklılık olağanüstü artmaktadır. RP karşıtları daha çok üst toplumsal kesimler içinde yoğunlaşırken, RP yandaşlarını daha çok kent yoksulları oluşturmaktadır. RP-Diğerleri kutuplaşmasında; bir yanda daha kentsel, daha yüksek eğitimli, daha modern mesleklere ve daha yüksek gelire sahip bir RP karşıtları kampı; öte yanda ise, daha kırsal, daha düşük eğitimli, daha yoksul ve kent varoşlarında yoğunlaşmış bir RP yandaşları kampı bulunmaktadır. Buna göre, *"CHP-DP karşıtlığının taraflarının dayandıkları toplumsal tabanlar birbirlerinden çok önemli farklılıklar göstermezken, RP karşıtları ile RP yandaşlarının dayandıkları toplumsal tabanlar birbirlerinden daha büyük oranda farklılaşmaktadır."* Bu çalışmadan çıkan bir diğer sonuç, RP yandaşlarının karşıtlarına göre, daha az "demokrat" olmalarıdır. Yine RP yandaşları karşıtlarına göre daha çok "şeriat yanlısı"dır.[412] Bu bilgiler ışığında, Kardam ve Tüzün çalışmalarını, RP-Diğerleri kutuplaşmasının önümüzdeki yıllarda daha da derinleşerek artacağı görüşü ile bitirmektedirler.

Seçmen davranışlarının yarattığı CHP-DP kutuplaşmasına rağmen, 1950'lerde DP ve CHP; demokratikleşme, ekonomik tercihler ve ekonomik kalkınma yöntemleri, laiklik, sol karşıtlığı, milliyetçilik gibi Türkiye'nin o dönem tartıştığı başat konularda birbirlerine karşı net görüşler üretmemişler, hatta bu konularda neredeyse aynı çizgiyi tutturmuşlardır. Ancak, siyasi çerçevede, üst yapı tartışmalarında CHP ile DP arasındaki "yapay" karşıtlık, gerçekten de, 1946'dan itibaren başlamış ve bu ayrım varlığını özellikle 1980'lere kadar sürdürmüştür. 1980 sonrasında ise Özal'ın önderliğinde kurulan ANAP ile "dört eğilim" birleştirmeye çalışılmıştır. Oysa böyle bir sav, toplumsal yapı ile örtüşmeyecek ve bağdaşmayacak bir savdı.

Sol-sağ ayrımları ve sol partilerle ilgili bir iki noktaya daha değinmek istiyorum: Sol, sağ, sosyal demokrasi, demokratik sol gibi kavramlar, Batılı ülkelerde kullanıldıkları anlamları ile Türkiye'de kullanılmamakta veya aynı yapıları, aynı söylemleri karşılamamaktadır. Tarihsel açıdan Batı'da ortaya çıkan sosyal demokrat partilerin toplumsal tabanı ile Türkiye'nin tarihsel özellikleri itibarıyla Batı'dan farklı toplumsal bir birikime sahip oluşu, sosyal demokrasiyi benimseyen partilerin kimliklerinde de farklı yapılanmalara neden olmuştur. Buna rağmen, en genel

[412] A.g.e., s. 89-98.

anlamda bu kavramlarla kendilerini tanımlayan partilere baktığımızla, *Türkiye'de Siyasi Kutuplaşmalar ve Seçmen Davranışları* adlı çalışmanın sonuçlarına göre, net oy kazançları açısından CHP geleneği özellikle 1971-1980 tarihleri arasında kazançlı çıkarken, diğer dönemler birbirleriyle karşılaştırıldığında genellikle kaybeden taraf olmaktadır. Diğer bir deyişle, CHP geleneği son 45 yıldan zayıflayarak, DP geleneği ise güçlenerek çıkmıştır. 1950-1995 yılları arasındaki dönem dikkate alındığında, sol partiler mutlak anlamda seçmen yitirmiştir. Tarihsel nedenler bir yana bırakılırsa, bu durum, sol yelpazede yer alan siyasi partilerin toplumsal sorunları çözme konusunda halka güven vermediklerini ve mevcut bozuklukları giderici alternatifler üretemediklerini göstermektedir. Türkiye'de sol parti sayılan CHP ve ardından SHP, kısa süren ulusal ve yerel yönetimlerde iktidarda bulunma dönemlerinde, sağ partilerin icraatlarını bile aratacak başarısızlıklara imza atmaları ve çeşitli yolsuzluklara karışmaları, gerilemelerinde önemli bir rol oynamıştır. Bu nedenle, 1990 sonrası sol partiler seçmenlerini korumak bir yana sürekli sağ partilere kaptırmışlardır.

Türkiye'de Siyasi Kutuplaşmalar ve Seçmen Davranışları adlı çalışmanın temel amacı, seçmenlerin farklı siyasi partilere yönelmelerinin, toplumdaki değişim ve farklılaşmalarının yansımalarını ortaya çıkarmak ve genel eğilimlerini tespit etmektir. Türk toplumbiliminde bu tür alan çalışmalarının tarihsel yoruma açık oluşu bir gelenek haline gelmemiştir. Bundan dolayı da alan çalışmalarının tarihsel bir bakış açısı ile yapılması beklenmemektedir. Kardam ve Tüzün'ün çalışmasına bu açıdan yaklaştığımızda, yazarlar, metnin başından beri eleştirdiğimiz bazı eğilimleri bu çalışma ile aşmışlardır. En azından bazı eğilimler bize yansıtılırken, hiç olmazsa tercüme bir teori üzerine yanlış çıkarımlar ve yorumlar yapılmamıştır. Hatta çalışma kısa süreli bir zaman dilimi ile sınırlandırılmayıp, günümüzdeki siyasi eğilimleri "bir anket uygulama süreci"nin dar ve açıklayıcı olmayan ortamına sıkıştırılmamış, gerek sunuş yazısı ve gerekse CHP-DP kutuplaşmasının içerdiği tarihsel arka planla çalışmaya, yapısal-fonksiyonalist ekolün düşünemeyeceği kadar önemli bir derinlik kazandırmıştır.

Gerçekten de bu tür çalışmalarla, toplumsal yapının özellikleri, ana eğilimleri, çeşitli yönelimleri ortaya konulurken; ortaya çıkan fotoğrafın arkasındaki yapılanmalar, ideolojiler, üretim ilişkileri, Türkiye'nin diğer toplumlarla tarihsel ve "güncel" benzerlikleri ve farklılıkları, iç ve dış dinamikler gibi etmenler de işin içine mutlaka katılmalıdır.

Hilmi Ziya Ülken, 1954 yılında, Sosyoloji Dergisi'nin 9. sayısında Milli Eğitim Bakanlığı'na hitaben bir mektup yayınlayarak, merkezi Ankara'da olan ve Diyarbakır, Erzurum, İzmir, Adana veya Antalya, Samsun ve İstanbul'da şubeleri bulunan bir İçtimai Araştırma Bürosu veya Enstütüsü'nün kurulmasını teklif eder. Ülken'e göre, *"Batı milletleri içerisinde kendi memleketine ait ilmi araştırmalara dayanmadan yalnız reform hareketine kalkmak değil, gündelik hayatı idare edenler bile kalmamıştır."* Toplumsal hayatın her türlü yapısını, değişme koşullarını ve eğilimlerini araştırmak, ülkenin toplumsal sorunlarını etraflı olarak ele almak

için milli kültür malzemesinin toplanmasına ihtiyaç vardır.[413]

Hilmi Ziya Ülken'in bu teklifi Milli Eğitim Bakanlığı'na yapması ise, üniversitelerin ve özel teşebbüsün böyle bir işi başaramayacağı ve yalnızca bakanlık gibi Türkiye çapında örgütlenmiş resmi bir kuruluş ile süreklilik göstermesi gereken bir faaliyetin gerçekleştirilebileceği görüşünde olmasıdır. Oysa bugün durum oldukça farklıdır. Ülken'in yapılamaz dediği ve Milli Eğitim Bakanlığı'nın organizasyonu ile kurumsallaştırmak istediği büronun yapacağı çalışmalar, bugün özel araştırma kuruluşları tarafından kolaylıkla yapılabilmektedir. İşte *Türkiye'de Siyasi Kutuplaşmalar ve Seçmen Davranışları*, *Türkiye'de Siyasi Partilerin Seçmenleri ve Sosyal Demokrasinin Toplumsal Tabanı* ve *Türkiye'de Siyasi Parti Seçmenlerinin Nitelikleri, Kimlikleri ve Eğilimleri* gibi eserler bu tür araştırmaların sonuçları ile ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Ülken'in 1954 yılında önerdiği projeler belki onun düşündüğü boyutlarda ve derinlikte değildir ama kendisinin önerdiği çerçevede gerçekleşmektedir. Bu tür çalışmaların daha kapsamlı olması için tarihsel-toplumsal, iç ve dış dinamiklere de ağırlık vermek, araştırmayı yapanların sosyolojik anlayışlarına kalmış bir şeydir. Böyle bir anlayışa sahip olmak için "bugünü iyi anlamak da tarihsel bir boyutu içerir" yaklaşımının terk edilmesiyle mümkündür. Başka bir anlatımla, toplumsal yapı ile ilgili alan araştırmalarında yapısal-fonksiyonalizmin dar boyutlu ve amacı net olarak belli olmayan çalışmalarına artık son verilmeli; Kardam ve Tüzün'ün *Türkiye'de Siyasi Kutuplaşmalar ve Seçmen Davranışları* adlı çalışmalarında tarihsel boyutla alandan elde edilen verilerin birleştirildiği bu yeni bakış açısı, yazı boyunca dikkat çektiğimiz noktalarda, daha da derinleştirilerek sürdürülmelidir.

[413] Hilmi Ziya Ülken, "Milli Eğitim Bakanlığı Yüksek Makamına", **Sosyoloji Dergisi**, Sayı:9, Fakülteler Matbaası, 1954, İstanbul, s. 59-66.

Kaynakça

Türkiye'de Kadın Sorunu Üzerine Sosyolojik Bir Yaklaşım

Abadan, Nermin, **Social Change and Turkish Women**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1963.

Abadan-Unat, Nermin, "Toplumsal Değişme ve Türk Kadını", **Türk Toplumunda Kadın**, Derleyen: Nermin Abadan-Unat, Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayını, İstanbul, 1982.

Acarr, Feride, "Türkiye'de İslamcı Hareket ve Kadın", **Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın**, Derleyen: Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.

Alkan, Mehmet, "Tanzimat'tan Sonra 'Kadın'ın Hukuksal Statüsü ve Devletin Evlilik Sürecine Müdahalesi Üzerine", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 50, Yaz 1990.

Arat, Necla, **Kadın Sorunu**, Say Yayınları, İstanbul, 1986.

Arat, Necla, **Feminizmin ABC'si**, Simav Yayınları, İstanbul, 1991.

Arat, Yeşim, "Feminizm ve İslam: Kadın ve Aile Dergisinin Düşündürdükleri", **Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadm**, Derleyen: Şirin Tekeli, İleşitim Yayınları, İstanbul, 1990.

Arat, Yeşim, "1980'ler Türkiye'sinde Kadın Hareketi", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 53 Bahar 1991.

Ayata-Güneş, Ayşe, "Türkiye'de Kadının Siyasete Katılımı", **Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın**, Derleyen: Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.

Berktay, Fatmagül, "Türkiye Solu'nun Kadına Bakışı: Değişen Bir şey Var Mı?", **Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın**, Derleyen: Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.

Çağatay, Nilüfer, "Uluslaşma Süreci ve Feminizm Üzerine Karşılaştırmalı Düşünceler?, **Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın**, Derleyen: Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.

Çakır, Serpil, "Osmanlı Kadın Dernekleri", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 53, Bahar 1991.

Çelebi, Nilgün, **Kadınlarımızın Cinsiyet Rolü Tutumları**, Sebat Ofset, Konya, 1990.

Doğramacı, Emel, **Türkiye'de Kadının Dünü ve Bugünü**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1989.

Ecevit, F.Yıldız, "Kentsel Üretim Sürecinde Kadın Emeğinin Konumu ve Değişme Biçimleri", **Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın**, Derleyen: Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.

Ertürk, Yakın, "Doğu Anadolu'da Modernleşme ve Kırsal Kadın", **Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın**, Derleyen: Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.

Gök, Fatma, "Türkiye'de Eğitim ve Kadınlar", **Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadm**, Derleyen: Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.

Gökalp, Ziya, **Türk Uygarlığı Tarihi**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1991.

Gökalp Ziya, **Türkçülüğün Esasları**, İnkılâp ve Aka Kitabevi, İstanbul, 1978.

Göle, Nilüfer, **Modern Mahrem**, Metis Yayınları, İstanbul, 1992.

Göle, Nilüfer, "Batı Modernizmi ve Post-Feminizm", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 53, Bahar 1991.

Güverte, Oya, "Türk Kadınının Toplumsal Statüsü", **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü Bitirme Tezi**, Erzurum, 1982.

Kabasakal-E., Hayat, "Kadınlar Örgütler ve Güç Dağılımı", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 53, Bahar 1991.

Kaçmazoğlu, H. Bayram, "1940-1950 Tarihleri Arasında Türk Sosyolojisi" (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Bilim Dalı, İstanbul, 1988.

Kaçmazoğlu, H. Bayram, «Prens Sabahattin»in Siyasal ve Sosyolojik Görüşleri», **Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi**, Sayı: 20, Erzurum 1992.

Kandiyoti, Deniz, "Ataerkil Örüntüler: Türk Toplumunda Erkek Egemenliğinin Çözümlenmesine Yönelik Notlar", **Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın**, Derleyen: Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.

Kandiyoti, Deniz, "Kadınlarda Psiko-Sosyal Değişim: Kuşaklar Arasında Bir Karşılaştırma", **Türk Toplumunda Kadın**, Derleyen: Nermin Abadan-Unat, Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayını, İstanbul, 1982.

Kıray, Mübeccel, **Ereğli**, İletişim Yayınları, İstanbul, Tarihsiz.

Kıray, Mübeccel, "Küçük Kasaba Kadınları", **Türk Toplumunda Kadın**, Derleyen: Nermin Abadan-Unat, Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayını, İstanbul, 1982.

Özbay, Ferhunde, "Türkiye'de Kırsal-Kentsel Kesimde Eğitimin Kadın Üzerine Etkisi", **Türk Topluınunda Kadın**, Derleyen: Nermin Abadan-Unat, Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayını, İstanbul, 1982.

Özbay, Ferhunde, "Türkiye'de Kadın ve Çocuk Emeği", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 53 Bahar 1991.

Özbay, Ferhunde, "Kadınların Eviçi ve Evdışı Uğraşlarındaki Değişme", **Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın**, Derleyen: Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.

Saktanber, Ayşe, "Türkiye'de Medyada Kadın: Serbest, Müsait Kadın veya İyi Eş, Fedakâr Anne", **Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadm**, Derleyen: Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.

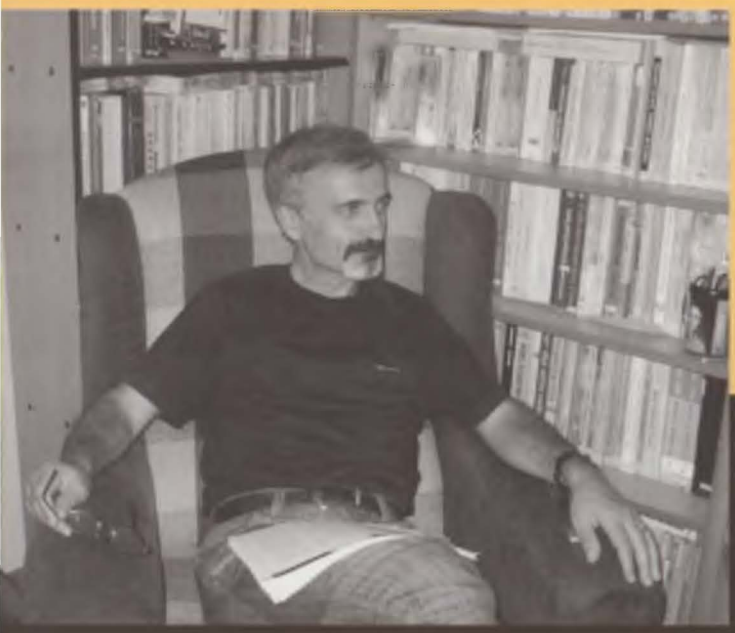
Sirman, Nükhet, "Köy Kadınının Aile ve Evlilikte Güçlenme Mücadelesi", **Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın**, Derleyen: Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.

Tekeli, Şirin, **Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat**, Birikim Yayınları, İstanbul, 1982.

Tekeli, Şirin, "1980'ler Türkiye'sinde Kadınlar" **Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadm**, Derleyen: Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.

Tekeli Şirin, "Tek Parti Döneminde Kadın Hareketi de Bastırıldı", **Sol Kemalizme Bakıyor**, Röportaj: Levent Cinemre-Ruşen Çakır, Metis Yayınları, İstanbul, 1991.

Toprak, Binnaz, "Türk Kadını ve Din", **Türk Toplumunda Kadın**, Derleyen: Nermin Abadan-Unat, Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayım, İstanbul, 1982.

H. BAYRAM KAÇMAZOĞLU

Türk Sosyolojisinde Temalar 2

KURAM
UYGULAMA
SOSYALİZM

Türk Sosyolojisinde Temalar 2: Kuram-Uygulama-Sosyalizm'de özellikle sosyolojik yaklaşımlarla ilgili tartışmalar öne çıkarılmaktadır. Bir siyasal düşünce akımı olarak sosyalizm belirli bir gecikmişlikle ülkemize giriş yapmış ve düşünce gündeminde kimi zaman dolaylı kimi zaman doğrudan etkileri gözlemlenmiştir. Cumhuriyet tarihi boyunca resmi öğreti içinde ağırlık kazanmamış olsa bile, sosyalizm tartışmalarının Türk sosyolojisinde oldukça güçlü sayılabilecek bir damarı vardır. Kitapta, Amerikan sosyolojisinin ilk etkilerine, Ankara ekolünün toplumsal değişme eksenli sosyoloji anlayışına, Niyazi Berkes'in görüşlerine, 1960'ların sosyalizm tartışmalarına yer verilmektedir.

02435
A3S
435 ABS

ISBN 978-605-5296-07-0
9 786055 296070

14₺ (KDV Dahil)